

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 31

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin
Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 31

Серія започаткована 1996 року

Харків 2020

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст. та проблемам урбаністики. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №17 від 30 листопада 2020 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Щербань А. Л.	
Роль Опішні в історії Слобожанщини XVII століття.....	6
Голікова О. М.	
Витоки сільськогосподарської дослідної справи в системі вищої галузевої підготовки України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).....	17
Дмитренко А. А.	
Мисливські звичаї, вірування та заборони Житомирського Полісся (за польовими матеріалами).....	35
Потоцький В.П.	
Поява та поширення секти шалопутів у Павлоградському повіті Катеринославської губернії (друга половина XIX ст.).....	51
Мартиненко В. Л.	
Ідейно-пропагандистські зусилля Третього Рейху щодо німецьких переселенців з СРСР у 1944 р.....	60
Акименко К. В.	
Ідеологічні основи Організації Українських Націоналістів за кордоном (1950-ті – поч. 1990 рр.).....	72
Кучинко З.М., Чибирак С. В.	
Музеї археології та етнографії при Волинському національному університеті імені Лесі Українки: історія, формування колекцій та експозиційна діяльність.....	82

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

Куліш С. М.	
Особливості протистояння влади і студентства університетів Наддніпрянської України в 70-80-х рр. XIX ст.....	90
Шандра І. О.	
Заснування Харківського медико-механічного інституту на початку XX ст.....	101
Домановський А. М., Олешко Н. П.	
Перші дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів у Харкові на початку XX ст. (за матеріалами місцевої преси).....	109
Вінцковський Т. С.	
Єврейська громада Сімферополя в революції 1917 року: суспільно-політичні аспекти діяльності (за матеріалами газети «Южные Ведомости»).....	123
Венгер А. Г.	
«Тупикова гілка усної історії» та написання «Історії міст і сіл УРСР» (на прикладі Дніпропетровської області).....	136
Ліхолетов Я. В.	
Харківський том багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». Історія та сучасний стан (остання чверть XX – початок XXI ст.).....	149

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.І.	
V Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 165-річчя від народження Д.І. Яворницького».....	159

СОДЕРЖАНИЕ ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Щербань А. Л.	
Роль Опошни в истории Слобожанщины XVII века.....	6
Голикова Е. М.	
Истоки сельскохозяйственных исследований в системе высшей специальной подготовки Украины (конец XVIII – перша половина XIX в.).....	17
Дмитренко А. А.	
Охотничьи обычаи, верования и запреты (по полевыми материалам из Житомирского Полесья).....	35
Потоцкий В. П.	
Появление и распространение секты шалопутов в Павлоградском уезде Екатеринославской губернии (вторая половина XIX века).....	51
Мартыненко В. Л.	
Идейно-пропагандистские аспекты политики Третьего рейха в отношении немецких переселенцев из СССР в 1944 г.....	60
Акименко Е. В.	
Идеологические основы Организации Украинских Националистов за рубежом (1950-тые – нач. 1990-х гг.).....	72
Кучинко З.М., Чибирак С. В.	
Музеи археологии и этнографии при Волынском национальном университете имени Леси Украинки: история, формирование коллекций и экспозиционная деятельность.....	82

УРБАНИСТИЧЕСКИЕ СТУДИИ

Кулиш С.Н.	
Особенности противостояния власти и студенчества в университетах Приднепровской Украины в 70-80-х гг. XIX в.....	90
Шандра И. А.	
Основание Харьковского медико-механического института в начале XX в.....	101
Домановский А. Н., Олешко Н. П.	
Первые дорожно-транспортные происшествия в Харькове в начале XX в. (по материалам местной прессы).....	109
Винцковский Т. С.	
Еврейская община Симферополя в революции 1917 года: общественно-политические аспекты деятельности (по материалам газеты «Южные Ведомости»).....	123
Венгер А. Г.	
«Тупиковая ветвь устной истории» и написания «Истории городов и сел УССР» (на примере Днепропетровской области).....	136
Лихолетов Я. В.	
Харьковский том многотомного энциклопедического издания «Свод памятников истории и культуры Украины». История и современное состояние (последняя четверть XX – начало XXI в.).....	149

ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ

Аксенова Н.В., Вовк О.И.	
Всеукраинская научная конференция «Теоретические и прикладные аспекты биографистики: к 165-летию со дня рождения Д.И. Яворницкого».....	159

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Shcherban A. L.	The role of Opishnia in the history of Slobozhanshchina of the 17 th century.....6
Golikova O.M.	Origins of agricultural research affairs in the system of higher Ukraine branch training (end of XVIII – first half of XIX century).....17
Dmitrenko A.A.	Hunting customs, beliefs and prohibitions (based on field materials from Zhytomyr Polissia).....35
Pototsky V. P.	The emergence and proliferation of the shaloput sect in the Pavlograd district of the Yekaterinoslav province (second half of the 19th century).....51
Martynenko V. L.	Ideological and propaganda aspects of the policy of the Third Reich towards German immigrants from the USSR in 1944.....60
Akymenko K. V.	Ideological foundations of the Organization of Ukrainian Nationalists Abroad (1950s – early 1990s).....72
Kuchynko Z.M., Chybyrak S. V.	Museums of Archeology and Ethnography at Lesia Ukrainka Volyn National University: History, Formation of Collections and Exhibition Activities.....82

URBAN STUDIES

Kulish S.M.	Features of the confrontation between the government and the students universities of Dnieper Ukraine in the 70-80's. XIX century.....90
Shandra I. O.	Foundation Kharkiv Medical-Mechanical Institute early twentieth century.....101
Domanovskiy A. M., Oleshko N. P.	The first traffic accidents involving cars in Kharkiv in the early twentieth century (based on materials from the local press).....109
Vintskovskiy T.	Jewish community of Simferopol in Revolution of 1917 th : socio-political aspects of activity (according to the materials of the newspaper «Yuzhnye Vedomosti»).....123
Venher A. G.	“Dead End of Oral History” and Writing of “The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR” (On the Example of Dnipropetrovsk Region).....136
Likholyetov Ya. V.	Kharkiv volume of a multi-volume encyclopedic edition «Collection of monuments of history and culture of Ukraine». History and current state (last quarter XX – beginning of the XXI century)..149

CHRONICLES OF LIFE

Aksenova N.V., Vovk O.I.	V All-Ukrainian Scientific Conference "Theoretical and Applied Aspects of Biography: to the 165th anniversary of Yavornitsky's birth".....159
---------------------------------	---

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94)477.53-22Опішня:477-89Сло)16”(045)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-01

РОЛЬ ОПІШНІ В ІСТОРІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ XVII СТОЛІТТЯ

А. Л. Щербань

Харківська державна академія культури

kozaks_1978@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

У статті в хронологічній послідовності розглянуті відомості про участь людей з м. Опішня (сучасна Полтавська область) у процесах, пов'язаних з освоєнням земель Слобідської України.

Мета дослідження – схарактеризувати, як у подіях, що відбувалися на теренах Слобожанщини наприкінці 1630-х – на початку 1670-х років, відображена діяльність осіб, пов'язаних із м. Опішня.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності, поєднані з історико-порівняльним та мікроісторичним методами.

Наукова новизна дослідження. Уперше комплексно проаналізовано всі відомі нині згадки про м. Опішню кінця 1630-х – початку 1670-х років в опублікованих писемних джерелах, що стосуються тогочасної історії Слобожанщини. З'ясовано, що жителі цього містечка приходили до створюваних московською державою наприкінці 1630-х – у 1650-х роках поселень: Опішня мала прикордонний статус і біля неї принаймні з 1620-х років функціонувала переправа на лівий берег р. Ворскла, звідки лежав найкоротший шлях від Києва, Лубен і Миргорода на схід, де тоді заселяли Яблонів, Чугуїв, Печеніги та Харків. Саме з цими населеними пунктами пов'язані згадки про переселенців з Опішні. Вихідці з різних регіонів Речі Посполитої, українці і, можливо, білоруси та волохи, перебували в Опішні нетривалий час, бо й саме це містечко було засноване близько 1640 року. Усі знайдені матеріали свідчать, що переселенці з Опішні переходили на територію здебільшого сучасної Харківської області після соціальних катаклізмів, пов'язаних з різними військовими діями, що охоплювали Середнє Поворскля. Вони переважно належали до соціальних низів, були хоч і промосковськи налаштовані, але волелюбні, тому досить часто завдавали клопотів московській владі й водночас зробили чималий внесок у розбудову інфраструктури малозаселеної до початку XVII століття території.

Висновки. Аналіз відомостей, опублікованих у писемних джерелах, дає змогу дійти висновку, що вихідці з м. Опішня відіграли важливу роль у процесах, які відбувалися на теренах Слобідської України у 1640-х – на початку 1670-х років. Зокрема, за їхньої активної участі були заселені кілька містечок.

Ключові слова: м. Опішня, р. Мерла, м. Чугуїв, м. Печеніги, Річ Посполита, Московська держава, Слобідська Україна, козаки, Леско.

В статье в хронологическом порядке проанализированы сведения об участии людей из г. Опішня (современная Полтавская область) в процессах, связанных с освоением земель Слободской Украины.

Целью исследования является характеристика отражения в событиях, происходивших на территории Слобожанщины конца 1630-х – начала 1670-х годов, деятельности лиц, связанных с м. Опішня.

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, системности в сочетании с историко-сравнительным и микроисторическим методами.

Научная новизна исследования. Впервые комплексно проанализированы все известные в настоящее время упоминания о городе Опошине конца 1630-х – начала 1670-х годов в опубликованных письменных источниках, касающиеся истории Слобожанщины того времени. Выяснено, что из этого населенного пункта приходили поселенцы в создаваемые московским государством в конце 1630-х – 1650-х годов поселения. Ведь Опошня имела пограничный статус и около нее по крайней мере с 1620-х годов работала переправа на левый берег р. Ворскла, откуда шел кратчайший путь от Киева, Лубен и Миргорода на восток, где в то время заселялись Яблонов, Чугуев, Печенеги и Харьков. Именно с этими населенными пунктами связаны упоминания о переселенцах из Опошни. Выходцы из разных регионов Речи Посполитой, украинцы и, возможно, белорусы да валах, они находились в Опошине непродолжительное время, потому что сам этот населенный пункт образовался около 1640-го года. Все найденные материалы свидетельствуют о том, что испытанные войнами переселенцы из Опошни переходили на территорию части современной Харьковской области после социальных катаклизмов, связанных с различными военными действиями, которые охватывали Среднее Поворсклье. Они были преимущественно выходцами из социальных низов, хоть и промосковски настроенными, но свободолюбивыми. Поэтому довольно часто причиняли хлопоты московской власти. Вместе с тем, внесли значительный вклад в развитие инфраструктуры малозаселенной до начала XVII века территории.

Выводы. Анализ опубликованных в письменных источниках сведений позволяет сделать вывод, что выходцы из г. Опошня сыграли важную роль в процессах, которые происходили на территории Слободской Украины в конце 1640-х – начале 1670-х годов. В частности, при их активном участии было заселено несколько населенных пунктов.

Ключевые слова: г. Опошня, р. Мерла, г. Чугуев, г. Печенеги, Речь Посполитая, Московское государство, Слободская Украина, казаки, Леско.

The article considers in chronological order information about the participation of people from Opishnia (modern Poltava region) in the processes related to the development of lands of Sloboda Ukraine.

The purpose of the research is to characterize the activity of persons connected with the town of Opishnia in the events that took place in Slobozhanshchyna in the late 1630s and early 1670s.

The methodological basis of the research is the principles of historicism, systematization in combination with historical-comparative and micro-historical methods.

Scientific novelty of the research. For the first time, all currently known mentions of the town of Opishnia in the late 1630s and early 1670s are comprehensively analyzed in published written sources concerning the history of Slobozhanshchyna at that time. It is found that settlers from this town came to the settlements created by the Moscow state in the late 1630s - in the 1650s. After all, Opishnia had a border status and, at least since the 1620s, there was a crossing to the left bank of the Vorskla River near it, from where the shortest route was from Kyiv, Lubny and Myrhorod to the east, where Yablonov, Chuhuiv, Pechenehy and Kharkiv were being settled at that time. Mention of the settlers from Opishnia is connected with these settlements. Immigrants from different regions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukrainians and possibly Belarusians and Wallachians, they stayed in Opishnia for a short time, since this settlement itself was formed around 1640. All the materials found show that the war-torn settlers from Opishnia moved to the territory of the mostly modern Kharkiv region after social cataclysms associated with various military actions covering the Middle Vorskla. They came mainly from the lower classes, were pro-Moscow, but freedom-loving, so they often bothered the Moscow authorities. At the same time, they made a significant contribution to the development of the infrastructure of the sparsely populated area by the beginning of the 17th century.

Conclusions. An analysis of the information published in written sources allows to conclude that the natives of Opishnia played an important role in the processes that took place in Sloboda

Ukraine in the 1630s - early 1670s. In particular, with their active participation, several settlements were established.

Keywords: Opishnia, r. Merla, Chuguev, Pechenegi, Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow State, Slobozhanshchina, cossacks, Lesko.

Містечко Опішня неодноразово згадують у публікаціях з історії Слобожанщини. Особливо цінними для науковців є відомості про те, що його мешканці були серед першопоселенців кількох населених пунктів цього регіону. Саме з процесами їхньої колонізації пов'язані й перші достовірні згадки в писемних джерелах про населений пункт з назвою Опішня. Однак узагальнювального дослідження ролі вихідців з Опішні у процесі освоєння земель Слобідської України досі не опубліковано. Мета цієї статті – схарактеризувати, як у подіях, що відбувалися на теренах Слобожанщини наприкінці 1630-х–на початку 1670-х років, відображена діяльність осіб, пов'язаних із м. Опішня.

Перший відомий мені документ, де згадано опішнянський топонім, – лист миргородського урядовця Станіслава Гульчевського, датований червнем 1639 року. Державець лівобережно-дніпровських маєтностей одного з найбагатших і найвпливовіших польських магнатів, великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, звертаючись до козацького сотника Гаврила Розсохи, обіцяв йому і «всім черкасам, які підуть з Чугуєва (це місто вони заселили 1638 року після поразки повстання проти польської влади – А. Щ.), повну безпеку й просив переходити до нього «на слободу» на Опошлинський перевіз, де буде дано пільги кожному на 30 років» [2, с. 193]. Він писав: «...усякий з вас... нічого не остерігаючись, хоч і більше провинилися, щоб без усякої опаски повернулися та йшли на Опошлинський перевіз у слободу, де мені те місце дане, і там селилися й розживалися б, а пільги на 30 років безперечні, у тому вам і лист свій дам» [25, с. 114]. 1640 року Розсоха справді пішов з Чугуєва, а 26 квітня 1641 року підняли повстання й перейшли на бік Речі Посполитої, розселившись в різних населених пунктах Лівобережної України, інші чугуївські «черкаси» [24, с. 241–242]. Принаймні одного з них згадано в реєстрі опішнянських козаків 1649 року під прізвищем Чугуївець. До речі, за прізвищами з цього реєстру можна визначити походження 5,6 % опішнянських козаків. Один був Москалем, інший – Дінцем, три козаки – Уманськими, один – Гуманським, один Багацьким (з міста Багачка) та один Боришпольцем (з Борисполя) [14, с. 36]. 1641 року кінні козаки з Опішні вже були серед мешканців фортеці Яблонів [24, с. 227], споруджувати яку почали в Белгородській оборонній лінії на північній межі Слобожанщини 1637 року. На мою думку, згадана в листі Гульчевського слобода – це і є невелике поселення, позначене на карті Гійома Левасера де Боплана як «Opoczinski». У російських документах 1640-х років його називали «Опошня, Опошнин». Заселена близько 1640 року Опішня належала Станіславу Конецпольському. Відгомонам подій із розміщення переселенців на теренах сучасної Опішні стала судова суперечка 1640 року за старий «сівер» на Середній Ворсклі з городищами Глинським і Більським між його спадковими власниками Проскурами-Суцанськими та Станіславом Конецпольським, князем Яремою Вишневецьким, Анною Гербутовою Жолкевською [23, с. 265]. Переміг у цій боротьбі коронний гетьман, але після його смерті 11 березня 1646 року син Александр «Глинщини» не утримав. 16 липня 1646 року внаслідок збройного нападу її захопив українсько-польський князь Єремія Михайло Корибут Вишневецький (володів до червня 1648 року) [9, с. 446–449]. Оскільки одразу ж посилювалися утиски православ'я, 10 листопада 1646 року 205 мешканців «литовського городка Опошнина» на чолі з Федотком Левоновим переселилися «на вечное житье» до Чугуєва [28, с. 203–204]. Згадка Опішні в статусі «городка» свідчить про те, що майже одразу після заселення в ній з'явилися оборонні споруди. Саме як «містечко» цей населений пункт існував і впродовж усієї дальшої історії.

Охочих заселяти нову слободу, очевидно, було вдосталь. Намагаючись наприкінці XVI – у першій чверті XVII століття колонізувати малолюдні терени Лівобережної Наддніпрянщини, польські магнати, за влучним висловом Михайла Грушевського, «погнали українську людність далі на схід» [12, с. 43–49]. Усіляко стимулюючи засновників слобід

(зокрема, надаючи пільги в оподаткуванні й відбутті різних повинностей), вони дали поштовх переселенцям із різних теренів Речі Посполитої. Однак, як бачимо, принаймні частина з них не вдовольнялася запропонованим і, щойно ставалися якісь соціальні катаклізми, рухалася з Опішні далі, на підпорядковані Московській державі малозаселені землі Слобожанщини.

Хоча в грамоті царя Олексія Михайловича чугуївському воєводі не зазначено, куди поселено згаданих у зазначеному документі опішнян, а наказано відіслати в Москву, дослідник історії Слобожанщини Філарет (Дмитро Гумилевський) зробив недостатньо аргументоване (але ймовірне) припущення, що вони осіли в містечку Печеніги, оскільки на той час могли поселитися лише в ньому або Валках [28, с. 203–204]. За цим встановлено офіційну дату заснування Печенігів – 1646 рік [18, с. 904]. Унаслідок аналізу цієї грамоти, зокрема згадки про «білорусців» і прізвища Лєвонов, печенізький краєзнавець Володимир Кизим на початку XXI століття дійшов висновку, що переселенці «вибули з Білорусії й Опішню використали як збірний пункт або пункт тимчасового відпочинку чи проживання» (Лист Володимира Кизима до авторки статті від 07 квітня 2008 р.) [32]. Це припущення має право на життя, оскільки магнати, які заселяли Опішню, могли поселити в ній і білорусів. До того ж такі імена та прізвища, як мав очільник переселенців у XV–XVI століттях, траплялися переважно на території Білорусії й Московії. Задokumentовані поселенці з'явилися в Печенігах наприкінці травня 1654 року. І це, на мою думку, справді були опішняни. У царській грамоті чугуївському воєводі йдеться, що 6 травня «пришли на Чугуєво из Литовския стороны Черкасы – Ивашко, Федоров сын, Волошенин с товарищи 45 человек, с женами и детьми на вечное житье». Вони «били челом», щоб «велети бы их устроить в Чугуевском уезде на Печенежском Катковском поле с их братьею с прежними выезжими Черкасы». Цар звелів задовольнити прохання, щоб переселенці «Вел. Государю служили, от Крымских и от Нагайских и от Литовских воинских людей наши Украйны оберегали б и к службе были готовы, и в приход воинских людей с ними билися и в указанных местах на вечное житье строились». Філарет зрозумів з цього тексту, що на той час у Печенігах уже мешкали українці [28, с. 203–204]. На мою думку, це ймовірно, але для однозначного твердження джерел недостатньо. Про переселення другої групи людей саме з Опішні може свідчити прізвище та ім'я отамана, адже в реєстрі 1649 року серед опішнян був Іван Волошин [14 с. 36]. Відмінності в закінченні прізвища можна пояснити тим, що в першому випадку реєстр писали українці, а в другому грамоту – московити. Натомість корінь у прізвищі свідчить, що отаман переселенців прибув із Валахії (історична область на півдні сучасної Румунії).

Зацікавленість миргородського урядовця в заснуванні слободи на Опішнинському перевозі була зумовлена низкою причин. Перша – наявність зручної переправи на лівий берег Ворскли, неподалік від якої розташоване гирло річки Мерла, яку представники Речі Посполитої вважали за свою. Щоб обґрунтувати власність на переговорах 1638 року з московськими урядовцями, вони пред'явили ділову грамоту щодо поділу вотчин наприкінці XV століття князями Богданом і Григорієм Федоровичами Глинськими. За нею Григорій отримав Сівер-Глинщину, землі від устя до «верху» Мерли й на Ворсклі. Цей аргумент використовували й під час позначення 1646 року частини польсько-російського кордону, який мав іти «Ворсклом рекою вниз до Скелского городища, которое в царскую сторону остается, а рубеж от него в версте меж Белским городищем, и оттуль через реку Ворскль прешедши до реки Мерла, а реку Мерлу перешедши до реки Коломака» [13, с. 900, 901, 908].

Перед аналізованими в цій статті подіями землі біля Мерли тривалий час цікавили здебільшого козаків-уходників, які займалися сезонним (літньо-осіннім) мисливством, рибальством і бортництвом, адже вони були досить заліснені. Великий за розмірами лісовий масив уздовж річки позначено на карті, що її уклав Гійом Левасер де Боплан у 1640-х роках. Опис останньої чверті XVII століття свідчить, що цей масив був дубово-сосновий «селидебний» і «дров'яний», тягнувся від гирла річки на 15 верст (приблизно 16 км) і мав ширину 3–5 верст [5, с. 72–74, 137]. І правий берег Середнього Поворскля на карті Боплана

майже повністю вкритий лісом, а на території сучасної Опішні позначена просіка. Два десятиліття по тому на Мерлі, а також інших річках Слобідської України вже були розташовані стаціонарні пасіки опішнян. Як писали в джерелах середини XVII століття, «из тех литовских (Куземина, Котельви та Опішні – А. Щ.) городов Литовские люди проложили в степи дороги большие, ездят на реку на Мерль, на пчелиные пасеки изъ животиною на государеву землю: а те дороги проложены к урочищам к Колонтаевой Гати и къ Грузкому перевозу» [31, с. 26–27]. Одна опішнянська пасіка була заснована на березі Можу [21, с. 522], чотири – на Мерчику, у найбільшій з яких опішнянський козак Демид Рижий пасічникував спільно з полтавським та миргородськими козаками [29, с. 188]. Натомість росіяни у вересні-грудні 1650 р., стверджуючи, що «река Мерла и Мерчик скони вечная в государеве земле», забороняли «литовським людям» (тобто козакам) «на государеву землю приходит и пасек заводитъ». І коли миргородський полковник Матвій Гладкий послав «литовських людей на реку Мерчик да на колодец Крючик пасек пчелиных заводитъ по прежнему» [10, с. 434], пасіку на Мерлі було «вибито й вигнано». Зі скаргою про це 17 липня Богдан Хмельницький звертався до путивльського воєводи Семена Прозоровського [10, с. 374–375].

Попри нищення пасік, опішняни далі експлуатували природні ресурси басейну р. Мерла. Один з останніх великих земельних конфліктів між козаками (з Опішні, Полтави, Рублівки й Коломака) та московитами («дітьми боярськими») виник 1680 року. Щоб його розв'язати, терміново надіслали російського чиновника Аверкія Опухтіна, який на той час керував спорудженням частини укріплень Ізюмської оборонної лінії [16, с. 152].

Зіткнення на Мерлі інтересів представників Речі Посполитої та Московської держави (які досі мало цікавилися цією територією) фіксовані в документах принаймні з кінця 1620-х – початку 1630-х років. Так, 10 липня 1628 року белгородець Якушка Черкашенін (прізвище свідчить про українське походження) разом із товаришами був посланий на р. Коломак, адже очікувався великий похід лубенського, синецького та інших урядовців під «українні» російські фортеці. І справді, на Коломаці московські посланці знайшли приблизно тисячу «литовських людей», які, переправившись через річку Мерла, пішли за Ворсклу. Очевидно, йдучи за ними, белгородці розорили селітряну варницю на «польській території» [24, с. 145]. Аналіз їхнього шляху дає змогу дійти висновку, що Ворсклу вони перетинали неподалік сучасної Опішні, а «варниця» могла міститися там, де нині Розрита Могила. Представники Речі Посполитої («воровські черкаси») відомстили вночі з 8 на 9 травня 1630 року, напавши на дев'ятьох белгородців, що ловили рибу в Мерлі [24, с. 137].

Перед цими подіями на правому боці Ворскли біля гирла р. Мерла активізували промислову діяльність князі Вишневецькі. Руками лубенських, пирятинських і переяславських мешканців вони почали виробляти селітру з розташованих на території Глинщини насипу кургану Скоробор і валів Західного укріплення Більського городища [27, с. 59–64], про що свідчать, наприклад, судові позови 1613, 1622 та 1624 років [34, с. 181–182, 371, 624].

Під час Хотинської війни видобуванням селітри на теренах Лівобережної України зацікавився й польський король Сигізмунд III. 21 серпня 1621 року він надав привілей на право займатися селітряним промислом шляхтичу-коморнику Бартоломію Обалковському не лише на території Речі Посполитої, а й на належних Московській державі землях – у «диких полях Белгородських, Очаківських... біля Муравських татарських шляхів..., де знаходилися б придатні для виробництва селітри городища» [9, с. 19–20]. Це заклало підвалини для створення «селітряної держави» з центром у Миргороді, з якого найкоротший шлях до згаданих земель пролягав через переправу біля сучасної Опішні.

Від Опішнянського броду (перезову) він прямував межиріччям Мерли та Котельні (сучасна Котельва з притокою Котелевкою) до Колонтаєвого перелазу (Колонтаєвої Гаті). Перетнувши в цьому місці Мерлу, згаданий шлях поєднувався з дорогою з півдня Полтавщини. У верхів'ях р. Коломак об'єднаний шлях ішов під містом Валки і тут (за приблизно 70 км на схід від Опішні) виходив на Ізюмську сакму, роздвоюючись. Один його кінець спрямовувався до Зміївських переправ і далі, лівим берегом Сіверського Дінця, до

гирла його лівої притоки – річки Айдар. Принаймні з кінця 1630-х років саме цим шляхом рухався люд із теренів лівобережно-дніпровської частини Речі Посполитої в напрямку Чугуєва, а далі – Торських соляних озер і Донщини. Другий ішов степом на південь побіля річок Мож і Берека (праві притоки Сіверського Дінця, що течуть територією сучасної Харківської області) і далі вододілом Орелі та Самари в напрямку початків Муравської та Ізюмської сакми [6, с. 19; 7, с. 7; 31, с. 26–27].

Мешканці Опішні на Слобожанщину переселялися й після впровадження на Лівобережжі Дніпра козацького устрою (1649 рік), коли містечко увійшло до складу Гетьманщини й була створена Опішнянська сотня Полтавського полку. У цей час кордон між Слобожанщиною та Гетьманщиною став більш відкритий і в Опішні почали регулярно з'являтися московські станичники – кінні загони, які об'їжджали прикордонні території, зауважуючи наявність на них татарських сакм і прокладених українцями на лівому березі Ворскли доріг, спостерігаючи за використанням ними (зокрема й опішнянами) природних багатств частини лівого берега Ворскли, яку вважали належною Московській державі [4, с. 221].

1658 року, після початку міжусобної боротьби періоду Руїни, унаслідок якої Опішня зазнала татарської загрози, перебуваючи в тісних контактах з «черкасами» Слобожанщини, опішняни звернулися до московського царя щодо передання їх у відання охтирського воєводи, щоб «оберігати від всіляких військових людей». Як наслідок, місто могло назавжди підпорядкуватися слобідському Охтирському полку. До Опішні був призначений російський воєвода – Бахтіяр Мякінін [33, ф. 210, оп. 9, столбец 746, столпик 4, 8 л.], який не допустив у нього війська прихильників Івана Виговського [11, с. 137]. Однак воєвода керував містечком недовго, адже запровадження московських порядків дуже швидко спричинило невдоволення з боку опішнян та урядовців Полтавського полку. Після того як 10 січня 1660 року в керовану Бахтіяром Мякініним Опішню надійшли відомості про виступ кримського хана з усіма ордами на окраїнні міста і в травні ці загони вже нападали на Валки, проходячи побіля витоків р. Мерла, він покинув містечко. В Опішні скупчилися великі військові сили козаків – прихильників Юрка Хмельницького. Спочатку це був полк під орудою піхотного полковника Гната Макухи (2000 кінних козаків). У липні до нього долучився піхотний (січовий?) полк на чолі з Пушкелею [8, с. 160; 20, с. 152, 170]. 27 листопада 1660 року козаки з Опішні запропонували підкоритися мешканцям м. Колонтаїв «чигиринському гетьману». Однак ті відхилили пропозицію [28, с. 41], тому полки з Опішні разом із представниками інших козацьких містечок Гетьманщини стали нападати на Слобожанщину, але з часом зазнали поразки від московського війська.

У часи чергових соціальних потрясінь знову трапилися зміни в складі населення Опішні. Зокрема, вважаю, що саме тоді з містечка виїхав козак на ім'я Леско (Олексій, який у тогочасних документах фігурує під прізвищами-прізвиськами Григорович, Григор'єв, Черкашенін, Хромий, Косий), який згодом увійшов в історію Слобожанщини як один із ватажків повстання під проводом Степана Разіна. Зберігся документ з інформацією, що перед цим він служив у Полтавському полку і його шурином був Іван Донець [19, с. 122] – відомий український військовий діяч часів Хмельниччини й початку доби Руїни. Інша сестра Івана Донця – легендарна відьма, яка загинула внаслідок битви козаків з поляками під Заславом [15, с. 114]. Прихильник і помічник першого полтавського полковника Мартина Пушкаря, він брав активну участь у повстанні Полтавського полку проти гетьмана Івана Виговського [22, с. 172–176; 26, с. 125–129]. Після поразки в битві під Полтавою 11 червня 1658 року Івана Донця до 1661 року згадують у документах як охтирського (місто Охтирка заснували представники Речі Посполитої 1641 року) та колонтаївського (місто Колонтаїв засноване Московською державою 1654 року) полковника. За версією Філарета (Гумілевського) він був братом видатної постаті в історії Слобожанщини Григорія Донця [17, с. 9, 262–263], який 1668 року внаслідок антимосковського повстання став харківським полковником. Однак якщо вони й були брати, то не рідні, адже мали різні імена по батькові.

Прізвище Донець свідчить про пов'язаність його носіїв з Доном. Саме туди наприкінці 1660-х років потрапив зять Івана Донця, козак Полтавського полку Леско. Це був дорослий досвідчений воїн. Можна припустити, що народився він не пізніше від початку 1630-х років і міг бути внесений у реєстр козаків Опішнянської сотні 1649 року. У цьому реєстрі є лише один козак на ім'я Леско, але прізвисько його Нос [14, с. 36]. За часів повстання Пушкаря 1658 року він обіймав посаду «опушлянського» отамана [11, с. 221–222]. Різниця в прізвиських може бути пов'язана з тим, що на той час у середовищі козаків вони могли змінюватися. Російські дослідники Олена Чистякова та Володимир Соловйов зробили аргументоване припущення, що «Хромим» і «Кривим» він став після того, як в одному з боїв куля роздробила йому ногу, а у другому він втратив око. В одному з документів 1670 року Леска названо «запорожським черкашенином», що стало приводом, щоб надати йому відповідне прізвисько.

До літа 1669 року Леско Черкашенін став одним із найбільш поважаних на Дону людей, а восени, коли загін Степана Разіна, повертаючись з походу в Персію, удруге опинився біля стін Царицина, долучився до нього. Умілий воєначальник, у роки другого походу повстанців на Волгу Леско став одним з основних сподвижників Разіна, потоваришував і побратався з отаманом. Разін цінував бойовий досвід Леска, його відвагу та моторність. Після цього Леско на чолі 300 повстанців вирушив на Дніпро-Донське межиріччя, піднявшись Сіверським Дінцем на терени Слобідської України. З 1 по 20 жовтня 1670 року повстанців підтримало населення Маяцька, Царева-Борисова (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського району Харківської області), Балаклеї, Чугуєва, Богодухова, Змієва та Мерефи [29, с. 193, 206–212]. 17 жовтня 1670 року Леско Черкашенін направив у Харків зі Змієва «прелестную грамоту от великого войска Донского и от Олексея Григорьевича» з закликом «со всеми городовыми людьми и с мещанами стать с нами, великим Войском Донским, заедина за дом пресвятыя богородицы и за... великого государя и за всю чернь... чтоб от изменников бояр вконец не погинуть» [19, с. 74–75].

Розмах повстання на Слобожанщині царський уряд обґрунтовано пов'язав з енергичними діями Леска. Не випадково розгром його загону й захоплення ватажка влада вважала одним із найефективніших заходів щодо припинення народного руху. Щодо того, як найскоріше захопити разінського отамана, тривало інтенсивне листування. Воевода Белгородського полку Григорій Ромодановський направляв депеші в Розрядний приказ. З нього писали гетьманові Лівобережної України Дем'яну Многогрішному. План, за яким сподівалися захопити Черкашеніна, був такий: його дружина мешкала в Опішні, тому влада розраховувала, спостерігаючи за нею, вистежити Леска, який, на їхню думку, рано чи пізно з'явиться вдома. Між 20 і 30 жовтня 1670 року Григорій Ромодановський писав цареві про те, що повстанці, очолені Хромим, збираються йти через Валуїки й Мурахву в Колонтаїв та Опішню тому, що «он, Алешка, бывал житель Опошненской и жена его ныне в Опошне», щоб під «черкаськими» містами зібрати війська і йти під московські українні городи. У тому самому місяці він вимагав від Василя Многогрішного – брата українського гетьмана, надіслати військовий загін і захопити «ворову Донского казака Алешкина жену Хромова и ево Алешку будет он в Опошне объявитца и сыскав привели с собою» [19, с. 82]. Однак той, звісно, додому не приходив, а збирав військо для походу на Колонтаїв. Полтаву, Конотоп і Седнів. Родини Леска й відомостей про його перебування в Опішні гетьманські урядники не знайшли. Та й знайти не могли, адже спочатку шукали «Алешку Кривого» [19, с. 125], якого справді в Опішні ніколи не було. Козака, який на Дону отримав згадане прізвисько, за моєю версією, в Опішні знали як Леска Носа й жив він там за 12 років до описуваних подій. Далі розшуки здійснювати було недоцільно, адже, сконцентрувавши на Слобожанщині чималі військові сили, панівна верхівка швидко змогла придушити повстання. Загін Леска Черкашеніна був розбитий біля Репінського Юрта (урочище Красний Пришиб) на Сіверському Дінці. Багатьох із його учасників було вбито під час бою чи страчено після нього, але самому отаману вдалося втекти на Дон [19, с. 83–88].

Висновки. Аналіз згадок про Опішню в писемних джерелах, пов'язаних зі Слобожанщиною, дає змогу дійти висновку, що це був містечко, жителі якого приходили до створюваних московською державою наприкінці 1630-х – у 1650-х роках поселень. І це було закономірно, адже Опішня мала прикордонний статус і біля неї принаймні з 1620-х років функціонувала переправа на лівий берег Ворскли, звідки йшов найкоротший шлях з Києва, Лубен та Миргорода на схід, де в той час заселяли Яблонів, Чугуїв, Печеніги, Харків. Саме з цими населеними пунктами пов'язані згадки про переселенців з Опішні. Однак, звісно, вони були і в інших поселеннях. Вихідці з різних регіонів Речі Посполитої, українці і, можливо, білоруси і волохи, перебували в Опішні нетривалий час, бо й сам цей населений пункт заснували близько 1640 року. Усі знайдені матеріали свідчать, що переселенці з Опішні переходили на територію здебільшого сучасної Харківської області після соціальних катаклізмів, пов'язаних з різними військовими діями, що охоплювали Середнє Поворскля. Вони переважно належали до соціальних низів, були хоч і промосковськи налаштованими, але волелюбні, тому досить часто завдавали клопотів московській владі, але водночас зробили чималий внесок у розбудову інфраструктури малозаселеної до початку XVII століття території.

Література

1. Багалеї Д. Займанщина в Левобережній Україні. *Киевская старина*. 1883. Декабрь. №7. С. 560-592.
2. Багалеї Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии. Т. 1. Харьков Типография К. П. Счасни, 1886. 396 с.
3. Багалеї Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. Харьков: Типография К. П. Счасни, 1890. 433 с.
4. Багалеї Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М. : вь Университетской типографии, 1887. 634 с.
5. Багалеї Д. І. Вибрані праці. Т.5. Історія колонізації Слобідської України. Ч. 1. Харків: видавництво НУА, 2007. 576 с.
6. Багалеї Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. 256 с.
7. Василенко В. И. Местечко Опішня Зеньковського уезда Полтавської губернії. Статистико-Економічний Очерк. Полтава: Типографія Губернського Правління, 1889. 40 с.
8. Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 436 с.
9. Воссоєдинення України с Росією. Документи и матеріали. М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. I. 643 с.
10. Воссоєдинення України с Росією. Документи и матеріали. М.: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. II. 556 с.
11. Грушевський М. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. К.: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Роки 1626-1650. 292 с.
13. Дворцовые разряды, высочайшему повелению изданные II-м отделением Собственной Его Императорского величества канцелярии. Т. 2 (с 1628 по 1645 г.). СПб: В типографии Собственной Его Императорского величества канцелярии, 1851. 975 с.
14. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. – Полтава: Асмі, 2007. Т. 1. 400 с.
15. Діса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття. К.: Критика, 2008. 303 с.
16. Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1980. 237 с.

17. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. М.: В типографии В. Готье, 1857. 602 с.
18. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. 1003 с.
19. Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов. Том II. Август 1670-январь 1671. Часть II. Восстание на юге и волнения в других областях русского государства. Сост. Швецова Е.А. М. Издательство Академии Наук СССР 1959 г. 241 с.
20. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. К.: Стилос, 2002. 396 с.
21. Кулаковський П. М. Колонізаційна діяльність Конєцпольських на київському Задніпров'ї. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т. CCLVI: Праці Історично-філософської секції. С. 497–523.
22. Модзалевский В. Пушкарь (Пушкаренко) Мартын. *Русский биографический словарь*. СПб: Типография Императорской академии наук, 1910. Т. 15. С. 172-176.
23. Н. М. Левобережная Украина в XV–XVIII ст.: Очерк колонизации. *Киевская старина*. 1896. № 5. Т. LIII. С. 249–265.
24. Папков А. И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). Белгород: Константа, 2004. 352 с.
25. Папков А. И. Гетман Яков Острянин в Речи Посполитой и в России. *Белоруссия и Украина: история и культура*. 2004. М., 2005. С. 93-121.
26. Ревегук В., Кочерга Н. Антигетьманське повстання Мартина Пушкаря і Якова Барабаша: хід і наслідки. *Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність*. Полтава: ПОШПО, 2009. С. 125-129.
27. Супруненко О., Шерстюк В., Пуголовок Ю. Селітроварницький стан на Більському городищі. К., 2010. 96 с.
28. Філарет (Гумилевский) Д. Г. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. Харьков: Факт, 2005. Т. II. 432 с.
29. Чистякова Е., Соловьев В. Степан Разин и его соратники. – М.: Мысль, 1988. – 221 с.
30. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII століття. К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. 499 с.
31. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. К.: з друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1932. 211 с.
32. Приватний архів Анатолія Щербаня.
33. Российский государственный архив древних актов.
34. Źródła dziejowe. T. 21. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. X. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw). Opisane przez A. Jabłonowski. Warszawa: Skład główny v Księgarny Gebethnera i Wolffa, 1894. 654 s.

References

1. Bagalei D. Zaimanshchina v Levoberezhnoi Ukraine [Zaymanschina in Left-Bank Ukraine] (in Russian). *Kievskaiia starina*. 1883. №7. Dekabr'. S. 560-592.
2. Bagalei D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta stepnoi okrainy Moskovskogo gosudarstva (Khar'kovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gub.) v XVI–XVIII stoletii [Materials for the history of colonization and everyday life of the steppe outskirts of the Moscow state (Kharkov and partly Kursk and Voronezh provinces)] (in Russian). Т. 1. Khar'kov Tipografiia K. P. Schasni, 1886. 396 s.
3. Bagalei D. I. Materialy dlia istorii kolonizatsii i byta Khar'kovskoi i otchasti Kurskoi i Voronezhskoi gub. [Materials for the history of colonization and everyday life of Kharkov and

- partly Kursk and Voronezh provinces] (in Russian). Khar'kov: Tipografiia K. P. Schasni, 1890. 433 s.
4. Bagalei D. I. Ocherki iz istorii kolonizatsii stepnoi okrainy Moskovskogo gosudarstva [Essays from the history of colonization of the steppe outskirts of the Moscow state] (in Russian). Moskva: v Universitetskoj tipografii, 1887. 634 s.
 5. Bagalii D. I. Vibrani pratsi. T. 5. Istoriia kolonizatsii Slobids'koi Ukraïni [Selected works. Vol.5. History of colonization of Slobidska Ukraine] (in Ukrainian). Ch. 1. Kharkiv: vidavnistvo NUA, 2007. 576 s.
 6. Bagalii D. I. Istoriia Slobids'koi Ukraini [History of Slobidska Ukraine] (in Ukrainian). Kharkiv: Osnova, 1991. 256 s.
 7. Vasilenko V. I. Mestechko Oposhnia Zen'kovskogo uezda Poltavskoi gubernii. Statistiko-Ekonomicheskii Ocherk [The small town of Oposhnya, Zenkovsky district, Poltava province. Statistical and Economic Essay] (in Russian). Poltava: Tipografiia Gubernskago Pravleniia, 1889. 40 s.
 8. Virs'kii D. S. Ukrainne misto: Kremenchuk vid zasnovannia do 1764 r. ["Ukrainian city": Kremenchuk from foundation to 1764] (in Ukrainian). Kyiv: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni, 2004. 436 s.
 9. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty i materialy [Reunification of Ukraine with Russia. Documents and materials] (in Russian). Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1953. T. I. 643 s.
 10. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty i materialy [Reunification of Ukraine with Russia. Documents and materials] (in Russian). Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1953. T. II. 556 s.
 11. Grushevs'kii M. Istoriia Ukraini-Rusi [History of Ukraine-Rus'] (in Ukrainian). Kyiv: Naukova dumka, 1998. T. X. 408 s.
 12. Grushevs'kii M. Istoriia Ukraïni-Rusi [History of Ukraine-Rus'] (in Ukrainian). Kyiv: Naukova dumka, 1995. T. VIII. Roki 1626-1650. 292 s.
 13. Dvortsovye razriady, vysochaisheму poveleniiu izdannye II-m otdeleniem Sobstvennoi Ego Imperatorskago velichestva kantseliarii [Palace ranks, by the highest order issued by the II department of His Imperial Majesty's Own Chancery] (in Russian). T. 2 (s 1628 po 1645 g.). St. Petersburg: V tipografii Sobstvennoi Ego Imperatorskago velichestva kantseliarii, 1851. 975 s.
 14. Dzherela z istorii Poltavskogo polku. Seredina XVII-XVIII st. [Sources on the history of the Poltava regiment. The middle of the XVII-XVIII centuries] (in Ukrainian). – Poltava: Asmi, 2007. T. 1. 400 s.
 15. Disa K. Istoriia z vid'mami. Sudi pro chari v ukraïns'kikh voevodstvakh Rechi Pospolitoï XVII-XVIII stolittia [A story with witches. Magic courts in the Ukrainian voivodships of the Rzeczpospolita of the 17th-18th centuries] (in Ukrainian). Kyiv: Kritika, 2008. 303 s.
 16. Zagorovskii V. P. Iziumskaia cherta [Izyumskaya line] (in Russian). Voronezh: Izdatel'stvo Voronezhskogo universiteta, 1980. 237 s.
 17. Istoriko-statisticheskoe opisanie Khar'kovskoi eparkhii. Otdelenie III. Uezdy Akhtyrskii i Bogodukhovskii, Sumskoi i Lebedinskii [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese. Department III. Counties Akhtyrsky and Bogodukhovsky, Sumy and Lebedinsky] (in Russian). Moskva: V tipografii V. Got'e, 1857. 602 s.
 18. Istoriia mist i sil Ukraïns'koi RSR: Khar'kivs'ka oblast' [History of towns and villages of the Ukrainian SSR: Kharkiv region] (in Ukrainian). Kyiv: Golovna redaktsiia URE AN URSR, 1967. 1003 s.
 19. Krest'ianskaia voina pod predvoditel'stvom Stepana Razina. Sbornik dokumentov [Peasant War led by Stepan Razin. Collection of documents. Volume II. August 1670 to January 1671. Part II. The uprising in the south and unrest in other areas of the Russian state] (in Russian). Tom II. Avgust 1670-ianvar' 1671. Chast' II. Vosstanie na iuge i volneniia v drugikh oblastiakh russkogo gosudarstva. Sost. Shvetsova E.A. Moskva: Izd-vo Akademii Nauk SSSR 1959 g. 241 s.

20. Krivosheia V. Genealogiia ukrains'kogo kozatstva: Narisi istorii kozats'kikh polkiv [Genealogy of Ukrainian Cossacks: Essays on the history of the Cossack regiments] (in Ukrainian). Kyiv: Stilos, 2002. 396 s.
21. Kulakovs'kii P. M. Kolonizatsiina diial'nist' Konetspol's'kikh na kiivs'komu Zadniprov'i [Konetspol'ski colonization activities in the Kiev Zadneprovye] (in Ukrainian). *Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Shevchenka*. L'viv, 2008. T. CCLVI: Pratsi Istorichno-filosofs'koï seksii. S. 497–523.
22. Modzalevskii V. Pushkar' (Pushkarenko) Martyn [Pushkar (Pushkarenko) Martyn.] (in Russian). *Russkii biograficheskii slovar'*. St. Petersburg: Tipografiia Imeratorskoi akademii nauk, 1910. T. 15. S. 172-176.
23. N. M. Levoberezhnaia Ukraina v XV–XVIII st.: Ocherk kolonizatsii [Left-bank Ukraine in the XV-XVIII centuries: Essay on colonization] (in Russian). *Kievkaia starina*. 1896. № 5. T. LIII. S. 249–265.
24. Papkov A. I. Porubezh'e Rossiiskogo tsarstva i ukrainnykh zemel' Rechi Pospolitoi (konets XVI – pervaia polovina XVII veka) [Borderlands of the Russian kingdom and the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth (late XVI – first half of the XVII century)] (in Russian). Belgorod: Konstanta, 2004. 352 s.
25. Papkov A. I. Getman Iakov Ostryanin v Rechi Pospolitoi i v Rossii [Hetman Yakov Ostryanin in the Polish-Lithuanian Commonwealth and in Russia] (in Russian). *Belorussia i Ukraina: istoriia i kul'tura*. 2004. Moskva, 2005. S. 93-121.
26. Reveguk V., Kocherga N. Antiget'mans'ke povstannia Martina Pushkaria i Iakova Barabasha: khid i naslidki [Anti-Hetman uprising of Martin Pushkar and Jacob Barabash course and consequences] (in Ukrainian). *Gadiats'ka uniiia 1658 roku: kontroversii minulogo i suchasnist'*. Poltava: POIPPO, 2009. S. 125-129.
27. Suprunenko O., Sherstiuk V., Pugolovok Iu. Selitrovarnits'kii stan na Bil's'komu gorodishchi [Nitrate state on Bielsko settlement] (in Ukrainian). Kyiv, 2010. 96 c.
28. Filaret (Gumilevskii) D. G. Istoriko-statisticheskoe opisanie Khar'kovskoi eparkhii [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese] (in Russian). Khar'kov: Fakt, 2005. T. II. 432 s.
29. Shevchenko F. P. Politichni ta ekonomichni zv'iazki Ukraïni z Rosieiu v seredini XVII stolittia [Political and economic relations between Ukraine and Russia in the middle of the seventeenth century] (in Ukrainian). Kyiv: Vidavnistvo Akademii nauk URSSR, 1959. 499 s.
30. Chistyakova E., Solov'ev V. Stepan Razin i ego soratniki [Stepan Razin and his associates] (in Russian). – M.: Mysl', 1988. – 221 s.
31. Iurkevich V. Emigratsiia na skhid i zaliudnennia Slobozhanshchiny za B. Khmel'nits'kogo [Emigration to the east and settlement of Slobozhanshchina during B. Khmelnytsky] (in Ukrainian). Kyiv: z drukarni Vseukrains'koï Akademii Nauk, 1932. 211 s.
32. The Private archive of Anatoliy Shcherban.
33. The Russian State Archive of Ancient Acts.
34. Źródła dziejowe. T. 21. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. X. Ziemia ruska. Ukraina (Kijów — Braclaw) [Historical sources. Vol. 21. Poland of the 16th century in terms of geography and statistics. T. X. Ruthenian lands. Ukraine (Kiev – Braclaw)] (in Polish). Opisane przez A. Jabłonowski. Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. 654 s.

УДК [001.89:63]:378(477)(091)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-02

**ВИТОКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ
В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ГАЛУЗЕВОЇ ПІДГОТОВКИ УКРАЇНИ
(кінець XVIII – перша половина XIX ст.)**

О. М. Голікова

Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва
golikova.elm@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1149-7342>

Мета. Дослідити початки формування науково-організаційних засад сільськогосподарської дослідної справи у закладах вищої галузевої підготовки в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Наукова новизна. Доведено, що вітчизняне галузеве дослідництво як самостійна галузь наукового природознавства зародилось в системі вищої сільськогосподарської освіти Російської імперії в результаті комплексної дії різних культурно-аграрних традицій, які виразно виявились в діяльності перших спеціальних вищих аграрних шкіл. У центрі імперії домінувала власно російська традиція, яка перебувала під впливом британської землеробської культури, що віднайшло відображення в діяльності загальнодержавної Павловської практичної школи землеробства неподалік російської столиці. На заході імперії суттєвий вплив на формування перших сільськогосподарських ЗВО – Агрономічного інституту в Маримонті (Королівство Польське) та загальнодержавного Гори-Горецького землеробського інституту (Могильовська губернія) – чинила вплив німецька культурно-аграрна традиція.

Висновки. Показано багатовекторність формування системи вищої сільськогосподарської освіти та галузевої дослідної справи і уточнено важливі аспекти їх становлення з урахуванням окремих фактів європейської історії початку XIX ст. Розглянуто питання щодо початків дослідної справи в Агрономічному інституті в Маримонті (Королівство Польське), правонаступником якого є Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. Розглянуто значення установчих документів Агрономічного інституту в Королівстві Польському з точки зору регламентації роботи дослідного поля у закладі. Досліджено історію дослідного поля Гори-Горецького землеробського інституту за допомогою статутних документів та друкованих праць навчального закладу.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, вища галузева освіта, Агрономічний інститут в Маримонті, Гори-Горецький землеробський інститут, Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва.

Цель. Исследовать начало формирования научно-организационных основ опытных работ в сфере сельского хозяйства в учреждениях высшей специальной подготовки в конце XVIII - первой половине XIX в.

Научная новизна. Доказано, что отечественное отраслевая исследовательская деятельность как самостоятельное направление научного естествознания зародилось в системе высшего сельскохозяйственного образования Российской империи в результате комплексного действия различных агрокультурных традиций, которые отчетливо проявились в деятельности первых специальных высших аграрных школ. В центре империи доминировала собственно русская традиция, которая находилась под влиянием британской земледельческой культуры, что и нашло отражение в деятельности общегосударственной

Павловской практической школы земледелия, расположенной неподалеку от российской столицы. На западе империи существенное влияние на формирование первых сельскохозяйственных ЗВО – Агрономического института в Маримонти (Королевство Польское) и общегосударственного Горы-Горецкого земледельческого института (Могилевская губерния) – оказывала влияние немецкая агрокультурная традиция.

Выводы. Показано многовекторность формирования системы высшего сельскохозяйственного образования и отраслевой исследовательской деятельности, а также уточнены важные аспекты их становления с учетом отдельных фактов европейской истории начала XIX в. Рассмотрен вопрос о начале исследовательской деятельности в Агрономическом институте в Маримонти (Королевство Польское), правопреемником которого является Харьковский национальный аграрный университет им. В. В. Докучаева. Рассмотрены значение учредительных документов Агрономического института в Королевстве Польском с точки зрения регламентации работы опытной сферы в данном учреждении. С помощью уставных документов и печатных работ учебного заведения исследована история опытного направления работы Горы-Горецкого земледельческого института.

Ключевые слова: сельскохозяйственная опытная дело, высшее отраслевое образование, агрономический институт в Маримонти, Горы-Горецкий земледельческий институт, Харьковский национальный аграрный университет им. В. В. Докучаева.

Research aim *The formation beginnings of the scientific and organizational agricultural experimental work foundations in the system of higher branch training at the end of the 18th – first half of the 19th centuries are investigated.*

Scientific novelty. *It is proved that domestic sectoral research as an independent branch of scientific natural science originated in the system of higher agricultural education in the Russian Empire as a result of the complex action of various cultural and agricultural traditions, which were clearly manifested in the activities of the first special higher agricultural schools. In the center of the empire, the Russian tradition itself dominated, which was influenced by British agricultural culture, which was reflected in the activities of the state-owned Pavlovsk practical school of agriculture not far from the Russian capital. In the west of the empire, the German cultural and agrarian tradition had a significant influence on the formation of the first agricultural free economic zones – the Agronomic Institute in Marymont (Kingdom of Poland) and the national Gori-Gorki Agricultural Institute (Mogilev Province) – was influenced by the German cultural and agrarian tradition.*

Conclusions. *The multi-vector nature of the higher agricultural education system and sectoral research formation is shown and important aspects of their formation are clarified, taking into account the proven facts of European history at the beginning of the 19th century. Introduced into the scientific discourse is the question of the research beginning at the Agronomical Institute in Marymont (Kingdom of Poland), the legal successor of which is the Kharkiv V. V. Dokuchaev National Agrarian University. The significance of the constituent documents of the Agronomic Institute in the Kingdom of Poland from the point of view of regulating the work of the research field in the institution is considered. The history of the research field of the Gori-Goretsky Agricultural Institute has been studied with the help of statutory documents and the printed works of the educational institution.*

Key words: *agricultural research, higher branch education, Agronomic Institute in Marymont, Gori-Goretsky Agricultural Institute, Kharkiv V. V. Dokuchaev National Agrarian University.*

Останніми роками у вітчизняній історіографії ґрунтовне висвітлення дістали різнобічні питання з історії становлення та формалізації сільськогосподарської дослідної справи як самостійної галузі наукового знання та організації. Найпоспідовніше в цьому напрямі працюють вчені Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН України.

У роботах академіка НААН В. А. Вергунова та представників заснованої ним наукової школи опрацьовано великий загал проблем з історії галузевого дослідництва – від заснування перших дослідних полів та діяльності окремих талановитих представників дослідної справи до функціонування державних спеціалізованих науково-дослідних установ [7, 8].

Разом з тим, історіографічний аналіз дозволив констатувати, що в науковій літературі самостійного комплексного вивчення не отримала проблема щодо становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи в системі вищої галузевої освіти України.

Актуальність цієї теми визначається насамперед тими можливостями, які надає звернення до історії формування науково-виробничого потенціалу галузевого дослідництва з точки зору його використання для подолання затяжної системної кризи в житті сучасної України та стабілізації життя в країні. Попри те, що в умовах глобалізації сільське господарство набуло пріоритетного значення в українській економіці, вітчизняний АПК спеціалізується насамперед на виробництві товарів з низькою доданою вартістю, для продукування якої агровиробники купляють високовартісну закордонну продукцію – техніку, хімію, сільськогосподарські технології, насіння тощо. Згідно з даними Державної митної служби, протягом 2020 р. в Україну завезено відповідної продукції на 1,5 % млрд доларів [18]. Такі невиправдано великі витрати спричинено, поряд з іншим, байдужим ставленням урядовців до вітчизняних наукоємних технологій, а також хронічним недофінансуванням галузевих науково-дослідних та навчальних установ.

Метою роботи є дослідження витоків вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи у найперших галузевих закладах вищої освіти Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Досліджувана тема має інтегративний характер як така, що постала на перехресті двох царин суспільної і державної активності – сільськогосподарської дослідної справи, яка в емпіричному вигляді зародилась ще за часів неоліту і лише на початку 80-х рр. XIX ст. остаточно виокремилось в самостійну галузь природничого знання, та вищої аграрної освіти, становлення якої відбувалось на межі XVIII–XIX ст.

Вияткову роль закладів вищої освіти в започаткуванні галузевого дослідництва відзначали корифеї аграрної науки і дослідної справи. Зокрема видатний учений-селекціонер професор Б. К. Єнкен зауважив: «З-поміж наших дослідних установ тільки дослідні установи при вищих навчальних закладах найбільше підходять за своїм типом до дослідних установ Західної Європи» [17, с. 1]. Розглядаючи теоретико-методологічні та інституціональні чинники становлення зоотехнічної науки в Україні, історикня науки І. С. Бородай відзначила, що до 20-х рр. XX ст. зоотехнічна наука розвивалась на базі агрономічних вищих освітніх закладів [5]. Більш лаконічно цю ідею доведено академіком В. А. Вергуновим: «... сільськогосподарська дослідна справа вийшла з лона вищої галузевої освіти» [7, с. 6].

З урахуванням того, що проблема започаткування дослідної справи у закладах вищої галузевої освіти не була предметом самостійного вивчення, увагу автора привернули роботи, які за змістом є близькими або дотичними до заявленої теми. У загальних рисах ці роботи представлено наступними напрямками історичних досліджень: 1) генезис і еволюція сільськогосподарської дослідної справи як галузі природничого знання та організації; 2) науково-організаційне забезпечення галузевого дослідництва; 3) регіональні особливості становлення і розвитку дослідної справи; 4) зародження, становлення і розвиток системи вищої аграрної освіти України; 5) персональна наукова й організаційна діяльність науково-педагогічних працівників ЗВО з розвитку галузевого дослідництва. Дискусійні питання щодо зародження вітчизняної вищої сільськогосподарської освіти та дослідної справи в контексті європейського процесу становлення вищих аграрних шкіл дозволяють уточнити праці польських і угорських учених [34, 36, 37].

Джерельну базу дослідження становлять архівні та оприлюднені документи. Зокрема важливим джерелом є документи офіційного діловодства Агрономічного інституту в Маримонті, які на початку Першої світової війни вивезено з Польщі до Харкова. Ці документи перебували на зберіганні в тодішньому Харківському СГІ до 1970 р., коли їх було передано до Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО) [38]. Нас цікавлять

насамперед Статути і Положення про внутрішню організацію інституту від 1820, 1835 та 1840 рр. з точки зору регламентації практичних занять і дослідної справи в закладі. Самостійним компонентом джерельної бази є оприлюднені збірники праць визнаних спеціалістів з розвитку сільського господарства та галузевої освіти Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. [1, 4, 26, 28, 33], а також наукові праці видатних представників аграрної науки і галузевого дослідництва професорів Б. К. Єнкена, П. Ф. Баракова, В. В. Вінера, Ю. О. Вейса, М. М. Пелехова, надруковані зокрема у наукових збірках «Записки Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва», «Записки Горецького сільськогосподарського інституту», видання яких відновлено 1923 р., та «Труди Гори-Горецької сільськогосподарської дослідної станції» [2, 6, 9, 10, 11, 12, 17, 25].

З погляду на те, що генезис та еволюція дослідної справи як самостійної галузі наукового знання припадає на період, коли 80 % українських етнічних території перебували в складі Російської імперії, цілком обґрунтованим є висновок академіка В. А. Вергунова про переважно російське коріння процесу формалізації галузевого дослідництва в українських землях [7, с. 49].

Хронологія нашої розвідки охоплює кінець XVIII – першу половину XIX ст. *Нижню* хронологічну межу визначено з погляду на функціонування протягом 1797–1803 рр. неподалік російської столиці загальнодержавної Павловської практичної школи землеробства та створення в контексті становлення з кінця XVIII ст. вищої аграрної освіти в Європі Агрономічного інституту поблизу Варшави. Останній заклад на час заснування 1816 р. мав назву Інституту землеробського господарства, практичної ветеринарії та школи рукоділля в Маримонті, а у 1869–1914 рр. – Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва. Його правонаступником є найстаріший в Україні галузевий ЗВО – Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва. Цей український центр сільськогосподарської освіти має спільне історичне минуле з двома сучасними польськими центрами аграрної освіти і науки – Варшавським університетом наук про життя – Головною школою сільського господарства у Варшаві та Національним науково-дослідним інститутом рослинництва, ґрунтознавства і добрив у Пулавах (колишня Ново-Олександрія). *Верхня* межа хронології пов'язана з заснуванням і першими роками функціонування другого в Російській імперії сільськогосподарського ЗВО – Гори-Горецького землеробського інституту в Могильовській губернії. Цей заклад аграрної освіти загальноімперського значення здійснював підготовку кадрів і для українських губерній. Наприклад, в «Історичному огляді п'ятдесятирічної діяльності імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії з 1828 по 1878 рр.» наведено факти щодо підготовки з 1849 р. спеціалістів для управління великими маєтками в трьох Новоросійських губерніях та Бессарабії в Гори-Горецькому землеробському училищі за фінансової підтримки Міністерства державних маєтностей. З 1852 р. Товариство сільського господарства Південної Росії власним коштом відправляло до Гори-Горецького інституту молодих людей, які після завершення навчання зобов'язані були десять років прослужити в маєтках Новоросійського краю [4, с. 34–37]. Разом з тим, практичні заняття студентів під керівництвом викладачів (т. з. агрономічні подорожі) проводились на території підросійської України.

Водночас у зазначений період підготовку кадрів для аграрної сфери здійснювали кафедри сільського господарства в імператорських університетах. Зокрема, в українських землях – у Харківському (заснований 1804 р.) та Київському (створений 1834 р. на основі закритих після польського повстання 1830 рр. Віленського університету та Кременецького ліцею). Відповідно до Статуту 1804 р. у Харківському університеті на відділенні фізичних і математичних наук викладалось сільське домоводство [30, с. 232]. Тимчасовим Статутом Київського університету Св. Володимира від 1833 р. затверджено вивчення на другому відділенні філософського факультету навчальних курсів з технології, сільського господарства, лісівництва та архітектури [31, с. 792–793]. Таке ж положення містилось у Загальному Статуті російських університетів від 1835 р. [23, с. 842]. Однак розвиток

сільськогосподарської науки і галузевого дослідництва на профільних кафедрах імператорських університетів гальмувався через домінування в їх діяльності запозиченої з досвіду класичних німецьких університетів ідеї щодо пріоритетності науково-теоретичної підготовки на противагу практичній діяльності. Це негативно позначилось насамперед на розвитку кафедр сільського господарства, зміст навчальної та наукової роботи яких був невід'ємним від практичного навчання та дослідної справи. Натомість, в спеціальних закладах вищої освіти в Маримонті та Горках від початку їх існування створено дослідні поля, діяльність яких регламентувалась статутними документами інститутів і виходила за межі традиційних практичних занять студентів.

Початки вищої сільськогосподарської освіти на західноукраїнських землях, які в досліджуваній період були під владою імперії Габсбургів, пов'язані з історією Рільничої школи в Дублянах та Львівською академією ветеринарної медицини. Заклад в Дублянах, відкритий поблизу Львова 1856 р. під патронатом Галицького господарського товариства, 1880 р. реорганізовано у Вищу рільничу школу (з 1901 р. – академія). Львівську академію ветеринарної медицини засновано 1897 р. унаслідок реформування Ветеринарної школи. Вивчення історії галузевого дослідництва в цих закладах виходить за хронологічні межі нашої роботи і становить предмет окремого вивчення.

У літературі Гори-Горецький землеробський інститут доволі часто називають першим в імперії сільськогосподарським ЗВО. Таке суперечливе твердження не тільки знецінює досвід Агрономічного інституту в Польщі, але й нівелює багатовекторність процесу формування системи вищої сільськогосподарської освіти в імперії. Інститут у Горках був першим з таких, які підпорядковувались Міністерству державних маєтностей, у той час як керівництво Інститутом у Маримонті протягом 1816–1840 рр. здійснювали Урядові комісії (віросповідання і народної освіти, а також комісія фінансів) Адміністративної ради Королівства Польського, а від 1840 р. – російське Міністерство народної освіти. Лише 1912 р. тодішній Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва виведено з підпорядкування Міністерства народної освіти та передано Головному управлінню з землеустрою і землеробства (так на той час називалось колишнє Міністерство державних маєтностей). З-поміж численних дослідників другої половини XIX – початку XX ст. історії сільськогосподарської освіти Російської імперії було небагато авторів, які чітко визначили місце Агрономічного інституту в Маримонті у загальній хронології сільськогосподарських ЗВО. Серед них – кандидат сільського господарства та лісівництва, член імператорського Вільного економічного товариства (далі – ІВЕТ) М. В. Пономарьов, який в праці від 1888 р. відзначив першість польського закладу в порівнянні з Гори-Горецьким землеробським інститутом [29, с. 89–92]. Зауважимо також, що у сучасній вітчизняній історіографії міститься багато хибних тверджень з історії аграрного ЗВО у Королівстві Польському – з питань хронології, історичних найменувань, установчих документів тощо, а отже, написання об'єктивної історії навчального закладу ще чекає на свого дослідника.

Формування закладів вищої освіти відбувалось на тлі широких геополітичних трансформацій, що сталися в Європі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Тоді, зокрема, в результаті поділу Речі Посполитої до складу Австрії було інкорпоровано Східну Галичину (1772 р.), а до Російської імперії приєднано Правобережну Україну (1793 р.) і Західну Волинь (1795 р.). Також у 1815 р. за рішенням Віденського конгресу до Росії під найменуванням «Королівство Польське» включено більшу частину колишнього Великого Герцогства Варшавського – держави, яка протягом 1807–1813 рр. існувала під протекторатом наполеонівської Франції на польських територіях, котрі за результатами другого і третього поділів Речі Посполитої входили до складу Пруссії та Австрії. Ці геополітичні чинники мають важливе значення для нашої роботи, адже дозволяють резюмувати, що формування системи вищої сільськогосподарської освіти в Російській імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. відбувалось двома напрямками.

Перший – уособлює зародження вищих аграрних шкіл на основі російської аграрно-культурної традиції, започаткованої 1797 р. відкриттям державної Павловської практичної школи землеробства за 25 км від Санкт-Петербурга. Цей заклад створено за Указом імператора Павла I від 30 квітня (11 травня) 1797 р. «для приведення сільського домоводства в найуспішніший порядок і найнадійніше облаштування», з відведенням землі «для затвердження за допомогою дослідів свідчень обширного вчення із землеробства» між с. Чарлево і московською дорогою (нині – селище Тярлево, що з'єднує міста Пушкін і Павловськ) [22, с. 600–601]. Протягом 1797–1799 рр. заклад підпорядковувався Експедиції державного господарства, опікунств іноземних і сільського домоводства, а його очільником був уродженець Слобідської України, випускник Києво-Могилянської академії 1765 р., просвітник і агроном, прибічник британської землеробської культури, ідеолог і організатор навчання молоді в Англії протоієрей А. О. Самборський. Є свідчення про переведення до Практичної школи трьох викладачів-ад'юнктів, які після стажування на англійських фермах працювали в Богоявленській школі М. Г. Ліванова, що діяла поблизу м. Миколаєва протягом 1790–1797 рр. [16, с. 163]. Під облаштування школи було виділено 252 десятини землі (275 га), у тому числі 60 десятин становила площа дослідного поля. Відповідно до Статуту, призначення школи полягало у тому, щоб довести на основі дослідів користь поділу ріллі на сім полів для усіх місцевостей Росії, щоб уникнути «узвичаєного, але дуже шкідливого відведення під пар третини землі, що позбавляло державу щорічно третини врожаїв» [1, с. 68–69]. Павловська практична школа з трирічним терміном навчання була доступною для осіб обох статей з усіх губерній, усіх верств і всіх ступенів освіти: випускників Московського університету, учнів виховних домів, представників духовних верств, державних і кріпосних селян та вільних людей віком від 25 до 35 років [26, с. 3]. Навчальний заклад забезпечував підготовку наставників, які мали згодом запровадити повсюдно засвоєні ними правила сільського господарства, знати звичаї, спосіб життя землеробів і усе кліматичне розмаїття імперії. Але за наслідками реформування школи 1799 р. у ній навчалися лише селяни [4, с. 259–260]. Попри це, на погляд декотрих істориків, діяльність Практичної школи поблизу російської столиці можна розцінювати як спробу організації першого державного сільськогосподарського закладу вищої освіти. За свідченнями професора А. К. Чугунова, за п'ять років існування школа обзавелася необхідними знаряддями праці, свійськими тваринами, зокрема великою рогатою худобою, насінням тощо. Окрім того: 1) впроваджено травосіяння; 2) доведено на практиці, що з однієї десятини можна отримувати річного прибутку понад 500 руб.; 3) успішно адаптовано до місцевих умов нову культуру – англійську ріпу; 4) доказано можливість вирощування гречки і полби неподалік Петербурга; 5) удосконалено виготовлення вершкового масла; 6) висаджено 140 чужоземних дерев і кущів; 7) здійснено переклад праць німецького вченого Фридриха Августа Бургсдорфа та француза Анрі Луї Дюамеля з лісівництва; 8) підготовлено для Адміралтейств-колегії двох лісничих (форстмейстерів); 9) відправлено наставника з землеробства в Смоленську губернію для організації зразкового господарства; 10) навчено 20 удільних селян користуватися плугом і польовим катком; 11) осушено за допомогою підземних каналів до 20 десятин землі [33, с. 81]. Отже, у своїй діяльності Павловська школа поєднувала навчальні, дослідницькі та проектно-технологічні завдання. Дослідне поле було полігоном для перевірки на практиці наукових ідей (розробок), у тому числі завезених з-за кордону.

Діяльність Практичної школи, на думку більшості істориків, не була успішною – через п'ять років її було закрито насамперед через несумірні, порівняно з прибутковістю закладу, витрати. Також більшість помісних дворян упереджено вважали, що досліди з поліпшення господарства є непотрібними через відмінні від англійських місцевий клімат та властивості російських ґрунтів [26, с. 6]. Водночас урядовий Указ від 1803 р. доволі промовисто визначив ще одну причину закриття школи: «Селяни погано розуміли мету установи, йшли до школи як у рекрути; їхні рідні уважали їх втраченими назавжди і проводжали плачем ... » [33, с. 83].

У наступному досвід функціонування Павловської практичної школи землеробства став важливим чинником формування державної аграрної політики, зокрема з питань сільськогосподарської освіти. Його результати було враховано в справі організації землеробських навчальних закладів з широкою дослідною базою – наприклад, відкритої 1822 р. з ініціативи Московського товариства сільського господарства Землеробської школи, дослідною базою якої був навчально-практичний Бутирський хутір з 240 десятинами землі, який в літературі називають першою дослідною установою в державі.

Другий напрям формування системи вищої сільськогосподарської освіти в Російській імперії пов'язаний зі становленням на території автономного Королівства Польського, в містечку Маримонт неподалік Варшави, першого в Російській імперії сільськогосподарського інституту, прикладом для якого були німецькі культурно-освітні традиції, а саме – діяльність перших європейських аграрних ЗВО, насамперед, в Пруссії (школа А.-Д. Теєра в маєтку Меглін) та Швейцарії (школа Ф. Феленберга в містечку Гофвіль). Освітньо-наукові надбання цих закладів протягом двох років вивчав перший директор Агрономічного інституту в Маримонті професор Є.-Б. Флят. Цей досвід було використано у справі організації навчального закладу, який на сьогодні має понад 200 років традицій безперервної освітньої і наукової діяльності на території двох держав – Польщі (Маримонт: 1816–1861 рр.; Ново-Олександрія: 1862–1914 рр.) та України (з 1914 р.

В українській історіографії Академію сільського господарства А.-Д. Теєра в Мегліні розглядають як перший спеціальний агрономічний вищий навчальний заклад в Європі [3, с. 67; 19, с. 215–216; 20, с. 29; 29, с. 2]. Натомість, в європейській, насамперед у польській та угорській історіографії чітко простежується інша хронологія становлення перших сільськогосподарських вищих шкіл [34, с. 275–277; 36, с. 2; 37, с. 85]. За підрахунками учених Варшавського університету наук про життя, Агрономічний інститут у Маримонті був четвертим закладом вищої аграрної освіти в Європі [36]. Його створено за прикладом перших сільськогосподарських ЗВО, зокрема: 1) найстарішої в Європі Академії сільського господарства «Георгікон», яку 1797 р. заснував граф Дьордь Фештетич (1755–1819 рр.) в угорському місті Кестхей на південно-західному краї озера Балатон; 2) сільськогосподарської школи Філіпа фон Феленберга (1771–1844 рр.), відкритої 1804 р. в швейцарському містечку Гофвіль, неподалік Берна; 3) сільськогосподарської школи Альбрехта Данієля Теєра (1752–1828 рр.), зорганізованої 1806 р. в його маєтку Меглін, поблизу міста Вріцен-на-Одері, неподалік Бранденбурга, та перетвореної 1819 р. у Королівську Пруську Академію сільського господарства. В літературі ці сільськогосподарські школи називають закладами вищої освіти. Безперечно, на межі XVIII – XIX ст. система вищої сільськогосподарської освіти Європи перебувала на етапі свого становлення й організаційного оформлення, а отже, тодішні сільськогосподарські ЗВО істотно відрізнялись від сучасних за структурою, терміном навчання, навчальними програмами, співвідношенням теоретичних і практичних курсів тощо. Проте доволі високий рівень професійної підготовки за багатьма спеціальностями, опора на якісний викладацький склад з університетською освітою, піднесення діяльності навчальних закладів до загальнонаціонального рівня, а також державна підтримка та міжнародне визнання дозволяють відносити ці установи до перших сільськогосподарських ЗВО Європи.

Питання щодо початку систематичної, планомірної роботи по створенню дослідних полів (станцій, установ) має дискусійний характер [15]. Дехто з істориків доводить, що перше дослідне поле створено при Практичній школі землеробства біля м. Павловська 1797 р. [16, с. 162]. Професор Б. К. Єнкен відзначав першість Ризького політехнікуму, при котрому 1864 р. було відкрито дослідну станцію [17, с. 2]. Професор П. Ф. Бараків, як і багато інших вчених з галузевого дослідництва, уважав, що перше дослідне поле створено Д. І. Менделєєв за дорученням Вільного економічного товариства в 1865–1867 рр. для проведення дослідів з добривами [2]. На думку В. В. Вінера, саме Д. І. Менделєєву належить перша спроба застосування точних експериментальних методів природознавства до розв'язання питань російського сільського господарства. Але особливе місце в історії галузевого дослідництва,

на переконання професора В. В. Вінера, посідає заснована 28 жовтня 1884 р. Полтавська дослідна станція як постійно діюча державна дослідницька інституція [12, с. 7]. Водночас на початку 1921 р. під час систематизації архівних документів Гори-Горецького землеробського інституту вчений віддав першість дослідному полю цього закладу, створеному одночасно з його відкриттям в 1840 р. [12, с. 26–27]. Питання щодо початків дослідної справи в Агрономічному інституті в Маримонті протягом тривалого часу взагалі залишались поза меж наукового дискурсу.

Становлення Агрономічного інституту в Маримонті зумовили важливі фактори розвитку Польщі після завершення наполеонівських воєн [13]. Останнім часом дослідники історії навчального закладу актуалізували значення природних чинників планетарного масштабу, які помітно прискорили відкриття інституту в Маримонті. У 10-х рр. ХІХ ст. великі збитки багатьом країнам принесли вулканічні виверження. Найбільше з них відбулось в квітні 1815 р. на острові Сумбава, в сучасній Індонезії, де почав діяти вулкан Тамбора. Вибух викинув у повітря 100 км³ вулканічного попелу, стовп якого піднісся вгору на 44 км. Виверження призвело до глобальних кліматичних аномалій і похолодання на всій планеті, яке тривало кілька років (т.з. вулканічна зима). Надзвичайний холод спричинив катастрофічний неврожай і голод [35, с. 230]. Польські історики доводять, що виверження Тамбори стало однією з причин організації Агрономічного інституту в Польщі, адже надзвичайної гостроти набули проблеми продовольчої безпеки та прискорення технічного прогресу в сільському господарстві [36, с. 2].

Наприкінці 1816 р. під облаштування інституту було виділено казенні землі в колишній резиденції Марії Казимири Собеської, дружини польського короля Яна ІІІ Собеського. Агрономічний інститут у Маримонті створювався як зразковий сільськогосподарський комплекс, доведена ефективність якого мала слугувати прикладом для організації інших маєтків на принципах раціонального господарства. Питання щодо організації показових господарств у виділених для облаштування інституту державних фільварках Вавржишев, Маримонт, Руда, Біяни і Бураков розглянуто Є. -Б. Флятом у «Плані заснування землеробської школи в Маримонті» від 3 серпня 1818 р. [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 4, арк. 4 зв. – 6] та «Інструкції для Економічних засідань при інституті» від 18 березня 1819 р. [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 5, арк. 1–2]. Спираючись на досвід, отриманий в пруському Мегліні та швейцарському Гофвілі, Є. -Б. Флят пропонував організувати роботу інститутських маєтків на принципах раціонального сільського господарства, а саме: 1) запровадити суворий контроль доходів і витрат у фільварках; 2) увести плодозміну, щоб виоране поле було більш сильним і родючим; 3) кращі поля засіяти кормовими травами; 4) застосувати рясне угноювання полів; 5) завезти в господарства іспанських овець; 6) розводити корів, «які є складовою частиною землеробського господарства» [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 4, арк. 5 зв.]. Згідно з «Інструкцією для Економічних засідань...», для управління фільварками Агрономічного інституту створювався спеціальний центральний орган під назвою «Економічні засідання» у складі директора інституту, інспекторів маримонтських лісів та агрономічних господарств, касира та агрономів державних маєтків [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 5, арк. 1–2].

До антиросійського повстання 1830–1831 рр. навчальний заклад формувався під впливом традицій європейської освіти та діяв в умовах певної автономії Королівства Польського згідно з польськими освітніми традиціями. Унаслідок повстання інститут призупинив свою діяльність. Її було поновлено відповідно до нового Статуту від 1 (13) жовтня 1835 р., який встановлював, що інститут мав готувати досвідчених господарів вищого та нижчого розрядів, спроможних за допомогою «вивчення теорії і набуття практики обрати... найвірніший шлях у досягненні передбачуваної у землеробській промисловості цілі, яка полягає в можливому прирощенні чистого прибутку» [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 16, арк. 1]. У такій редакції мета діяльності інституту співпадала з визначенням сутності поняття «сільське господарство», яке виклав А.-Д. Теєр у роботі «Основи раціонального сільського господарства»: на основі вивчення теорії і набуття практики отримати передбачуване у

землеробській промисловості прирощення чистого прибутку. Ідеї раціонального сільського господарства були фундаментом освітньої підготовки в Агрономічному інституті в Маримонті на другому етапі його діяльності.

За Статутом 1835 р. регламентації підлягала не тільки навчальна, але й науково-дослідна робота. Третім параграфом Статуту від 13 жовтня 1835 р. закріплено ведення наукового дослідництва: «... в Інституті мають відбуватися найважливіші спостереження і досліди відносно певної місцевості; кожного разу такі досліди декілька разів повторюються на ґрунті з різною властивістю й під впливом різних обставин; усякий новий спосіб, який допомагає покращенню певної галузі сільського господарства, має бути з користю використаний для будь-якої частини тутешнього краю, має бути підданий початковому найдокладнішому розгляду і дослідам, результати таких дослідів підлягають оприлюдненню повністю для повсюдного інформування» [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 16, арк. 1, 1 зв.]. Фактично цим статутним положенням покладено початок процесу науково-організаційного оформлення дослідної справи в навчальному закладі.

У наступних розділах Статуту від 1835 р. визначено принципи організації та призначення зразкових полів (§ 26) та господарсько-ботанічних садів (§ 27) [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 16, арк. 6]. Так, у документі зауважено, що для розведення нових для місцевого клімату рослин потрібно виділити декілька ділянок землі у різних місцях розміром до десяти і більше моргів (один морг дорівнює 0,56 га – О. Г.) для проведення «різних господарських дослідів щодо способу обробітку ґрунту і порядку плодозмінного посіву», чого не можна робити на великих площах землі через непередбачуваність можливих результатів. У господарсько-ботанічному саду, згідно зі Статутом, мали вирощуватись «рослини, які є корисними або шкідливими у землеробстві, лісівництві і садівництві, ... а також деякі медичні рослини» під наглядом досвідченого садівника, який «на дослідах показуватиме учням способи розведення плодкових дерев і догляду за парниками». Жодний з наступних статутних документів Маримонтського інституту (1840 і 1857 рр.) подібної програми з дослідної діяльності не містив.

У 1840 р. шляхом об'єднання Агрономічного інституту з Варшавським лісівничим інститутом (синонімічні назви – школа, училище) створено Інститут сільського господарства та лісівництва в Маримонті [14]. Утворений Інститут став правонаступником двох вищих спеціальних навчальних закладів, створених майже одночасно за Указом Олександра I 1816 р.

Згідно з новим «Положенням про інститут» від 31 серпня 1840 р., корегування зазнала мета діяльності закладу. Задачу щодо «прирощення чистого прибутку», яку містив Статут 1835 р., з нього прибрали. Головною ціллю Землеробського відділення була визначена підготовка практичних господарів, які за допомогою вивчення теорії і практики «могли б привести в дію план поліпшеного сільського господарства», а також були б здатними управляти великими маєтками (ст. 2). Лісівниче відділення мало готувати досвідчених лісівників для управління казенними і приватними лісами (ст. 3). Документ ретельно регулював різні сторони діяльності інституту, насамперед навчальну роботу та проходження практики студентами. Однак статутні положення від 1835 р., які регламентували дослідну справу в інституті, з нього вилучили. Статутний документ 1840 р. дуже лаконічно визначав, що в інституті «проводитимуться спостереження і досліди щодо хліборобства і лісівництва, які оприлюднюються для загального усвідомлення» (ст. 5). Водночас дослідні клони та поля, господарсько-ботанічні сади разом з кабінетом природничої історії та кабінетом господарських знарядь, бібліотекою, зразковими фільварками, інститутськими лісами, хімічною і технічною лабораторіями тощо були віднесені до «навчальних посібників» – так би мовити, інструментів навчальної діяльності (ст. 34) [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 21, арк. 2 зв., 5 зв.]. На нашу думку, такий крок назад в організації дослідної роботи, поряд з іншими факторами, спричинено посиленням реакції царизму після придушення листопадового повстання 1830 р. Зокрема це виявилось у приведенні польської системи освіти до тогочасних російських зразків, для чого 1839 р. створено Варшавський навчальний округ

(десятий в імперії) та підпорядковано у 1840 р. усі польські навчальні заклади російському Міністерству народної освіти. Фактично це означало ліквідацію автономії у сфері освіти та науки та початок поки що повільної русифікації. У вищому державному керівництві імперії домінувала ідея щодо пріоритетності теоретичної і практичної підготовки в діяльності спеціальних навчальних закладів як єдино вірного принципу підготовки «практичних господарів»; до того ж в умовах реакції чимало наукових товариств вимушено призупинили свою роботу. Насамкінець, просто бракувало коштів – галузева дослідна справа потребувала значних матеріальних ресурсів і не давала швидкого економічного ефекту. А фінансів не вистачало навіть на поточні справи. 20 березня 1839 р., за представленням Ради управління Королівства Польського, російський імператор Микола I підписав рішення щодо фінансового забезпечення Маримонтського інституту. Щоб заклад «мав в землеробському відношенні пристойну ступень досконалості, без обтяження казни Королівства», імператор дозволив закласти маримонтські маєтки Вавришишев, Руда, Біяни, а також фільварок Бураков земському кредитному товариству, а отримані у такий спосіб гроші використати на покращання матеріально-технічної бази інституту [38, ф. 669, оп. 3, од. зб. 20, арк. 1, 1 зв.].

Безсумнівно, не регламентована статутним документом дослідна справа тривала в інституті й після затвердження «Положення ...» від 31 серпня 1840 р. Її натхненниками та провідниками були справжні корифеї сільського господарства та природознавства в цілому. Брак архівних документів унеможлиблює докладне вивчення історії організації дослідного поля в Маримонтському інституті. Однак надруковані праці викладачів дозволяють узагальнити напрями їх наукової роботи: професор Юзеф *Белз* (1805–1888 рр.) – автор праць «Про виготовлення цукру з буряків» (1837 р.), «Принципи землеробсько-хімічної технології» (1840 р., у 2-х т.), «Поліцейська та юридична хімія» (1844 р.) та ін.; випускник Варшавського університету, професор ботаніки, фізики, садівництва та мінералогії Войцех Богумил *Ястшембовський* (1799–1882 рр.) – автор робіт «Про метеорологічні спостереження і стан клімату в Царстві Польському» (1847 р.), «Улаштування світу в залежності від загальнолюдських потреб» (1847 р.) та ін.; випускник Віленського університету, директор інституту в Маримонті професор Міхал *Очановський* (1788–1854 рр.) – член Ученого комітету Міністерства державних маєтностей і Московського товариства сільського господарства, член Галицького господарського товариства (м. Львів) і наукового товариства при Гори-Горещькому землеробському інституті (з 1848 р.), автор багатьох наукових праць, зокрема, «Сільське господарство, яке об'єднує в собі всі галузі землеробства» в 10-ти томах, що вийшла друком у 1834–1844 рр. та була перевидана у 1848–1849 рр., а також книги «Наука про економію чи управління господарством», яка фактично є продовженням вище вказаної роботи (у 2-х томах, 1856–1857 рр.).

У 1869 р. інститут зазнав усебічної русифікації та перетворився на російський центр аграрної освіти і науки в Польщі. Однак остаточно національної специфіки не втратив. Не можна не помітити певну відстороненість діяльності закладу в Польщі від загальноросійських центрів аграрної науки. Навіть 1912 р. професор В. В. Вінер у роботі «Організація дослідних установ у Німеччині, Австро-Угорщині, Швейцарії і в Царстві Польському» зазначив: «На зворотному шляху з Німеччини до Росії, мені вдалося ознайомитися ближче з 17-ма установами Королівства Польського...» [10, с. 24]. На нашу думку, це пояснюється неможливістю для російського уряду забезпечити повну інкорпорацію польських земель до державної структури Російської імперії.

Після катастрофічного голоду 1833 р. питання землеробської освіти знаходились під пильною увагою центральної влади. Навчальний заклад у Горках відкрито за результатами діяльності очолюваного головою ІВЕТ графом М. С. Мордвіновим Комітету з удосконалення землеробства в Росії. Зокрема, керівнику Комітету вдалося переконати імператора в тому, що сільське господарство є самостійною наукою, без вивчення якої немислимий прогрес в економіці держави. Для підготовки особливої верстви фахівців, які мали займатися «наукою удосконаленого землеробства», М. С. Мордвінов пропонував відкрити в імперії п'ять землеробських шкіл у різних ґрунтових і природно-кліматичних умовах імперії. Планувалось

відкриття шкіл «з дослідними при них запашками» в навчальних округах, які, на думку членів Комітету, відповідали поділу Росії на сільськогосподарські смуги, а саме: при Петербурзькому навчальному окрузі – для північної смуги; при Московському – для середньої смуги; при Київському та Харківському – для південної; при Білоруському – для західної; при Казанському – для східної смуги. Разом з цим, М. С. Мордвінов пропонував відкрити вищий землеробський інститут поблизу Москви, як такий, що знаходиться у центрі середньої сільськогосподарської смуги Росії [32, с. 40]. Проект М. С. Мордвінова щодо відкриття п'яти землеробських шкіл та землеробського інституту був фактично першим планом по створенню системи сільськогосподарської освіти в імперії. Разом з тим, проектом було передбачено здійснення за урядової підтримки дослідницької діяльності у державних землеробських школах. Реалізацію цієї масштабної програми унеможливила позиція міністра фінансів Є. Ф. Канкріна (1774–1845 рр.): через брак коштів він уважав за допустиме створення тільки однієї землеробської школи у складі вищого та нижчого розрядів. Поділ на розряди відбувався за становим принципом. З урахуванням економічної сторони питання, такий інститут засновано на державних землях в Горках Могильовської губернії, хоча обговорювалась можливість його відкриття в одному з державних маєтків Чернігівської або Київської губерній. Гори-Горецький казенний маєток в Могильовській губернії виявився більш вигідним з фінансової точки зору.

Для облаштування Землеробської школи з Гори-Горецького казенного маєтку було виділено п'ять фільварків – Горки, Іваново, Пупли, Никодимово, Наталіно – загальною площею 1 250 десятин (1365,6 га), у тому числі 1 022 десятин (1116,6 га) ріллі і 228 десятин (249 га) луків та вигонів. Згодом школі було передано Лісову дачу площею 150 десятин (163,9 га) [9, с. 10–11].

Гори-Горецьку землеробську школу з вищим та нижчим розрядами засновано згідно з Указом Миколи I від 24 квітня (6 травня) 1836 р. На відміну від Положення Маримонтського інституту від 31 серпня 1840 р., статутний документ Гори-Горецької землеробської школи 1836 р. містив доволі змістовну програму з облаштування зразкового господарства під загальною назвою «Про улаштування зразкової запашки» (розділ V, §§ 55–67) [27, с. 441–443]. Для широкої демонстрації поліпшеного землеробства та окремих галузей сільського господарства документом передбачено створення великого зразкового господарства, в якому також мали проводитись різні досліди особливого роду» (§ 55). Разом з тим, для «особливих дослідів» передбачалось створення дослідного поля безпосередньо при школі. На дослідному полі мали проводитись роботи з розведення буряків, тютюну, кукурудзи, турнепсу, різних родів хліба, різних промислових фарбувальних рослин – взагалі культур, що ростуть більше на півдні, з метою «уведення їх у міру удачі в сусідстві» (§ 60).

Землеробську школу в Горках відкрито 15 (27) серпня 1840 р. У 1848 р. вищий розряд школи реорганізовано в Гори-Горецький землеробський інститут, а нижчий – в Землеробське училище. Після січневого повстання 1863 р. Гори-Горецький інститут переведено до Санкт-Петербурга, де він увійшов до складу Санкт-Петербурзького землеробського інституту, що діяв у 1863–1877 рр. Одночасно з Землеробською школою створено дослідне поле, що існувало протягом майже чверті століття. На початку 50-х рр. XIX ст. почалися роботи з дослідної зоотехніки.

Професор В. В. Вінер відзначив, що на організацію роботи дослідного поля помітний вплив мала німецька аграрно-культурна школа, що зумовлено етнічним походженням і освітою викладачів. Майже всі професори, адміністрація закладу та керівники навчального (дослідного) поля за походженням були прибалтійськими німцями. Серед них – директор Ф. Ф. Стендер, перший керівник і автор програми дослідного поля Б. А. Міхельсон, професор агрономії Б. А. Целлінський, професор з тваринництва К. І. Краузе та ін. Випускники Дерптського університету, вони здобули спеціальну освіту в створеному при університеті в маєтку Альт-куст-гоф Агрономічному інституті, а потім пройшли стажування в Німеччині. Лише через 15 років до складу викладачів увійшли вітчизняні учені: О. В. Советов, І. О. Стебут, С. С. Коссович та ін. Разом з цим, програму дослідної роботи

скеровували урядові профільні інституції – Учений комітет Міністерства державних маєтностей та створений 1845 р. у складі цього Міністерства Департамент сільського господарства. Очільник Міністерства граф П. Д. Кисельов під час відвідування навчального закладу у 1841, 1846, 1853 рр. особисто правив зміни в постановці дослідів [12, с. 26]. Гори-Горецький інститут був першим в імперії вищим сільськогосподарським ЗВО, в котрому урядовим розпорядженнями – на рівні «Землеробської газети», яку видавав Департамент сільського господарства при Міністерстві фінансів, чітко регламентувалась дослідна справа.

Професор М. М. Пелехов навів інформацію, що перші звіти з дослідної роботи з порівняння дії різних видів добрив за 1842 р. надруковано в четвертій книжці «Журналу Міністерства державних маєтностей» 1843 р. У наступних виданнях Міністерства містяться звіти з діяльності дослідного поля за період до 1846 р. [25, с. 80]. Також звіти з дослідництва надруковано в «Записках Гори-Горецького землеробського інституту» (шість томів протягом 1852–1857 рр.). Основний матеріал за двадцятирічний період (1840–1860 рр.) збережено в архіві в завершених рукописних звітах й почасти оприлюднено після відновлення закладу як Горецького сільськогосподарського інституту 1919 р. (з 1925 р. – Білоруська державна академія сільського господарства) [12, с. 3, 24]. Надруковані матеріали та рукописні звіти з діяльності дослідного поля Гори-Горецького землеробського інституту дозволяють реконструювати програму дослідницької роботи та результати її виконання.

Програму дослідів, складену очільником дослідного поля Б. А. Міхельсоном, було затверджено Ученим комітетом Міністерства державних маєтностей, і з певними доповненнями її виконували до 1860 р. У 1854 р. керівником дослідного поля призначено випускника інституту І. О. Стебута. Після повернення 1860 р. з закордонного відрядження молодший професор І. О. Стебут розробив план реорганізації дослідного поля у дослідну станцію європейського типу. Закриття 1863 р. інституту в Горках унеможливило виконання цієї програми.

У діяльності дослідного поля траплялися й курйозні ситуації. У звіті за 1848 р. є інформація про «найточніший дослід», поставлений на прохання імператорського Московського товариства сільського господарства «з перетворення вівса на жито». Здійснення експерименту доручили першому директорові дослідного поля агроному Б. А. Міхельсону, який хоч і не вірив в подібні перетворення, але чесно протягом двох років фіксував всі обставини цього дослідів [25, с. 81].

Землеробський інститут в Могильовській губернії діяв як загальнодержавний заклад освіти, а отже, практична (дослідна) робота студентів і викладачів поширювалась на різні території імперії. Наприклад, звіт професора з тваринництва В. І. Краузе свідчить про здійснення ним з шістьма студентами агрономічної подорожі 1850 р. по Чернігівській губернії (повіти: Ніжинський, Конотопський, Борзенський, Козелецький, Чернігівський, Остерський) [21]. Інші викладачі скеровували подорожі студентів до Київської та Полтавської губерній [24, с. 25].

Автором проаналізовано витоки формування науково-організаційних основ вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи в системі вищої галузевої підготовки у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Українське галузеве дослідництво як самостійна галузь наукового природничого знання зародилось в системі вищої сільськогосподарської освіти Російської імперії у результаті комплексної дії різних культурно-аграрних традицій, які виявилися в діяльності перших спеціальних вищих аграрних шкіл. На межі XVIII–XIX ст. у центрі імперії домінувала власно російська культурно-аграрна традиція, яка перебувала під впливом британської землеробської культури. На заході імперії суттєвий вплив на формування перших сільськогосподарських ЗВО – Агрономічного інституту в Маримонті (Королівство Польське) та Гори-Горецького землеробського інституту – вчиняла німецька культурно-аграрна традиція.

Зародження сільськогосподарської дослідної справи в першому в імперії аграрному ЗВО в Маримонті регламентувалось Статутами інституту від 1835 та 1840 рр. Вивчення цих документів дозволило встановити суперечливий характер процесу формалізації галузевого

дослідництва в інституті – від розробки докладної інструкції з дослідницької роботи за Статутом 1835 р. до формальної констатації дослідів з землеробства та лісівництва за Статутом 1840 р. Обмеженість джерельної бази ускладнює вивчення результатів дослідної праці в Маримонтському інституті, що однак не заважатиме вченим у наступному розширити документальну базу з використанням, наприклад, польських наукових видань «Серега» (з сільського господарства) та «Silvana» (з лісівництва), які виходили друком з 20-х рр. ХХ ст.

Натомість, в Гори-Горецькій землеробській школі (з 1848 р. – інститут) створене 1840 р. дослідне поле діяло до закриття інституту 1863 р., що відображено у численних звітах з дослідної праці, оприлюднених у виданнях Міністерства державних маєтностей та «Записках Гори-Горецького землеробського інституту», що виходили друком з 1852 р. Інші результати експериментальної діяльності дослідного поля протягом 1840–1860 рр. оприлюднено після відновлення закладу як Гори-Горецького сільськогосподарського інституту 1919 р.

Література

1. Агрономическая помощь в России / под ред. заведующего справ.-изд. бюро при Деп. земледелия В. В. Морачевского. Петроград: Изд. Деп. земледелия, 1914. 653 с.
2. Бараков П. Ф. Развитие сельскохозяйственного опытного дела у нас со времени первых опытов, произведенных И.В.Э. Обществом под руководством Д. И. Менделеева. *Записки Ново-Александрійського інститута сільського господарства і лесоводства*. 1908. Т. 19, вып. 3. С. 123–150.
3. Білан Л. Л., Білан С. О. Система підготовки фахівців-аграрників в Україні (XIX – початок ХХ ст.). Київ: Аграрна освіта, 2011. 168 с.
4. Боровской М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского Общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 год / сост. секретарем М. П. Боровским. Одесса: Тип. П. Францова, 1878. Х. 355 с.
5. Бородай І. С. Теоретико-методологічні та інституціональні чинники становлення зоотехнічної науки в Україні. *Основни проблеми на сьвременноа наука – 2010*: тези доп. Міжнар. наук.-прак. конф., 17–25 апреля, 2010 р. История. Философия. Политика. Психология и социология. София: БялГРАД» ООД, 2010. Т. 15. С. 13–18.
6. Вейс Ю. А. Научно-учебная деятельность проф. М. В. Рытова. Доклад, прочитанный в заседании Научного Общества Горецкого Института 8 апреля 1921 г. *Записки Горецкого Сельско-Хозяйственного Института*. Т. I. Горки, Смоленской губернии: Типо-литография С.-Х. Института, 1924. С. 34–40.
7. Вергунов В. А. Научно-организационные засады функционирования сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ ст. – початок ХХІ ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2019. 595 с.
8. Вергунов В. А. Історія сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Ч. 2. Научно-организационные засады функционирования сільськогосподарської дослідної справи на теренах України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія. Київ: Аграрна наука, 2018. 620 с.
9. Винер В. В. Краткий обзор истории Горы-Горецкого Земледельческого Института. *Записки Горецкого Сельско-Хозяйственного Института*. Т. I. Горки, Смоленской губернии: Типо-литография С.-Х. Института, 1924. С. 9–33.
10. Винер В. В. Организация опытных учреждений в Германии, Австро-Венгрии, Швейцарии и в Царстве Польском. Санкт-Петербург: Тип. «Сельского вестника», 1912. 192 с.
11. Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело в Западной области. Труды Горецкой сельско-хозяйственной опытной станции. За 1921–1923 гг. Горки, Смоленской губернии: Типо-литография Сел.-Хоз. Института, 1924. С. 1–6.
12. Винер В. В. Сельско-хозяйственное опытное дело: (Краткий исторический очерк программ русских с.-х. опытных учреждений 1840–1910 гг.): лекции, читанные на курсах по с.-х. опыт. делу при Петров. с.-х. акад. Москва: Изд-во Наркомзема «Новая деревня», 1922. 108 с.

13. Голікова О. М. Діяльність професора Єжи Беньяміна Флята як фундатора та першого директора Інституту землеробства в Маримонті (200-річчя Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва). *Українознавчий альманах*. Вип. 18 / Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. С. 143–147. URI: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/44/49> (дата звернення: 16.10.2020)
14. Голікова О. М. Інститут сільського господарства та лісівництва в Маримонті: причини створення та засади організації (1838–1840 рр.). *Українознавчий альманах*. Вип. 17 / Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. С. 294–297. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_17_87 (дата звернення: 16.10.2020).
15. Голікова О. М. Становлення галузевого дослідництва в Україні: дискусійні питання з історії народження дослідної справи. *Перші Сазановські читання: матеріали Всеукр. наук.-практич. конференції, присвяченій 100-річчю заснування Полтавської державної аграрної академії, м. Полтава, 27 листопада 2020 р.* Полтава: ПДАА, 2020. С. 6–11.
16. Елина О. Ю. От царских садов до советских полей: история сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в. В 2-х т. Москва, 2008. Т. 1. 480 с.
17. Енкен Б. К. Развитие опытного дела в России и его современное положение: доклад помощника Харьковской областной с.-х. селекционной станции. Отд. Оттиск из журнала Полтавского Общества сельского хозяйства. Полтава: Электрич. Типо-Литография И. Л. Фришберга, 1912. 52 с.
18. За 2020 год Украина закупила на 1,5 млрд. долл. США сельхозтехники, семян и химии. URL: <https://uiamp.org.ua/za-2020-god-ukraina-zakupila-na-1-5-mlrd-doll-ssha-selhoztehniki-semyan-i-himii> (дата звернення: 30.01.2021)
19. Костенко О. О. Історичні передумови становлення сільськогосподарської освіти в країнах Європи першої половини XIX – початку XX століття. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. Серія «Історичні науки». 2017. Вип. 37. С. 214–218.
20. Костенко О.О. Становлення та розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Імператорському університеті святого Володимира (1834-1917): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2006. 217 с.
21. Краузе В. И. Извлечение из отчета об агрономическом путешествии по Черниговской губернии исполняющего должность младшего профессора Краузе с шестью студентами в 1850 году. *Записки Горыгорецкого земледельческого института: изданные Департаментом сельского хозяйства Министерства государственных имуществ*. Кн. 1. Санкт-Петербург: Тип. Министерства государственных имуществ, 1852. С. 116.
22. Об учреждении Школы Практического Земледелия, 1797 г., 30 апреля. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Т. XXIV: с 6 ноября 1796 по 1797. [№ 17530–18301]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. № 17946. С. 600–601.
23. Общий Устав Императорских российских Университетов, 1835 г., 26 июля. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. X. Отделение первое. 1835. [№ 7717–8356]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. № 8337. С. 841–855.
24. Отчет за истекший 1850–1851 академический год по Институту и Училищу. *Записки Горыгорецкого земледельческого института*. Кн. I. Санкт-Петербург: Тип. Министерства государственных имуществ, 1852. С. 22–115.
25. Пелехов Н. Н. К истории опытного сельско-хозяйственного дела в России. *Записки Белорусской государственной академии сельского хозяйства имени Октябрьской революции*. Горки, БССР: Изд-во Академии, 1927. С. 79–94.
26. Перепелкин А. П. Краткий исторический очерк Московской Земледельческой школы императорского Общества сельского хозяйства со времени учреждения школы 4 января 1819 года

- / сост. директором школы А. П. Перепелкиным. 2-е изд., испр. Москва: Т-во Скоропечатни А. А. Левинсон, 1897. 139 с.
27. Положение о Горыгорецкой земледельческой Школе, 1836 г, 24 апреля. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. XI. Отделение первое 1836. [№ 8739–9495]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1837. № 9097. С. 435–443.
28. Пономарев Н. В. Исторический обзор правительственных мероприятий к развитию сельского хозяйства в России от начала государства до настоящего времени. Санкт-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1888. 435 с.
29. Присяжнюк М. В. Розвиток сільськогосподарських знань у ХІХ ст.: європейський контекст. *Історія науки і біографістика : електрон. наук. фахове вид.* 2013. № 2. URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2013-2/13_prisaznuk.pdf (дата звернення : 16.10.2020)
30. Устав Императорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук, 1805. № 10. С. 225–290. URL:<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/668> (дата звернення: 30.01.2021)
31. Устав Университета Святого Владимира, 1833 г., 25 декабря. *Полное собрание законов Российской империи*. Собрание второе. Т. VIII. Отделение первое. [№ 5877–6684]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1834. № 6670. С. 790–798.
32. Цитович С. Г. Горыгорецкий земледельческий институт – первая в России высшая сельскохозяйственная школа (1836–1864). Горки: Изд-во БСХА, 1960. 275 с.
33. Чугунов А. К. Исторический обзор мер правительства к развитию земледелия в России. Казань: Губернская типография, 1858. 144 с.
34. Kurucz, György. (1999). Festetics György gróf. *Az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)*. URL: http://epa.oszk.hu/01600/01613/00009/pdf/zm_09_1999_265-286.pdf (дата звернення: 16.10.2020)
35. Oppenheimer, Clive (2003). Climatic, environmental and human consequences of the largest known historic eruption: Tambora volcano (Indonesia) 1815. *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, vol. 27, 2: pp. 230-259. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1191/0309133303pp379ra> (дата звернення: 25.10.2020).
36. Podlaski, Sławomir. Studenci i absolwenci Wydziału Rolniczego SGGW, dla Uczelni, Narodu i Kraju / Katedra Fizjologii Roślin, Wydział Rolnictwa i Biologii SGGW. Warszawa, Aula Kryształowa, 2015. 33 с.
37. Surányi, Béla. (2018). A magyar mezőgazdasági szakoktatás története 1945-ig, különös tekintettel a debreceni agrár-felsőoktatásra. *Gerundium*, 9(1), 81-115. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/161871653.pdf> (дата звернення : 16.10.2020)
38. Державний архів Харківської області.

References

1. Morachevskij V. V. (1914). *Agronomicheskaya pomoshch' v Rossii* [Agronomic assistance in Russia]. Petrograd: Izd. Dep. Zemledeliya. 653. [in Russian].
2. Barakov P. F. (1908). *Razvitie sel'skohozyajstvennogo opytnogo dela u nas so vremeni pervyh opytov, proizvedennyh I.V.E. Obshchestvom pod rukovodstvom D. I. Mendeleeva* [The development of agricultural experimental work in our country since the time of the first experiments carried out by the Imperial Free Economic Society under the leadership of D. I. Mendeleev]. *Zapiski Novo-Aleksandrijskogo instituta sel'skogo hozyajstva i lesovodstva* [Notes of the New Alexandria Institute of Agriculture and Forestry]. 19. 3. 123–150. [in Russian].
3. Bilan L. L., Bilan S. O. (2011). *Systema pidhotovky fakhivtsiv-ahrarynykiv v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [The system of training agricultural specialists in Ukraine (XIX - early XX centuries.)]. Kyiv: Ahraryna osvita. 168 s. [in Ukrainian].
4. Borovskoj M. P. (1878). *Istoricheskij obzor pyatidesyatiletnej deyatelnosti Imperatorskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva yuzhnoj Rossii s 1828 po 1878 god*. [Historical review of the fifty-year

- activity of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia from 1828 to 1878]. Odessa: Tip. P. Francova. X. 355. [in Russian].
5. Borodai I. S. (2010). *Theoretical-methodological and institutional factors of formation of zootechnical science in Ukraine* [Theoretical-methodological and institutional factors of formation of zootechnical science in Ukraine]. *Osnovny problemy na sʹvremennata nauka – 2010: Mizhnar. nauk.-prak. konf., 17–25 aprelia, 2010 r.: tezy dopov. Ystoriia. Fylosofyia. Polytyka. Psykholohyia y sotsyolohyia* [Basic problems of modern science – 2010: International. scientific-practical Conf., April 17–25, 2010: these additions. History. Philosophy. Politics. Psychology and sociology]. Sofiya: BialGRAD» OOD. 15.13–18. [in Ukrainian].
6. Vejs YU. A. (1924). *Nauchno-uchebnaya deyatel'nost' prof. M. V. Rytova. Doklad, pročitannyj v zasedanii Nauchnogo Obshchestva Goreckogo Instituta 8 aprelya 1921 g.* [Scientific and educational activities of prof. M. V. Rytova. Report read at the meeting of the Scientific Society of the Gorki Institute on April 8, 1921]. *Zapiski Goreckogo Sel'sko-Hozyajstvennogo Instituta* [Notes of the Gorki Agricultural Institute]. Gorki, Smolenskoj gubernii: Tipo-litografiya S.-H. Instituta. I. 34–40. [in Russian].
7. Verhunov V. A. (2019). *Naukovo-orhanizatsiini zasady funktsionuvannia silskohospodarskoj doslidnoi spravy na terenakh Ukrainy (druha polovyna XIX st. – pochatok XXI st.)* [Scientific and organizational principles of functioning of agricultural research in Ukraine (second half of the XIX century – beginning of the XXI century)]. *Doctor's thesis*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 595. [in Ukrainian].
8. Verhunov V. A. (2018). *Istoriia silskohospodarskoj doslidnoi spravy v Ukraini. Naukovo-orhanizatsiini zasady funktsionuvannia silskohospodarskoj doslidnoi spravy na terenakh Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XXI st.)*. [History of agricultural research in Ukraine. Scientific and organizational principles of functioning of agricultural research in Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XXI century)]. Kyiv: Ahrarna nauka. 2. 620. [in Ukrainian].
9. Viner V. V. (1924). *Kratkij obzor istorii Gory-Goreckogo Zemledel'cheskogo Instituta* [A brief review of the history of the Gory-Gorky Agricultural Institute]. *Zapiski Goreckogo Sel'sko-Hozyajstvennogo Instituta* [Notes of the Gorky Agricultural Institute]. Gorki, Smolenskoj gubernii: Tipo-litografiya S.-H. Instituta. I. 9–33. [in Russian].
10. Viner V. V. (1912). *Organizaciya opytnyh uchrezhdenij v Germanii, Avstro-Vengrii, SHvejcarii i v Carstve Pol'skom* [Organization of experimental institutions in Germany, Austria-Hungary, Switzerland and the Kingdom of Poland]. Sankt-Peterburg: Tip. «Sel'skogo vestnika», 192. [in Russian].
11. Viner V. V. (1924). *Sel'sko-hozyajstvennoe opytne delo v Zapadnoj oblasti* [Agricultural experimental business in the Western region]. *Trudy Goreckoj sel'sko-hozyajstvennoj opytnoj stancii za 1921–1923 gg.* [Proceedings of the Goretzk Agricultural Experimental Station for 1921–1923]. Gorki, Smolenskoj gubernii: Tipo-litografiya Sel.-Hoz. Instituta. 1–6. [in Russian].
12. Viner V. V. (1922). *Sel'sko-hozyajstvennoe opytne delo: (Kratkij istoricheskij ocherk programm russkih s.-h. opytnyh uchrezhdenij 1840–1910 gg.)* [Agricultural experimental business: (A brief historical outline of the programs of Russian agricultural experimental institutions in 1840–1910)]. Moskva: Izd-vo Narkomzema «Novaya derevnya». 108. [in Russian].
13. Holikova O. M. (2015). *Dialnist profesora Yezhy Beniamina Fliata yak fundatora ta pershoho dyrektora Instytutu zemlerobstva v Marymonti (200-richchia Kharkivskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu imeni V. V. Dokuchaieva)*. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka. 18. 143–147. <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/44/49> (last accessed: 16.10.2020). [in Ukrainian].
14. Holikova O. M. (2014). *Instytut silskoho gospodarstva ta lisivnytstva v Marymonti: prychny stvorennia ta zasady orhanizatsii (1838–1840 rr.)*. [Institute of the Silskoy Gospodarstvo and Lisivnytstva in Marimonti: the reasons for the establishment and ambush of the organization (1838–1840 pp.)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Kyiv: KNU imeni Tarasa Shevchenka. 17. 294–297. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm2014_17_87 (last accessed: 16.10.2020). [in Ukrainian]
15. Holikova O. M. (2020). *Stanovlennia haluzevoho doslidnytstva v Ukraini: dyskusiini pytannia z istorii narodzhennia doslidnoi spravy* [Formation of branch research in Ukraine: debatable questions on the history of the birth of research]. *Pershi Sazanovski chytannia: materialy Vseukr. nauk.-praktych. konferentsii, prysviachenii 100-richchiiu zasnuvannia Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii* [The first

- Sazanov readings: materials All-Ukrainian. scientific-practical conference dedicated to the 100th anniversary of the Poltava State Agrarian Academy]. Poltava: PDAA. 6–11. [in Ukrainian].
16. Elina O. YU. (2008). *От царских садов до советских полей: история sel'skohozyajstvennyh opytnyh uchrezhdenij XVIII – 20-e gody XX v.* [From Tsarist Gardens to Soviet Fields: The History of Agricultural Experimental Institutions of the 17th – 20s of the 20th Century.] Moskva. 1. 480. [in Russian].
17. Enken B. K. (1912). *Razvitie opytnogo dela v Rossii i ego sovremennoe polozhenie: доклад pomoshchnika Har'kovskoj oblastnoj s.-h. selekcionnoj stancii: ot d. ottisk iz zhurnala Poltavskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva* [Development of experimental work in Russia and its current situation: the report of the assistant of the Kharkiv regional agricultural selection station: a separate print from the journal of the Poltava Society of Agriculture]. Poltava: Elektricheskaya Tipografiya I. L. Frishberga. 52. [in Russian].
18. *Za 2020 hod Ukrayna zakupyła na 1,5 mlrd. doll. SShA selkhoztekhnyky, semian y khymyy* [In 2020, Ukraine purchased \$ 1.5 billion worth of agricultural machinery, seeds and chemicals]. <https://uiamp.org.ua/za-2020-god-ukraina-zakupila-na-15-mlrd-doll-ssha-selkhoztehniki-semyan-i-himii> (last accessed: 30.01.2021). [in Ukrainian].
19. Kostenko O. O. (2017). *Istorychni peredumovy stanovlennia silskohospodarskoj osvity v krainakh Yevropy pershoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* [Historical preconditions for the formation of agricultural education in European countries in the first half of the XIX – early XX century]. *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. [Scientific Bulletin of Izmail State University for the Humanities]. 37. 214–218. [in Ukrainian].
20. Kostenko O. O. *Stanovlennia ta rozvytok silskohospodarskoj nauky ta osvity v Imperatorskomu universyteti sviatoho Volodymyra (1834–1917)* [Formation and development of agricultural science and education at the Imperial University of St. Vladimir (1834–1917)]. Candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2006. 217 s. [in Ukrainian].
21. Krauze V. I. (1852). *Iz vlechenie iz otcheta ob agronomicheskoy puteshestvii po Chernigovskoy gubernii ispolnyayushchego dolzhnost' mladshogo professora Krauze s shest'yu studentami v 1850 godu* [Extract from a report on an agronomic journey through the Chernigov province of the acting junior professor Krauze with six students in 1850]. *Zapiski Gorygoreckogo zemledel'cheskogo instituta: izdannye Departamentom sel'skogo hozyajstva Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv* [Notes of the Gorygoretsk Agricultural Institute: published by the Department of Agriculture of the Ministry of State Property.]. Sankt-Peterburg: Tip. Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv. 1. 116. [in Russian].
22. *Ob uchrezhdenii Shkolyi Prakticheskogo Zemledeliya, 1797 g., 30 aprelya.* [On the establishment of the School of Practical Agriculture, 1797, April 30]. (1830). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii, s 1649 goda* [Complete collection of laws of the Russian Empire, from 1649.]. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. XXIV. 17946. 600–601. [in Russian].
23. *Obshchij Ustav Imperatorskih rossijskih Universitetov, 1835 g., 26 iyulya* [General Charter of the Imperial Russian Universities, 1835, July 26.]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobranie vtoroe. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. X. 8337. 841–855. [in Russian].
24. *Otchet za istekshij 1850–1851 akademicheskij god po Institutu i Uchilishchu* [Report for the past 1850–1851 academic year at the Institute and College]. (1852). *Zapiski Gorygoreckogo zemledel'cheskogo instituta* [Notes of the Gorygoretsk Agricultural Institute]. Sankt-Peterburg: Tip. Ministerstva gosudarstvennyh imushchestv. I. 22–115. [in Russian].
25. Pelekhov N. N. (1927). *K istorii opytnogo sel'sko-hozyajstvennogo dela v Rossii* [On the history of experimental agricultural business in Russia]. *Zapiski Belorusskoj gosudarstvennoj akademii sel'skogo hozyajstva imeni Oktyabr'skoj revolyucii* [Notes of the Belarusian State Academy of Agriculture named after the October Revolution]. Gorki, BSSR: Izd-vo Akademii. 79–94. [in Russian].
26. Perepelkin A. P. (1897). *Kratkij istoricheskij ocherk Moskovskoj Zemledel'cheskoj shkoly imperatorskogo Obshchestva sel'skogo hozyajstva so vremeni uchrezhdeniya shkoly 4 yanvarya 1819 goda* [A brief historical sketch of the Moscow Agricultural School of the Imperial Society of Agriculture

- since the establishment of the school on January 4, 1819]. Moskva: T-vo Skoropchatni A. A. Levinson. 139. [in Russian].
27. *Polozhenie o Gorygoreckoj zemledel'cheskoj SHkole, 1836 g, 24 aprelya* [Regulations on the Gorygoretsk Agricultural School, 1836, April 24]. (1837). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. XI. 9097. 435–443. [in Russian].
28. Ponomarev N. V. (1888). *Istoricheskij obzor pravitel'stvennyh meropriyatij k razvitiyu sel'skogo hozyajstva v Rossii ot nachala gosudarstva do nastoyashchego vremeni* [Historical overview of government measures for the development of agriculture in Russia from the beginning of the state to the present]. Sankt-Peterburg: Tip. V. Kirshbauma. 435. [in Russian].
29. Prysiazhniuk M. V. (2013). *Rozvytok silskohospodarskykh znan u XIX st.: yevropejskyi kontekst* [Development of agricultural knowledge in the XIX century: European context]. *Istoriia nauky i biohrafistyka : elektron. nauk. fakhove vyd. 2*. http://inb.dnsgb.com.ua/2013-2/13_prisaznuk.pdf (last accessed: 16.10.2020). [in Ukrainian].
30. *Ustav Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta* [Charter of the Imperial Kharkiv University]. (1805). *Periodicheskoe sochinenie ob uspekhh narodnogo prosveshcheniya* [Periodic essay on the success of public education]. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya nauk. 10. 225–290. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/668> (last accessed: 30.01.2021). [in Russian].
31. *Ustav Universiteta Svyatogo Vladimira, 1833 g., 25 dekabrya* [Charter of the University of St. Vladimir, 1833, December 25]. (1834). *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sankt-Peterburg: Tip. 2-go Otdeleniya Sobstvennoj E. I. V. Kancelyarii. VIII. 6670. 790–798. [in Russian].
32. Citovich S. G. (1960). *Gorygoreckij zemledel'cheskij institut – pervaya v Rossii vysshaya sel'skohozyajstvennaya shkola (1836–1864)* [Gorygoretsk Agricultural Institute – the first higher agricultural school in Russia (1836–1864)]. Gorki: Izd-vo BSKHA. 275. [in Russian].
33. CHugunov A. K. (1858). *Istoricheskij obzor mer pravitel'stva k razvitiyu zemledeliya v Rossii* [Historical overview of government measures for the development of agriculture in Russia]. Kazan': Gubernskaya tipografiya. 144. [in Russian].
34. Kurucz, György. (1999). Festetics György gróf. *Az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)*. URL: http://epa.oszk.hu/01600/01613/00009/pdf/zm_09_1999_265-286.pdf (дата звернення: 16.10.2020)
35. Oppenheimer, Clive. (2003). Climatic, environmental and human consequences of the largest known historic eruption: Tambora volcano (Indonesia) 1815. *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*, vol. 27, 2: pp. 230-259. URL : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1191/0309133303pp379ra> (дата звернення: 25.10.2020).
36. Podlaski, Sławomir. (2015). Studenci i absolwenci Wydziału Rolniczego SGGW, dla Uczelni, Narodu i Kraju / Katedra Fizjologii Roślin, Wydział Rolnictwa i Biologii SGGW. Warszawa, Aula Kryształowa. 33 p.
37. Surányi, Béla. (2018). A magyar mezőgazdasági szakoktatás története 1945-ig, különös tekintettel a debreceni agrár-felsőoktatásra. *Gerundium*, 9(1), 81-115. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/161871653.pdf> (дата звернення : 16.10.2020)
38. Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koi oblasti [State archive of Kharkiv region].

УДК 392(477.42):639

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-03

**МИСЛИВСЬКІ ЗВИЧАЇ, ВІРУВАННЯ ТА
ЗАБОРОНИ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ
(за польовими матеріалами)**

А.А. Дмитренко

Волинський національний університет імені Лесі Українки
dmytrenko.a@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

На основі експедиційних матеріалів із Лугинського, Новоград-Волинського, Ємільчинського і Коростенського районів Житомирської області розглянуто звичаєві норми, табу, народні знання і світоглядні уявлення, пов'язані з мисливським промыслом. Наведено польові матеріали, які ілюструють основні положення статті.

Метою розвідки є дослідження традиційних мисливських звичаїв, вірувань та заборон, що сформувалися на Житомирському Поліссі.

Методологічну основу дослідження складають методи історичних наук, принципи об'єктивності, комплексності, історичності, системності; методи аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний. Застосований етнологічний метод польових обстежень за авторськими питальниками; збирання інформації здійснювалось за кущовим методом.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній уперше в українській етнологічній літературі висвітлені звичаї, обряди та заборони, що стосуються вогнепальної мисливської зброї, успіху в промыслі, характерні для Житомирського Полісся. Проаналізовані вірування, пов'язані з першим пострілом із нової рушниці, причинами її «псування» та основними способами «виправлення». З'ясовано ступінь збереженості в регіоні давніх вірувань про заборону на контакт жінки із мисливським спорядженням та звичаїв ритуальної чистоти мисливця. Показано ставлення сучасних мисливців до давніх ритуалів. Висвітлено ступінь збереженості вірувань у «перехід дороги» мисливецьві старою жінкою, жінкою з «поганим оком», порожніми відрами, а також котом і зайцем. Відзначено збереженість окремих прикмет вдалого полювання, серед яких – не митися і не голитися, віщі сні. Обґрунтовано заборону на звертання за Божою поміччю у промыслі й дотримання звичаєвих норм полювання. Проаналізовано звичаї, пов'язані із ритуальною стріляниною мисливців у певні дні народного календаря.

Висновки. Мисливство, як одна з найдавніших форм господарської діяльності, акумулювало в собі численні звичаї, обряди, світоглядні уявлення, народні знання та норми звичаєвого права. Вони змінювались у зв'язку з розвитком суспільства і зміною ролі промыслу в системі життєзабезпечення. При збереженості в народній пам'яті давніх вірувань та звичаєвих норм, з'ясовано, що основною запорукою успіху мисливського промыслу сучасні мисливці вважають набутий виробничий досвід і знання. Давні світоглядні уявлення і звичаєві норми, які сформувалися в системі мисливського промыслу, є важливою складовою нематеріальної культурної спадщини українців.

Ключові слова: Українське Полісся, Житомирищина, етнокультура, мисливство, мисливська рушниця, звичаї, вірування, народні знання, звичаєве право.

На основании экспедиционных материалов из Лугинского, Новоград-Волинского, Емилчинского и Коростенского районов Житомирской области рассматриваются обычные нормы, табу, народные знания и мировоззренческие представления, связанные с охотничьим промыслом. Приводятся полевые материалы, иллюстрирующие основные положения статьи.

©Дмитренко А.А., 2020

Целью работы является исследование традиционных охотничьих обычаев, верований и запретов, сформировавшихся на Житомирском Полесье.

Методологическую основу исследования составляют методы исторических наук, принципы объективности, комплексности, историчности, системности; методы анализа и синтеза, типологический, сравнительно-исторический. Применен этнологический метод полевых обследований по авторским опросникам; сбор информации осуществлялся кустовым методом.

Научная новизна статьи заключается в том, что в ней впервые в украинской этнологической литературе освещены обычаи, обряды и запреты, касающиеся огнестрельного охотничьего оружия, успеха в промысле, характерные для Житомирского Полесья. Проанализированы верования, связанные с первым выстрелом из нового охотничьего оружия, причинами его «порчи» и основными способами «исправления». Выяснена степень сохранности в регионе древних верований о запрете на контакт женщины с охотничьим снаряжением и обычаев ритуальной чистоты охотника. Показано отношение современных охотников к древним ритуалам. Освещены степень сохранности верований в «переход дороги» охотнику старой женщиной, женщиной с «дурным глазом», пустыми ведрами, а также котом и зайцем. Отмечена сохранность отдельных примет удачной охоты, среди которых – не мыться и не бриться, вещи сны. Обоснован запрет на обращение за Божьей помощью в промысле и соблюдение обычных норм охоты. Проанализированы обычаи, связанные с ритуальной стрельбой охотников в определенные дни народного календаря.

Выводы. Охота, как одна из древнейших форм хозяйственной деятельности, аккумулировала в себе многочисленные обычаи, обряды, мировоззренческие представления, народные знания и нормы обычного права. Они менялись в связи с развитием общества и изменением роли промысла в системе жизнеобеспечения. При сохранности в народной памяти древних верований и обычных норм, установлено, что основным залогом успеха охотничьего промысла современные охотники считают приобретенный производственный опыт и знания. Древние мировоззренческие представления и обычные нормы, которые сформировались в системе охотничьего промысла, являются важной составляющей нематериального культурного наследия украинцев.

Ключевые слова: Украинское Полесье, Житомищина, этнокультура, охота, охотничье оружие, обычаи, верования, народные знания, обычное право.

Customary norms, taboos, folk knowledge and worldviews related to the hunting industry are considered on the basis of expedition materials from Luhyny, Novohrad-Volynskyi, Yemilchynskyi and Korostenskyi districts of Zhytomyr region. Field materials that illustrate the main provisions of the article are given.

The goal of the study is to study the traditional hunting customs, beliefs and prohibitions that have formed in Zhytomyr Polissia.

The methodological basis of the study are the methods of historical sciences, the principles of objectivity, complexity, historicity, systematics; methods of analysis and synthesis, typological, comparative-historical. The ethnological method of field surveys on the author's questionnaires was applied; information was collected by the cluster method.

The scientific novelty of the article is that for the first time in the Ukrainian ethnological literature it covers the customs, rituals and prohibitions concerning firearms, success in the craft of Zhytomyr Polissya. The beliefs associated with the first shot from a new rifle, the causes of its "damage" and the main ways of "correction" are analyzed. The degree of preservation in the region of ancient beliefs about the prohibition of a woman's contact with hunting equipment and the customs of ritual purity of the hunter has been clarified. The attitude of modern hunters to ancient rituals is shown. The degree of preservation of beliefs in the "crossing the road" to the hunter by an

old woman, a woman with a "bad eye", empty buckets, as well as a cat and a hare. Preservation of some signs of successful hunting is noted, among which - not to wash and not to shave, prophetic dreams. Prohibition of seeking God's help in the craft and observance of customary hunting norms is substantiated. The customs connected with the ritual shooting of hunters on certain days of the folk calendar are analyzed.

Conclusions. *Hunting, as one of the oldest forms of economic activity, has accumulated numerous customs, rituals, worldviews, folk knowledge and norms of customary law. They have changed with the development of society and the changing role of craft in the livelihood system. While preserving ancient beliefs and customary norms in the people's memory, it has been found that modern hunters consider the acquired production experience and knowledge to be the main guarantee of the success of hunting. It has been found that modern hunters consider the acquired production experience and knowledge to be the main guarantee of the success of hunting preserving ancient beliefs and customary norms in the people's memory.*

Key words: *Ukrainian Polissia, Zhytomyr region, ethnoculture, hunting, hunting rifle, customs, beliefs, folk knowledge, customary law.*

Українці нагромадили значний досвід у різних сферах діяльності. Одні аспекти етнокультури більш досліджені, інші потребують докладного вивчення. Серед таких проблем звичаєво-обрядові норми і народні знання, що супроводжують заняття, тісно пов'язані із використанням природного середовища. Такими, зокрема, є традиції, звичаї, вірування, заборони, народні знання, що супроводжують одне з найдавніших занять людини – мисливство. Дослідження традиційних мисливських звичаїв, вірувань та заборон, що сформувалися на Житомирському Поліссі, є актуальним як у плані вивчення різноманітних аспектів традиційної культури, так і використання зібраних матеріалів у реконструкції давніх форм господарської діяльності та світобачення. Уперше в українській етнологічній літературі висвітлюються звичаї, обряди та заборони, що стосуються вогнепальної мисливської зброї та успіху в промислі, зібрані на Житомирському Поліссі. Розглядається комплекс звичаєвих норм, вірувань і табу, що супроводжували мисливський промисел на Житомирському Поліссі.

Стаття підготовлена на основні польових матеріалів автора, зібраних у ході історико-етнографічних експедицій Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2005 і 2011 роках (керівник – Р. Омеляшко) [11; 12].

Окремі аспекти пропонованої проблеми порушені в статті В. Криволапчука, який розглядає назви мисливської зброї за польовими матеріалами з Овруцького і Лугинського районів [10] та в публікаціях авторки [1; 2].

З другої половини ХІХ ст. значного поширення набуває полювання з мисливською зброєю, з використанням якої пов'язані численні вірування та заборони. Сучасні респонденти вже не володіють традиційними знаннями про те, як вибирати «правильну» рушницю, що раніше були поширеними на Поліссі [2, с. 20]. Майже всі вони вже користувались мисливською зброєю заводського виготовлення. Є мисливці, які першу свою рушницю купували в період великих повоєнних дефіцитів 1950-х – початку 1960-х рр. у заготівельників («заготовитель», «ганучник» – «Ганучник¹. Бо він збирав усе»). У ті часи зброї було так мало, що не звертали уваги на її характеристики, а думали лише про те, щоб купити. Тому на питання, як потрібно вибирати мисливську зброю, відповідали, що «Нихто ничего!» не вибирав. «То вже просто ганучники возили. Заготовітелі. <...> Це привозив їх три-штири. І це так брали. Притом, шо, людино, нарозхват брали. Потому шо кожне хотів». Мисливська рушниця у часи суцільного безгрошів'я була досить дорогою: «Вони тоді були тими грошима, шо то були тридцатки, красніє, були чотириста рублів вони. Та рушниця». Через безгрошів'ям не кожен мисливець міг придбати зброю: «То була проблема

¹Ганучник – заготівельник, який в обмін на сільськогосподарську продукцію (волокно, яйця та ін.) продавав промислові товари.

їх купить. Тоді ж не було ж штанув за що купить». Вихід із ситуації знайшли у своєрідній кооперації – двоє-троє чоловіків склали свої гроші і купували одну рушницю, а пізніше, зібравши необхідну суму, – іншому: *«Але собирались і купляли. Було таке, що купляли на двох одне. А потом той тому сплачував. Ну, було тако, взаімно».* З часом мисливську зброю почали продавати в магазинах господарських товарів: *«То вже я потом бачив, потом, потом, то вже були, вже його мона було вібрать, те ружію, подивітьса. Вони були в хозмагазінах даже, в Новограді»* (БОЮ).

Більшість респондентів користувалася заводською мисливською зброєю, придбаною вже у спеціалізованих крамницях. Тому, як говорять мисливці, *«А що там вибирати? Дуже просто. Там і у книжці пишеться [в інструкції – А. Д.]. Дивишся».* Основну увагу звертали на дуло, щоб воно було рівним, не скривленим (ПБВ).

Окремі інформанти ще мали саморобні мисливські рушниці. С. Марчук із с. Кленова Новоград-Волинського району (далі – Н-В) дотепер зберігає свою стару шомполку. Вважає, що найкращим матеріалом для виготовлення приклада до саморобної зброї є горіх (МСМ). У с. Червона Воля (Н-В) для цього брали березу, яка росла у мурашнику: *«Якшо, скажем, приклада треба було зробити, то робили приклада із такого дерева, з берези, яка в мурашнику виросла. <...> Зрезаєш, сушиш, даєш мастєру і він робив приклада».* У селі вірили, що успіх полювання залежав і від використаного матеріалу: *«Ну, міні кажетьса, що може й помагало. Казали, що помагає»* (ЄЮІ). Пояснити, чому саме береза з мурашника, складно. Зазвичай в мисливстві широко використовується імітативна магія – подібне викликає подібне. Тут, можливо, брався до уваги той момент, що як мурахи ідуть до мурашника (до берези), так дичина ітиме на рушницю.

Важливе значення в успішності промислу мало й те, у кого потрібно було вперше вистрелити з нової зброї. Поширених раніше на Поліссі вірувань у те, що з нової рушниці потрібно було вистрелити в птаха, вужа чи гадюку [2, с. 20], майже не зафіксовано. Подекуди вважають, що в плазунів взагалі не можна стріляти: *«Обице то в нас сказали, що в вужа, гадюку зовсім стрелять не можна».* Найкраще ж вистрелити в крука (ворона) – і з нової зброї, і на початку нового мисливського сезону – тоді успіх гарантований: *«А якшо крука, то казали, що вобше дуже хороша рушниця буде. Ну, але забить ворону дико, так зветься у нас, це проблема. Да. Дуже проблемно. Хоча і кажуть, що сезон тоді удаеться капітально. Ну я таких даже випадкув не знаю, щоб застрелив. Ну, може один чи два десь було таких. Всього. Просто забить і да. Ну, його дуже важко. Він же ж, тильки побачить, він же так утікає, щоб ви знали. Хотя, я ж кажу, практично, його там мало хто й стреляв. Але він настільки боїтьса людини з рушницью, що ну»* (ЄЮІ). У с. Бовсуни Лугинського р-ну (далі – Лгн.) вважали, що для успішності промислу слід не просто вбити ворону, а потрібно її крилом поводити по рушниці: *«Якщо убив ворону, то бежи бистро до єє і крилом поводи по рушниці, тоді буде вдача»* [5, с. 144]. Тут основне місце відводилося не так вправності мисливця, який влучив у ворону, а її мертвій енергії (мертвій силі), що мала притягувати звірів на полюванні – зразок імітативної магії.

У с. Остапи (Лгн.) переконані, що вперше не можна стріляти в «пух» (зайця, качку): *«Тільки не в пух. Заєць, або ж качка».* Найкраще перший постріл зробити в папір: *«В бумагу де-небудь. В шо ж перший раз стріляєш? Почепив листок бумаги, намирился, <...> по центру береш, під яблочко, значить під низ береш. Всьо. Пристреляв. А тоді йдеш»* (ПБВ).

В. Лук'яничук із с. Березники Ємільчинського р-ну (далі – Ємлч.) вважає, що не має значення, у кого стріляти вперше. Він особисто свою зброю випробовував на зайці: *«Це таке повір'я є. Можна стрілять у що хочеш! Так. І цього нічого не буде. Я, наприклад, купив, на Уралі був, купив рушницю. В мене була. Я зайця першого стріляв».* Але переконаний, що не можна стріляти в собаку: *«Ну, мені охотники підказували, каже, не стріляй у собаку першого, саме головне»* (ЛБВ). У с. Курчиця (Н-В) головна заборона – не стріляти в людину. Знають, що не можна стріляти і в kota, а от щодо собак – нічого не відомо: *«Никого не мона. Людени, никого не мона стрілять. [А. Д. А в kota, казали?] Не мона. [А. Д. В собаку?] Нащот цього не кажуть»* (БОЮ). У с. Кленова (Н-В) вважають, що стріляти в собаку з

мисливської зброї категорично заборонено, оскільки більше нічого не заб'єш – «закон такий»: *«Не, таких не дотримувався ціх. <...> Одне був строгій, це, що собаки, із охотничого руж'я собаку убить нельзя. Да. Ничого з його не вб'єш. Це закон такий»* (МСМ; ЛЖС). Підтвердження цієї думки знаходимо і в записках В. Криволапчука із с. Бовсуни (ЛГн.). Якщо ж все-таки хтось вистрелив у собаку, то виправити рушницю можна було лише за допомогою мертвої енергії покійника: *«Якшо стреляв по собаках, то щоб зняти проклятіє, треба з захованою рушницею пройти перед машиною, яка везе мертвеца»* [1].

На Поліссі вірили, що бувають щасливі «руж'я», на які звір іде, і нещасливі, з яких не можна вбити дичину. Якщо на рушницю «ішов звір», то вона цінувалась настільки, що її можна було виміняти навіть на коня: *«Якшо на рушницю ішов звер, то те руж'єю настільки ценилося, що там і коня могли помінять. Настіки ценне було руж'єю. А були такіє руж'я, що ходиш-ходиш, а звер не попадає на його»* (ЄЮІ).

Із записаних розповідей про мисливців Іванушку та Михалка з Курчиці (Н-В). довідуємося: Іванушка мав настільки стару рушницю, що й порох вилітав, але продовжував нею користуватись: *«Іванушка цей ходить і в його рушниця <...> і вже в кінці там, знаєте, вже поржавіла, то вже як не стріляй, то очевидно там і порох вилітає. І він з нею ходить»*. А в Михалка була стара одностволька, з якої завжди вправно стріляв: *«в Михалка була, одностволька була така. Він і ззаді бив, і вовка. І всіває. Патрона бере в руку, стреляє і всіває раз – перезарядити. Стреляв і завжли в його получалось»*. Однак, як тільки купив нову двоствольну рушницю – не завжди виходило: *«Він купив уже двохстволку. То в його так не получалось. Так шо, це хто його знає, шо то таке? Но шось таке»* З цього приводу казали, що *«рушниця йде і рушниця не йде»* (ЛВВ).

Були й такі рушниці, які мітко стріляли в будь-яких руках: *«були такіє руж'я, шо любому, в кожного в руках воно, на його звер ішов»*. А були й з іншим «характером» – в одного мисливця стріляли добре, і звір на них «ішов», а в іншого – «не йшов»: *«А були такі руж'я, шо у цього йде звер, а дам комусь другому – не йде»* (ЄЮІ).

Бували випадки, коли з рушниці не можна було вбити звіра – мисливець влучав, а звір все одно втівав: *«А були такіє руж'я, шо стреляєш і попадаєш. А звер іде десь пропадає. Вже не найдеш»* (ЄЮІ). Такий випадок трапився і з В. Лук'янчуком, який разів п'ятнадцять стріляв по зайцеві, але так і не зміг його вбити: *«Я не знаю, шо таке. Міні колись було. Це там, як я був у Курчиці. Я стояв на одному березі річки, собака погнала <...> зайця. Погнав, а потом жене на ліву сторону. А ричка має сімдесят чи шийсят п'ять метрув. Я стою на березі. Заєць бижить по ту сторону. Я стріляю. І ранив його! Кров потікла. Я за тим зайцем! Той заєць, значить, нещасний. Я за їм! Він в якусь тую! Я знову за ним! П'ятнадцять чи шо раз, не можу добить! Отаке»*. Але свою невдачу колишній вчитель пояснює не тими чи іншими якостями зброї, а тим, що, мабуть, він не досить вправний, хоч і не найгірший, стрілок: *«Ну, то це, мабуть, я такий стрілок був. Торопився так. Я так, обше то, не можу казать, шо я був добрий, но я й не паганій, не останній, не пас стрілков. А от тоді таке було»*. Респондент, хоч і знає, *«шо єсть таке, шо рушниця йде і рушниця не йде»*, але вважає, що *«це таки охотніки»* (ЛВВ).

Сьогодні лише поодинокі респонденти знають, що рушницю, на яку «не йде звір», потрібно носити на «виправлення» до знахарів, а то й до священника: *«До баби йти, щоб пошептала. Казали! Кажуть! Шо до тої, до тої йди. Я й це не віру. А шо з єю робить? Чи нести до батюшки святить, чи до баби нести, чи до діда [Сміється – А. Д.]»* (ЛВВ).

Більшість сучасних мисливців вважає, що основним чинником в успішності промислу є саме уміння добре поводитися зі зброєю і вправно стріляти, нагромаджені роками: *«Дивіться, оце руж'єю це вже воно розірвалося, потому шо були порушані техніка безпеки. І розірвало тут. <...> Трохи неправильно набили»* (МСМ; ЛЖС). Навіть чоловік, який сам «знахорів», стверджував, що основне в промислі – уміння стріляти, але може втрутитись і випадок, адже й домашня тварина на шнурку може утекти, а тим більше лісовий звір: *«Оце дядько <...> То вон, знахорів він. <...> То вон казав. Але, людино добра, як десь прийдеш, да є де добре вискочить, той уб'єш. А як не, або як не вмієш добре стрілять... То ше ж треба*

наловчиться стрілять! Це не то що воно стоїть да буде стоять. Воно бижить. Наловчиться стрілять треба! Так недобре стрілять собі й не вб'єш нічого. То часом у хливи, да на шнурок возьмеш, да й то зорветься, побижить. А цьо ж ліс. Тож лісовий звір» (БОЮ).

З мисливською зброєю пов'язані й інші вірування, зокрема в те, що її не можна давати з рук в руки: *«руж'я не давали з рук у руки»*. Вірили, що якщо дати рушницю комусь іншому, то може трапитись таке, що звір перестане на неї «йти»: *«а дам комусь другому – не йде. <...> Або може буть таке, шо вже потом і зовсім не йде. І буде назад вертатись»* (ЄЮІ).

Чимало вірувань і заборон пов'язані з жінкою. У досліджуваному регіоні практично не збереглися давні вірування, характерні для суспільств з переважаючою роллю мисливства, що жінка не може не тільки торкатись мисливського спорядження, а й дивитися на нього, щоб не «зіпсувати» [2, с. 23–24]. У с. Червона Волока (Лгн.) жінці не можна було складати рушниці. Однак за невеликого полювання причину вбачали в тому, що *«жонка через рушницю не переступила»* [5, с. 144]. Тому у с. Осни вірили, що зібране на полювання спорядження потрібно було класти біля порога, щоб жінка переступила: *«То ранче кажали, шо <...> деь ложи коло порога, коло дверей, да нехай якась жинка чи баба нехай переступає»* (КСМ).

В експедиціях зафіксовані вірування в те, що жінка не тільки може, а й повинна торкатись до спорядження мисливця: *«... можна було. Да. Були такіє старіє охотніки, яким жинка спеціально ружійо давала, шоб йому везло. То таке було. Ну, шоб, шоб жинка не торкалась, такого не було. Не. Наоборот, я ж кажу, шо були такі, шо обов'язково, шоб жинка дала»*. Саме таким був мешканець с. Червона Воля Олексій Свисток, якого теща і дружина збирали на полювання: *«У кожного по-своєму було. Да. У кого так було, а в кого так. В кожного свий підход був. У нас старий такий охотнік був, вже його зара нема, Альоша Свисток. Ну, він вранці встає, зразу... В його баба була, <...> теща була, то він до баби: „Рушницю! Патрони! Чоботи! Онучи!“ Кричить на всю хату. Я сам свідок був. До того смішно було. Він сам нічого не знав, де шо лежить. Все йому треба було подать. Ну отаке от, таке от було. О. А ви кажете... То йому все подавали. Не тільки рушницю»* (ЄЮІ).

Мисливський промисел був дуже важливим для чоловіків, тому значна роль відводилась ритуальній чистоті мисливців, що особливо характерно для давніх мисливських суспільств [7, с. 27]. Серед мисливців дотепер відоме вірування, що напередодні промислу не можна мати інтимних стосунків із дружиною: *«перед охотою даже з жонкою не сплять»* (с. Черевки Лгн.) [5, с. 144]. Однак серед молодих мисливців воно знайшло прагматичне пояснення: якщо молодий член мисливського гурту в такому випадку проспить, а в нього, наприклад, гарний собака, то промисел взагалі може не вдатись. Ось старші мисливці і придумали таку заборону: *«Це такої заборони не було. Це мужикам не було шо робить і от з молодих кепкували. Ну, старіє не можуть постійно, а молодіє часом проспали. Ну, от через те так і... [А. Д. Не можна?] Да. В принциє. Але це пішло від того, шо дуже часто молодіє, молодий проспав. Виходить на охоту, а його немає, а в його може ше собака буть хороший і охота пропадає на час-два. А вставали раненько. Ше сонце не сходило. Дай через то... Да, не пішло, не повезло. А хто проспав? Ну, старий ж то не проспить, це по возрасту вже. А молодіє, як правило, часто просипають. Ну, й через те так от»* (ЄЮІ).

Свою розповідь респондент підкріплює іншим прикладом про те, як з'являються різні вірування. Колись разом із дровами в лісі забирали і кілки, які забивали для того, щоб дрова не розвалились. Лісникові після цього важко було порахувати, скільки складометрів дров вивезено, а йому ж потрібно звітувати. Тоді придумали «байку»: коли того кілка забрати, то жінка почне «гуляти». Після цього всі перестали забирати кілки з лісу: *«Але знаєте, в нас колись <...> заготовляли топорнік в лісі. І коли треба було шчитать от, складометр лежить і колок забитий, подпертий, шоб воно не розвалювалось. Ну, і шо? Леснику беда була. Коли дрова забирають разом з цими колками. Йому потім одчитуваться треба, то вон по цих колках, шчитав, скільки метров забрали. Йому було тоді гарно шчитать. Ну, удобно. А нияк не мона було їх убедить, шо не забирайте цих колков. Ну, але приїжджають*

здає, дров треба побольше і ці колки забирають. То в нас ці лесники таку байку придумали. Вона вже, вона при мені ще була така, придумана, шо якщо ці колки забереши, то жінка починає гулять. З тих пір подійствовало і майже проблема така щезла. Але саме інтересно то, шо даже в селє, в селє, знаючи цю байку, і свої сільськіє перестали брать ти колки». На зауваження одного з членів експедиції, шо йому також відома така заборона («В нас тоже не беруть»), респондент наголосив: «То пішло з Червоної Волі. Запам'ятайте, з Червоної Волі пішло. Я знаю, коли. Це при мені було» (ЄЮІ).

Подекуди вірили, шо для успіху в полюванні мисливцеві потрібно було встати раніше від жінки, швиденько зібратися і йти, щоб дружина навіть не почувала: «шоб на охоті везло, треба встати раніше за жінку і вийти з хати, шоб вона і не чула» (с. Червона Волока Лгн.) [5, с. 144]. Про це ж розповідав В. Лук'янчук із с. Березники (Ємлч.): «Я стараюсь, <...> ми стараємса, як ішли на охоту, то тут одне діло. Я не стараюся ждять, пока зварить їсти і буде брюхо повне і тоді йти на охоту. Я встав раненько, в мене все готове, я – раз, ше темно, я пошов, ніхто не бачив! І як прихожу, ніхто не бачить» (ЛВВ). Ранній вихід з дому був обумовлений не тим, щоб не бачила дружина, а більш практичними міркуваннями – на полювання йшли раненько – це перше, і друге – це максимально унеможливило зустріч з кимось небажаним, шо могло зашкодити промислу.

У середовищі мисливців поширеними були прикмети про перехід дороги, і в це дуже вірили: «То вже все! Смотри яка людина перейде, то можеш іти додому». Тут звертали увагу на все, до дрібниць – хто перейшов, як перейшов, з якими предметами у руці тощо. Є такі люди, шо «побачив тебе і всьо. Можеш вертатися додом. Такі є в нас люди». Адже навіть звіра в лісі не побачиш: «якшо погане, то даже і в очи зайця не побачиши». Але є й добрі люди, які позитивно впливають на промисел: «Як чоловік добрий, то попаде зразу [у звіра – А. Д.]» (КВР).

Найчастіше причиною невдалого промислу оголошували жінку, переважно старшого віку (бабу), яка мала «погане око» і була в кожному селі: «Було такє. Корзуниха, як подивиться... В нас баба була така... Всьо! Ничого не буде! Шо можете вертаться зразу додом. <...> вона так вдосвіта. Вона сама. Це, якщо вигляне, як темно ж ішли на охоту, якщо вона вигляне – вона вечно в цьом вікні сиділа <...>. Можна вертаться назад». На питання, шо ж потрібно було зробити, щоб «погані очі» не подіяли, респондент відповів категорично: «Ничого не нада було, ни казатъ <...> можна вертаться назад. Це вже іспитано було. От тако» (МСМ; ЛЖС).

Недобрим знаком мисливці вважають перехід дороги жінкою, особливо з порожніми відрами: «Якшо <...> сусідка, чи там хтось, перейшов із пустим ведром, так можеш спокійно вертатись назад, бо ничого не вполюєши» (ПВВ); «Вийде на дорогу жінка, то переходить з порожнім, або з повним ведром, то вертайсь знов додом, да йди додом. То ничого не попасти» (КВР).

Перехід дороги з порожніми відрами вважається поганою прикметою у будь-якій справі: «Десь як собираєшся в дорогу, хай хто перейде з порожніми відрами, то воно, кажуть, шо це недобре» (КСМ). Але не всюди респонденти були такими категоричними. У с. Путиловичі теж вірять, шо перехід дороги з порожніми відрами негативно впливає на промисел: «Казали, шо не, не буде вдачі, влову не буде». Але тут же наголошують, шо потрібно дивитись, яка людина була з відрами – добра чи погана. Саме від цього залежить успіх на полюванні. Якщо добра людина, все буде добре, а якщо погана (та, шо любить тільки себе), то навіть коли вона перейде дорогу з повними відрами – на невдачу: «Казали, як добра людина, то хай перейде <...> і з порожнім, і з яким хоч, то буде вдача. А пагана людина, шо вона токо себе любить, а людей не, то буде пагано й з повним» (КЄФ; КСМ). Попри поширеність вірування у негативні наслідки для мисливця переходу дороги жінкою, у таку прикмету вірять уже далеко не всі: «Я не віру оце, шо це жінка там перейде. <...>. Шо хочте кажуть, значить. Шо тики не говорили! Шо жінкам не приписували! Частково справедливо, частково – не справедливо! Боже мій!» (ЛВВ).

В. Лук'янчук із с. Березники (Ємлч.) колись чув ще від своїх батьків про те, що невдачу в мисливському промислі може принести річ, яку десь випадково, не придавши уваги, переступили, зокрема, йшлося про шлею для упряжі коня: *«Колись моя мати казала, що це, чи батько, що не переступи шось там, якась шлея, чи шо, переступили»* (ЛВВ). У такому віруванні вбачається виховний момент, ставлення до господарського начиння, яке завжди має бути на своєму місці, а в іншому разі може нашкодити у певній формі життєдіяльності.

Подекуди мисливці звертають увагу на перехід дороги зайцем і котом. Поширене вірування, що коли дорогу перейде кіт, то це на невдачу: *«Кот тоже пагано»* (КВР). Дехто уточнює, що потрібно дивитись, у якому напрямку він біжить – з пазухи, чи в пазуху: *«... то кіт, то так розказують, шо <...> як кіт із пазухи, то добре, а як в пазуху – пагано. А я знаю, як воно вже там, то такє»* (КСМ).

Стосовно зустрічі із зайцем, то одні інформанти не знають про дію такої прикмети: *«... а хто його знає. Нихто такого. Може, повезти, може й не повезти»* (КСМ). А інші вважають, що перехід дороги зайцем гірше, ніж котом, і не тільки під час полювання: *«Зайчик хуже [як кіт – А. Д.]. А я колись поїхав по дрова. А заєць перебіг дорогу. То я проїхав метрув двадцять <...> Заєць перебігає дорогу. В мене ше рушниця була на трактори. Хотів стрелить, а вон перескочив дорогу. Кажу, уже дома не будем... Проїхали метрув двадцять – тох-тох-тох-тох! Шось задохало. Я заглушив, колєвал одорвав. <...> [А. Д. Як заєць перебіжить, то не пощастить?] То часто. Часто»* (КВР).

Є. Каменчук із с. Путиловичі (Лгн.) вважає, що на полювання не впливає ні кіт, ні заєць: *«То тоже не винен той кот ничего. Шо має буть, то буде. І заєць так само. Он й так нещасний ше буде»* (КСФ).

У с. Черевки (Овр.) мисливці переконані, що успіх від промислу залежить від кількості патронів, узятих із собою – якщо їх буде непарна кількість – пощастить, парна – полювання буде невдалим [5, с. 149].

Серед прикмет вдалого полювання, що збереглися на Поліссі, є такі: не митися і не голитися перед полюванням: *«Перед охотою ніхто не миєця і не бриєця»*, або ж побачити сон із покійною мамою: *«Якшо сніця покойна мати, то буде вдача»* [5, с. 144]. Якщо пояснити друге вірування не так складно (мертва сила має привернути подібне до мисливця (у даному випадку – сина)), то звичай не митися і не голитися пояснити складно, тим більше зважаючи на те, що для традиційних мисливців надзвичайно важливою була ритуальна чистота, про що йшлося вище.

На переконання більшості респондентів, найчастіше успіх у промислі залежить не від прикмет, а від досвіду, від знань про поведінки дичини та від погоди: *«А нам таланеть. Такє, напевно саме лучче, якщо увечері випав сніжок і тихо. О! То буде вдале точно полюванне. А тому, шо вже слідов не позамитає і всьо. Обийшли, чи зайця, чи лисицю, де вона зайшла, став на тому сліду, де вона зайшла. Один там, чи два. І вдвох зайшло з другої сторони, погонили, і вона прямо на тебе обязательно приближить, да. І любий так звір. Не токо, шо там заєць, і лисиця, і кабан, і коза, все, все буде йти по своему сліду назад. Так шо так»* (ПБВ).

Отже, прикмети прикметами, а досвід, нагромаджений роками – уміння бачити, чути, розрізняти тощо – був найважливішою запорукою в промислі. Розповідь про старих досвідчених мисливців записана у с. Червона Воля. Там був мисливець, який міг точно визначити, де саме впав підстрелений звір, навіть якщо це було на відстані більше кілометра: *«Я сам особисто бачив і ходив, я знаю. <...> Представте собі, ось лес. Вистрел. І вин, і дед каже точно, де звер упав. Точно. Називає. Приходим на те місце, ну, там вин каже, отам канава, там дорога, отам от ше чуть збоку, там будете йти, отам, каже, лежить. Приходимо – і там і лежить. Це на відстані, ну, скажем, десь кілометер. А то даже й більше»*. Друга розповідь про старого мисливця, який давно не ходить на полювання, але, сидячи вдома, може сказати, де в цей момент зрізали сосну на відстані півтора-двох кілометрів – визначає по звуку: *«Даже сьогодні людина є, в нас тут старий охотник, він вже давно не ходить, а просто сидить удома. Вийшов там, а-а-а, зрізали сосну, хтось там*

вкрав. На відстанідесь там півтора-два кілометри. А в мене тесть лісником робив, а вон до його заходив. Каже, – Коля! Знаєш шо? Каже, там і там в тебе зрезали сосну. – Приходить, каже, точно, в том місци каже, пеньок, пенька знайшли. В ліси доволі таки добре старіє... По звуку оприділяє, де саме. По звуку». У досвідчених мисливців, наголошував Ю. Євтушок, «І слух дуже сильно такий развітий стає. Через то я вам розказую, через то оприділяють дуже серйозно. Так само, в кого нюх, в кого слух. Таки є». Досвідчений спостережливий мисливець може відчутти в лісі «чужака» та інше: «Я іду в лесі, нюх такий, шо майже як не в собаки. Якишо городська людина пройшла, я хлопцям кажу. <...> по походци оприділяли людину стопроцентово. Хто як ходить, ми всі знали. <...> Незалежно від того, в якій обуві. Там люба обув. А як вон іде. І можна оприділити» (ЄЮІ).

Цікавим є питання і стосовно звертання за Божою поміччю у промислі. Знаємо, що українці, починаючи будь-яку роботу, завжди залучались підтримкою Господа, Божої Матері, рідше – святих [8]. Мисливство – єдина галузь життєзабезпечення, де було не прийнято не тільки просити допомоги в промислі, а й навіть бажати успіху. Як стверджують респонденти, «казали завжди, шо Бог дасть. Як дав – дав. Не дав – значить треба, щоб не дав»: «Воно й неправильно, з другої сторони. Тому шо, це ж ти не голодний йдеш. Бога просили, коли немоч якась, чи ше шось отаке от. А так, ішли на охоту, поохотитись. Є! – Є! Нема, то нема» (ЄЮІ). Аналогічні заборони характерні й для інших народів, наприклад, німців, які вважали, що побажанням успіху відлякується щастя [6, с. 782].

Був тільки один випадок, коли звертались по допомогу в промислі до Бога – коли на полювання ішли з метою заготувати м'ясо на якесь сільське весілля. Саме такий звичай існував у с. Червона Воля (Н-В). Тут господар, у родині якого мало відбутись весілля, запрошував мисливців – і все, що вполювали, йшло на святкові столи. Це був єдиний випадок, коли просили Божої допомоги, щоб промисел вдався, щоб трапилася дичина (ЄЮІ).

Стосовно днів, коли можна, а коли не можна полювати, то сучасні мисливці серед основних днів для промислу називають вихідні дні – суботу і неділю, що, звісно ж, обумовлено сучасним життєвим укладом, коли упродовж тижня всі задіяні на роботі, тому буденні дні називають «заборонними»: «Оно, усі дні, усі дні заборонініє. Только були такіє дні, наприклад, от, ну яко? – субота, воскресеніє, – оце охотні» (КСМ). Не пам'ятають і про заборони полювати у певні дні народного календаря, наприклад, на Ганни (22 грудня), коли, за поліськими віруваннями, вовки збираються. У с. Остапи (Лгн.) на цей день є інше мисливське повір'я – на Ганни «<...> починають лисиці <...> гулять, меж собою. Да вони собираютса до кучи» (ПБВ).

Респонденти, народжені у міжвоєнні і повоєнні роки, ще добре пам'ятають про давні звичаєві норми («неписані» закони), які регламентували полювання – не ходити на промисел у період народження і вигодовування потомства:

– «Завжди, скільки я себе пам'ятаю, і старіє люде, без ніяких законів, як тільки приходила весна, березень місяць, всяка охота припинялась. Ніхто не ходив на охоту. В ліс старалися не ходить, взагалі. Ну таке. А вже починали охоту вже на початку осені, то єсть вересень місяць. Тоді на охоту начинали ходить. А так ніхто не ходив. І цих законів не було» (ЄЮІ);

– «Нельзя охотитьса, був тоже, запрет <...> в період, коли от малиє. <...> Непісаніє, от кажуть. <...> Але і тоді, в той час охотніки дотримувалися. Коли от з малими. Понімаєте? Не нада. Маленькі дітки є – нельзя бить. Або має родить. Родить, оце все – нельзя. Зачем? Це ж... Припиняється» (ЛЖС; МСМ).

Особливе, неоднозначне ставлення було і до окремих звірів. У першу чергу це стосується бобрів. Респонденти відзначають давнє вірування, за яким убивати бобрів – гріх: «Бобрів знали, шо не можна вбивати» (БАМ); «Бобрів колись не вбивали, тепер вбивають. Казали, шо гріх» (ФАЯ); «Я то його не чепав» (КВР); «Просто шчитали, шо це тваринка, яку не треба вбивати. Вона, якби від Бога» (СЕГ); «Їх вобше ніхто не чипав» (БОЮ); «Бобрі? <...>. Не, їх запрещено» (СПП).

У регіоні добре відома приказка: *«Як уб'єш бобра, сім год добра не бачиш»* (ЛВЯ); *«Казали, був в нас один такий дядько, жив отам за дорогою. Значить, хто вб'є бобра, не буде мати добра»* (НВП); *«Ну, в нас такє говорять: як уб'єш бобра, то ніколи не будеш мати добра. То я, знов їх тоже не охочусь»* (ПБВ).

Формуванню такого світобачення, очевидно, посприяло й те, що бобри часто живуть зовсім поруч з людиною – у річках, ставках, бродах. З ними часто зустрічаються у повсякденному житті. Тому в експедиціях записані численні оповіді про зустрічі з бобрами, про традиційне ставлення мешканців Полісся до бобрів: *«О, чого я не бачив. Я якось раз ішов понад канавою, а он пливьот такий здоровий чорний, понадсамим берегом плив. Чорний такий, як собака, здоровий такий. Вон пливе, да й... Мені його шкода. Я його мог би і вбить да всьо. Але мені його шкода його бить, о. А то раз там за мостом вже я їду велосипедом з роботи, сидить коло канави якийсь собака сидить. Я положив велосипеда, пудхожу, а то бобер. Йон в воду, в те, в воду, й поплив. Отако по землі вода чиста, отак по землі лапами перебіжить, його видно бобра, о. Дело в том, що я шкодую їх. Я мог би їх ловить, но я їх шкодую»* (МВО).

Цих тварин дуже цінували за надзвичайну працьовитість: *«Його жалко. <...> вона ж така трудолюбива <...>. Вин же так себе й робить і тиє, і хатки себе робит у болотах. <...> Бачив і хаткі такіє все кругом. Оно зробит на водє, таку зробит, шо сільно здорову і всьо. Вже он собі там загачує собі воду і там. Трудяга»* (КСМ).

Особливо вражали сльози бобрів, які плачуть, як людина. Тому колись уникали полювання на цих тварин, їх навіть викидали з рибацьких сітей, якщо вони туди випадково потрапляли: *«Ну, в нас ранче як зловлять хто, особливо рибаки, то принесуть да полюбуються, полюбуються. То вон плаче. Да й пускають»* (СІА; ССІ).

Навіть поодинокі випадки нападу бобрів (в основному вагітних бобрих) на людей, не сприяють негативному ставленню до цих тварин. Випадок, коли бобриха, злякавшись собаки, накинулась у великодню ніч на жінку, що переходила місток, ідучи до церкви, і мало не роздерла її трапився у с. Остапи (Лгн.): *«Йде жиночка <...>, до церкви йде, несе корзинку. <...> І бижить за єю собака. <...> і бобриха, переходила дорогу. Цей собака до єї, от, там чи вкусив, чи не вкусив, і вона кидається на цю жєницину і дуже порвала, ноги покусала дуже йй. Добре, що йшла сусідка, найшла палку. Ось її вбили. Да, вбили бобриху. Була б на місці із'єла. <...> Вона єї збиває, дуже велика бобриха та. Вона єї збиває, вона падає, і вона є рєє ноги. То там кров'ю і зийшла би. Стекла кров'ю. <...> Шоб не та ззаду йшла жинка, була б та бобриха її б із'єла на, на смерть. Она захищала тих дітей»* (ПБВ; ППД).

В. Лавренчук із с. Підлуби (Лгн.) до сьогодні жаліє, що колись випадково убив бобра: *«Колись я вбив бобра. З рушницю йду, о. Я лісником був. А речка розлилась сільно, весною було. Йде біля берега. Гон – і назад, гон – і назад <...>. Я думав теє, рибина <...>. Коли токо раз доверху, я за рушницю – пох, є. Взяв я за палку – йома йо! Нашо я тебе чєнав? <...> А шо я тебе чєнав? Тебе зачєпив»* (ЛВЯ).

Певні зміни традиційних народних вірувань щодо ставлення до бобрів почалися вже в повоєнні роки, коли з їх шкур почали шити шапки дівчатам (МІА). Певним стимулом до полювання на бобрів стала й можливість заробити гроші, адже державні заготівельники у ті роки скуповували шкури диких тварин: *«Сємдєсят шисть рублів тоді шкура стоїла. <...> Це на русскі <...>. Сємдєсят шисть рублів – це мєсяц треба працювать. Добре працювать. Ціє гроши заробить»* (ЛВЯ). Результатом стало практичне знищення бобрів на Поліссі: *«Бобров раніше було менше, набагато менше. Їх вибивали із-за того, шо шкура була цєнная і дуже дорого цєнилася»* (ЄЮІ); *«Бобрів <...> Колись було мало. Позагачували канави, вода не біжить. До війни був один»* (ФАЯ).

Масове поширення бобрів на Поліссі почалося в останні десятиліття: *«Тоді менше чогось було. Менше. А зара багато їх розвелось»* (ССІ). Бобри руйнують мости, підгризаючи опори, роблять греблі чим часто затоплюють людські городи та ін.; *«А ранче в нас не було їх! Понятія! Колись! Колись! Ше не за моєї пам'яті, були. І як було дуже наводненіє, то канаву прочистили, то по канаві йшли. А зара наробили цих канавок по лісі, де для стьоку води, то*

це хуже нарobili. Дерева повиризали. Там сотні кубов лесу поктали, позагачували. Да! Не проїхать, не пройти! Дороги поруїнували по лісі» (ТІК). Не рідкість зустріти бобра і в селі: «На сьогоднішній день їх стики є! Шоб вам було часу побільше, я б вам даже показав би його вживу. Піти он там за селом. І в село приходять. Старіе бобри виганяють молодих, отакий період приходить. Та, може по селу ходить. Да» (ЄЮІ).

Тому ставлення до бобрів у більшості сучасних мешканців Полісся істотно змінилося, і маємо багато свідчень про полювання на цих тварин та вживання їх м'яса, хоча раніше його ніхто не їв: «На бобра полюють. Кажуть, смачне м'ясо. Колись їх не було. <...> І м'ясо їдять. Кажуть, вкусне м'ясо» (КВР); «Б'ють. Їдять. Да! Делікатес! Да шкуру. Шашлики роблять» (ЛІНН; ТІК). Окремі респонденти відзначають корисність м'яса бобра, який є суто травоядною твариною: «Бобра не їли. Хотя вже зара, кажуть, уже їдять. А так, то не їли. Такого не. <...> Їдять. Але шось не дуже подобається. Я сам їв. М'ясо таке, ну, непагане. Но, скажем так, в багато раз краще, ніж ковбаса з магазіна. Але чомусь не хочу. Хотя м'ясо вкусне. Я вам скажу, шо таке. <...> По-перше, ну, шчитай, шо м'ясо дуже чисте. І мабуть і для здоров'я. Не мабуть, а точно для здоров'я краще. Бо бобер питається чисто кориннем, листям, гомеопатією. Такого, животного, ничего не їсть. Він травоядний. Стопроцентово травоядне животное. Тобто, це є чисте. Правильно. Бо його можна їсти і треба єсти» (ЄЮІ).

Варто наголосити і на ставленні мешканців досліджуваного регіону до журавлів і лелек (буслів, буськів). Більшість респондентів стверджує, що в цих птахів не стріляли: «В нас не, не роблять цього. <...> Грех» (ЛВЯ); «В нас кричать тільки по лесі. А хто їх убиває? <...> Грех. Гніздо [бусла – А. Д.] розкидать, тоже гріх» (ФАЯ); «Журавлів не вбивають <...>. Буслів строго-настроого тоже не. <...> Не можна» (НВП). Респондент із с. Підлуби (Ємлч.) розповів про випадок, коли мисливець по дорозі до лісу вбив журавля, то того ж дня йому розірвало дуло мисливської рушниці, і в результаті він ледве не загинув (ЛВЯ).

Хтось пов'язує заборону вбивати лелек і журавлів із тим, що це священні птахи: «Журавлі не мона бить <...>. Бусьок тоже. Ето священніе пташкі. Священні. Їх нельзя, нельзя ні в коєм случае їх бить» (ЛЖС; МСМ); «Ну, колись казали, журавля або аїста не мона вбивать. Стари люди казали, не мона вбивать, бо це священна птіца» (ШОГ).

Для когось заборона стріляти в лелеку пов'язана з повсюдно поширеними віруваннями в те, що ці птахи походять від людини: «Бусла не. То человек, шо розпустив <...> вужов, жаб, все! <...> То він зара ловить і їсть те вужи, все їсть» (КВР); «А в бусла, кажуть, грех! [Стріляти – А. Д.] Ну, бусел, такий, як людина!» (ММД).

Обґрунтовуючи заборону вбивати лелек, наголошують на їх мирному співжитті безпосередньо поруч з людиною, якій він не робить жодної шкоди: «Він [бусел – А. Д.] вреда не робить. Він виведе свої дєтки, вигледів і з їмі летить десь. А на лето знов прилєтає» (ММД).

Респонденти старшого віку, наприклад, В. Лук'ячук (1920 р. н.) із с. Березники (Ємлч.), у ставленні до журавлів та лелек чітко дотримуються традиційних світоглядних установок і моральних заборон і наголошують на неможливості таких вчинків: «Я, наприклад, це не признаю, шоб в журавля стрілять. <...> Нашо лелека йому і нащо журавель? Шо його, не хватає куска хліба? Та з їж кусок картоплини, а будь людиною!» (ЛВВ).

Однак в останні десятиліття моральні заборони діють не завжди («Чоловіка не мона убивать, але ж убивають»), і бувають випадки, коли журавлів все-таки стріляють («бувають храбреци, шо стреляють»), переважно перед відльотом. Один із респондентів розповів, як відстрілювали журавлів за наказом колгоспного керівництва. Того року посіяли озиму пшеницю – і журавлі перед відльотом у вирій почали збиратися на полі, налітали по 200–500 особин одночасно. Щоб зберегти посіви, егерям наказали відстрілювати птахів (КВР; ТІК).

Цікавим аспектом мисливської звичаєвості є ритуальна стрілянина в певні дні народного календаря. У досліджуваному регіону вдалося зафіксувати традицію стріляння з мисливської зброї під час виконання обрядів кількох значних свят річного обрядового кола.

Респонденти старшого віку пам'ятають, як стріляли на перший Святвечір (Багату кутю, Багату Коляду) у момент виконання обряду закликання морозу на вечерю: *«То це на Багату кутю. Мороз, мороз, ході кутє їсті. Влетку не бувай, дитей не лякай. Стреляли»* (ВОО). Зафіксований звичай робити три постріли вгору: *«Три рази вгору. Це колісь було, зари хто його, доця. Це колісь»* (ДМГ); *«На Багату вечеру. Мороз, мороз, ходи куті їсти. Стреляли це, було в кого ружйо. Колісь в мого чоловіка було ружйо, то стріляв тоже. Три рази»* (ЛКД).

Щодо мотивації звичаю, то респонденти вже не пам'ятають про призначення пострілів із мисливської зброї під час закликання мороза і відповідають: *«Не знаю», «Нащо воно?»*: *«Це стреляють. Мороз, мороз, ходи куті їсти. Але шо, нашо воно стреляють?»* (ЦГД). При цьому відзначають, що то безумовно на щось добре, адже на погане б у свято не стріляли б: *«А Бог його знає! Мо, то шоб було добро. Тож не для біди стріляли»* (ДМГ). Вважаємо, що таким чином відбувалося залякування морозу, щоб той навесні не нищив посівів. Як приклад можна навести звичай, характерний для ряду сіл Камінь-Каширського району Волинської області, де кликати мороз ходили з пирогом, щоб задобрити і з макогоном, яким стукали по одвірку, лякаючи мороз [4, с. 36–37]. З часом, зі зменшенням кількості мисливців по селах, звичай стріляти на Першу кутю трансформувався в обряд стукання у вікно, таким чином нагадуючи, *«що час кутю їсти»*: *«То в нас, у кого є ружйо, то стреляв. А в кого ж нема, то не те. Да так ідуть, жинци стукне, шоб пора, іди кутю їсти»* (СХЯ). Як бачимо, у цьому селі мотивація ритуальної стрілянини (шуму) на Коляду була іншою – повідомити про початок свята і вечері.

У с. Остапи (Лгн.) пам'ятають про звичай стріляти у новорічну ніч (за старим стилем). Опівночі всі виходили на вулицю, збирались мисливці і здійснювали колективні постріли: *«Це у двенадцять часов, вечора, от. І вгору»*. Вважали, що так проганяють морози: *«На Новий год стріляли, мороза розстрілювали. Да, і стреляли на вулицях»*. Відмирання звичаю пов'язують із значними цінами на боєприпаси: *«Ранче було. Потому шо ранче <...> були боєприпаси дешеви <...>. Зараз ніхто й не дуже хоче»* (ПБВ; ППД; СПП). Подібний звичай дотепер зберігся у с. Яловацьк Камінь-Каширського району на Волині: там у новорічну ніч опівночі палять багаття, де спалюють мотлох, а мисливці стріляють із зброї [9].

Третє свято, з яким пов'язана традиція ритуальної стрілянини, – Водохрещення (Водохреще). Мисливці збирались біля церкви чи на водоймі, де здійснювалось освячення води, і стріляли в той момент, коли священник святить воду, опускаючи у неї хреста: *«На Крещеніє. Коло церкви. Як воду посвящать. Як освящать»* (ГГІ; ЦГД); *«Ну, стріляли все на Водохрище обично, в церкві. Да, це коло церкви стріляли на Водохрище, й воду святили, то стріляли з ружжя, стріляли вгору»* (КММ); *«Ну, стреляють, ходять. Як коло церкви на ричці святять, то вже стріляють»* (ГНЙ); *«О! На Крещеніє, значить, заражаємо ми. Старшіє всі йшли, на Крещеніє по воду свячену йдуть, і мисливці стріляють»* (ПБВ; ППД).

У с. Кам'яна Гірка (Лгн.) пам'ятають, що таким чином «розстрілювали Коляду по льоду», щоб більше не було морозів: *«А бог його! Розстрілюють Коляду на льоду. Да. Вже морозу не буде, бо розстріляють по льоду, на льоду, да»* (ГНЙ). Звичай стріляти під час освячення води був поширений і в інших регіонах України. Так прощалися із зимою і запорожці: *«На другий день, на Водосвяття, йдуть, було, до Дніпра і пушки за собою везуть. Як тільки попи начнуть хрест вмачати в воду, то вони й палять з пушок»* [8].

У селах Лугинського району тривалий час зберігався звичай стріляти під час водосвяття лляним прядивом і папером. При цьому всі присутні намагались зібрати їх собі і зберігали як засіб від ляку: *«То я бачила, що колісь, як я ходила ще в Лугині, в нас же й не було тої церкви, то хватали люде. А на шо є хватають, я не знаю»* (ЦГД); *«І дуже ж там вже вони стріляють не патронами. Вони стріляють бумагою і прядивом. <...> А те прядиво, да дітям оде од ляку і взрослоим. І все, уже все збирают і його. <...> Прадиво, обикновенний льон <...> Воно розлитається і вже ци баби, шо возле церкви, бегают і собирають. І бумага ця од ляку, це. І помагала цей... Да. Все, прядиво і вона. Бувало збираєш, бо це стреляють на Крещеніє, все»* (ПБВ; ППД).

У с. Красностав (Лгн.) колись існував звичай стріляти папером під час занесення плащаниці: *«То набивали їх [патрони – А. Д.], заносят ту, плащаницю у те, і в тей момент стріляли із того, то бомагою. Набивали і вискакували люде на том, он же надвори стреляв, коло церкви, і вискакували, і збирали цю бамагу, бамажкі цие і ци бумажкі берегли і вже тоді дітям од ляку. Да, спалювали»* (ЛМІ).

В останні десятиліття звичай ритуальної стрілянини зникає, частково зберігаючись в окремих селах: *«Так і зара. Но вже старих дуже охотників, шо до церкви ходять, то вже воно цей звичай, можна сказати, шо й...»* (ПБВ; ППД); *«А зара, то вже немає кому»* (ЛМІ).

Як бачимо, із мисливським промыслом на Житомирському Поліссі пов'язана велика кількість різноманітних вірувань, що сформувалась у процесі еволюції цього заняття. Багато вірувань стосуються вогнепальної мисливської зброї, що поширилась з другої половини ХІХ ст. На сьогодні втрачені традиції вибору «правильної» рушниці, але зберігаються вірування про перший постріл із нової зброї (у ворону, крука). Зафіксовано існування заборон на стрільбу в собаку. Збереглися вірування в те, що є рушниця, яка «йде» (вбиває звіра) і яка «не йде» (не вбиває звіра), і окремі способи її «виправлення»; заборони на передачу рушниці із рук в руки. У регіоні існує низка вірувань, пов'язана із жінкою і мисливським спорядженням та з переходом дороги мисливцеві. Однак основною запорукою успіху мисливського промыслу є досвід і знання. Мисливство супроводжувалось численними світоглядними віруваннями та заборонами, серед яких зафіксовано відсутність традиції просити Божої помочі у промыслі, окрім випадків, коли йшли вполювати дичину на весілля когось із односельців. Мисливці ретельно дотримувались норм звичаєвого права («неписаних законів») про заборону полювання на дичину у період виношування і вигодовування потомства, про гріх за полювання на бобрів, журавлів, лелек. Відзначено побутування звичаю ритуальної стрілянини під час великих свят (Перша Кутя, Старий Новий рік, Водохреще, Великдень). Переламним періодом у дотриманні давніх мисливських вірувань, що стосуються зброї, успіху у промыслі та дотриманні давніх «неписаних законів» полювання, стала друга половина ХХ століття і особливо останні десятиліття, коли об'єктами промыслу інколи стає дичина, яку ніколи не стріляли.

Варто відзначити, що тривале збереження давніх мисливських вірувань, звичаїв і табу характерні не тільки для Житомирщини, а й для інших регіонів Правобережного Полісся [2], а також для території Українських Карпат [10]. Зібрані й проаналізовані у статті матеріали можуть бути використані як порівняльний матеріал при вивченні аналогічних проблем в інших регіонах України та при написанні узагальнювальних досліджень.

Отже, виробничий досвід, народні знання, світоглядні уявлення і звичаєві норми, що сформувалися в системі мисливського промыслу, є важливою складовою нематеріальної культурної спадщини українців і потребують подальшого дослідження. На увагу заслуговують питання формування мисливських гуртів, взаємостосунків у колективах мисливців, покарання за провини, традиції розподілу мисливської здобичі та інші аспекти.

Література

1. Дмитренко А. Етнокультурні традиції мисливського промыслу Житомирського Полісся. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2013. № 22 (270). С. 185–190.
2. Дмитренко А. Мисливські табу, повір'я і прикмети. *Етнічна історія народів Європи*: Зб. наук. пр. Вип. 21. К.: Унісерв, 2006. С. 20–28.
3. Кондратович О. Життя з Богом у серці. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Народна культура і музеї*. Наук. зб. Вип. 44 / Упоряд. Є. І. Ковальчук, Л. А. Мірошниченко-Гусак. Луцьк, 2013. С. 244–249.
4. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся: від свята до свята. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 200 с.
5. Криволапчук В. Назви мисливської зброї в говірках Овруцького та Лугинського районів

Житомирської області. *Волинь – Житомирщина*. 2010. № 22 (2). С. 142–151.

6. Народы мира: Этнографические очерки. Народы Зарубежной Европы. Т. 1. / Под ред. Токарева С. А., Чебоксарова Н. Н. М.: Наука, 1964. 1000 с.

7. Потапов Л. П. Очерки по истории Шории. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1936. 261 с.

8. 18 січня – «Голодна кутя» або Другий Свят-вечір (17.01.2017). URL: <https://m.facebook.com/515606191977667/posts/574622746076011/> (дата звернення 12.01.2021).

9. Ільченко А. Рушниця, сосна і шини: як святкують Маланку на Поліссі (17.01.2018). URL: <http://www.hroniky.com/news/view/10684-rushnytsia-sosna-i-shyny-iak-sviatkuiut-malanku-na-polissi> (дата звернення: 08.01.2021).

10. Романюк В. Вірування мисливців Карпат. *Народознавчі зошити*. 2011. № 2. С. 207–214.

11. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Лугини-2005, од. зб. Дмитренко (Коростенський, Лугинський і Овруцький райони Житомирської області).

12. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дмитренко (Ємільчинський і Новоград-Волинський райони Житомирської області).

References

1. (2013) Dmytrenko A. Etnokulturni tradytsii myslyvskoho promyslu Zhytomyrskoho Polissia. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. Lutsk, 2013. № 22 (270). S. 185–190.

2. (2006) Dmytrenko A. Myslyvski tabu, poviria i prykmety. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zb. nauk. pr. Vyp. 21*. K.: Uniserv, 2006. S. 20–28.

3. (2013) Kondratovych O. Zhyttia z Bohom u sertsii. Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. *Narodna kultura i muzei. Nauk. zb. Vyp. 44 / Uporiad. Ye. I. Kovalchuk, L. A. Miroshnychenko-Husak*. Lutsk, 2013. S. 244–249.

4. (2009) Kondratovych O. *Narodnyi kalendar Volynskoho Polissia: vid sviata do sviata*. Lutsk: VAT «Volynska oblasna drukarnia», 2009. 200 s.

5. (2010) Kryvolapchuk V. Nazvy myslyvskoi zbroi v hovirkakh Ovrutskoho ta Luhynskoho raioniv Zhytomyrskoi oblasti. *Volyn – Zhytomyrshchyna*. 2010. № 22 (2). S. 142–151.

6. (1964) *Narody mira: Etnograficheskie ocherki. Narodiy Zarubezhnoy Evropyi*. Т. 1. / Pod red. Tokareva S. A., Cheboksarova N. N. М.: Nauka, 1964. 1000 s.

7. (1936) Potapov L. P. *Ocherki po istorii Shorii*. Moskva – Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1936. 261 s.

8. (2017) 18 sichnia – «Holodna kutia» або Druhyi Sviat-vechir. URL: <https://m.facebook.com/515606191977667/posts/574622746076011/> (accessed 12.01.2021).

9. (2018) Ільченко А. Рушниця, сосна і шини: як святкують Маланку на Поліссі. URL: <http://www.hroniky.com/news/view/10684-rushnytsia-sosna-i-shyny-iak-sviatkuiut-malanku-na-polissi> (accessed 08.01.2021).

10. (2014) Romaniuk V. Viruvannia myslyvtsiv Karpat. *Narodoznavchi zoshyty*. 2011. № 2. S. 207–214.

11. (2005) Архів Державного наукового тсентру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Лухини-2005, од. зб. Дмитренко (Коростенський, Лухинський і Овруцький райони Житомирської області).

12. (2011) Архів Державного наукового тсентру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Ємільчине-2011, од. зб. Дмитренко (Ємільчинський і Новоград-Волинський райони Житомирської області).

Список інформантів

БАМ – Балюрко Адам Михайлович, 1929 р. н., родом із с. Підлуби, у с. Рудня Іванківська проживає із 1950-х рр. Записала А. Дмитренко у с. Рудня Іванківська Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

БОЮ – Богайчук Олексій Юхимович, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Курчиця Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

БОЮ – Богайчук Олексій Юхимович, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Курчиця Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

ВОО – Власюк Оксана Омелянівна, 1924 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Малахівка Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ГГІ – Горбачук Ганна Іванівна, 1930 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Красностав Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ГНІ – Гриневич Надія Йосипівна, 1925 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Кам'яна Гірка Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ДМГ – Демиць Марія Григорівна, 1935 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Топільня Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ЄЮІ – Євтушок Юрій Іванович, 1971 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Червона Воля Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

КВР – Клопотенко Володимир Романович, 1938 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Червона Воля Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

КЄФ – Каменчук Єфросинія Федорівна, 1942 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Путиловичі Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

КММ – Каменчук Микола Михайлович, 1940 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Путиловичі Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

КММ – Каменчук Микола Михайлович, 1940 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Путиловичі Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

КСМ – Каменчук Степан Микитович, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Осни Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

КСМ – Каменчук Степан Микитович, 1934 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Осни Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ЛВВ – Лук'янчук Василь Вакулович, 1920 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Березники Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

ЛВЯ – Лавренчук Василь Яремович, 1942 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Підлуби Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

ЛЖС – Литвинчук Жанна Сергіївна, 1961 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Кленова Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

ЛКД – Лук'янчук Катерина Денисівна, 1938 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Красностав Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ЛМІ – Лук'янчук Марія Іванівна, 1944 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Красностав Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ЛНН – Левчук Ніна Никифорівна, 1933 р. н., родом із Ружинського р-ну, у с. Велика Глумча проживає із середини 1950-х рр. Записала А. Дмитренко у с. Велика Глумча Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

МВО – Мошковський Володимир Олександрович, 1930 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Вигів Коростенського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

МІА – Метельський Йосип Адольфович, 1922 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Кривотин Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

ММД – Марченко Марія Дмитрівна, 1925 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Неділище Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

МСМ – Марчук Сергій Миколайович, 1931 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Кленова Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

НВП – Наумов Валентин Павлович, 1933 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Андрієвичі Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

ПБВ – Присяжний Борис Володимирович, 1948 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Остапи Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ППД – Присяжна Павлина Дмитрівна, 1946 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Остапи Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

СЕГ – Саченко Емілія Гнатівна, 1933 р. н., родом із Городоцького р-ну Хмельницької обл., у Ємільчинському районі проживає із 1939 р. Записала А. Дмитренко у с. Миколаївка Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

СІА – Самченко Іван Андрійович, 1962 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Малоглузчанка Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

СПП – Степанчук Павло Петрович, 1927 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Остапи Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ССІ – Самченко Світлана Іванівна, 1939 р. н., родом із с. Синявка Канівського району Черкаської області, у с. Лука проживає із 1957 р. Записала А. Дмитренко у с. Малоглузчанка Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

СХЯ – Сітайло Хотина Яківна, 1937 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Рудня Іванківська Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

ТІК – Тукайло Іван Кирилович, 1936 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Велика Глумча Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

ФАЯ – Філоненко Адам Якимович, 1931 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Кочичине Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у липні 2011 р.

ЦГД – Цапук Ганна Дмитрівна, 1925 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Красностав Лугинського р-ну Житомирської обл. у листопаді 2005 р.

ШОГ – Шевчук Олексій Георгійович, 1935 р. н. Записала А. Дмитренко у с. Бараші Ємільчинського р-ну Житомирської обл. у серпні 2011 р.

УДК 94(477.54) «1850/1900»

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-04

**ПОЯВА ТА ПОШИРЕННЯ СЕКТИ ШАЛОПУТІВ
У ПАВЛОГРАДСЬКОМУ ПОВІТІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(друга половина XIX ст.).**

В. П. Потоцький

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
v.pototsky@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Мета. Стаття має на меті висвітлити історію появи та поширення секти шалопутів у Павлоградському повіті Катеринославської губернії.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Уперше у вітчизняній історіографії предметом спеціального наукового дослідження стала секта шалопутів та її діяльність у Катеринославській губернії. На підставі місіонерських та поліцейських звітів розглянуто роль Григорія Шевченка у створенні секти, визначено ареал її поширення в межах регіону, визначено національний та соціальний склад учасників.

Висновки. З'ясовано, що Григорій Шевченко заніс у Павлоградський повіт Катеринославської губернії шалопутське вчення з південноукраїнських регіонів, вірогідно з Таврійської губернії. Створена ним секта за своїм характером була христововірською або хлистівською. Її догмати та церемоніал носили яскраво виражене містичне забарвлення. Григорій Шевченко залишався цілком самостійним лідером групи своїх одновірців, він не входив до якоїсь більш розгалуженої спільноти, а його громада на протязі свого існування залишалася абсолютно автономною одиницею. Ставлення сановників РПЦ та представників світської влади до нової релігійної організації було вкрай негативним. Проти сектантів застосовувалися різні засоби тиску: від примусових співбесід до вироків сільської громади та відвертих репресій з боку каральних органів.

Ключові слова: Катеринославська губернія, Павлоградський повіт, Олександропіль, кінець XIX ст., міжконфесійні стосунки, релігійне сектантство, хлисти, шалопути, Григорій Шевченко.

Цель. Статья имеет цель высветить историю появления и распространения секты шалопутов в Павлоградском уезде Екатеринославской губернии.

Методология исследования. Методологическую основу статьи составляют принципы историзма и объективности, реализованные с применением ряда методов: общелогических (анализа и синтеза), а также классификационного, сравнительного и метода периодизации.

Научная новизна. Впервые в отечественной историографии предметом специального научного исследования стала секта шалопутов и ее деятельность в Екатеринославской губернии. На основании миссионерских и полицейских отчетов рассмотрены роль Григория Шевченко в создании секты, выделен ареал ее распространения в пределах региона, определен национальный и социальный состав ее участников.

Выводы. Установлено, что Григорий Шевченко занес в Павлоградский уезд Екатеринославской губернии шалопутское учение из южноукраинских регионов, вероятно из Таврической губернии. Созданная им секта по своему характеру являлась христоверской или хлыстовской. Ее догматы и церемониал носили ярко выраженную мистическую окраску. Григорий Шевченко оставался совершенно самостоятельным лидером группы своих

единоверцев, он не входил в какое-либо более разветвленное сообщество, а его община на протяжении всего своего существования оставалась абсолютно автономной единицей. Отношение сановников РПЦ и представителей светской власти к новой религиозной организации было крайне негативным. Против сектантов применялись различные средства давления: от принудительных собеседований до приговоров сельской общины и откровенных репрессий со стороны карательных органов.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, Павлоградский уезд, Александрополь, конец XIX в., межконфессиональные отношения, религиозное сектантство, хлысты, шалопути, Григорий Шевченко.

Purpose. The article aims to highlight the history of the emergence and spread of the shaloput sect in the Pavlograd district of the Yekaterinoslav province.

Research methodology. The methodological basis of the article is formed by the principles of historicism and objectivity, implemented using several methods: general logical (analysis and synthesis), as well as classification, comparative, and periodization methods.

Scientific novelty. For the first time in Russian historiography, the subject of a special scientific study was the sect of pranksters and its activities in the Yekaterinoslav province. Based on missionary and police reports, the role of Grigory Shevchenko in the creation of the sect is considered, the area of its distribution within the region is highlighted, the national and social composition of its members is determined.

Conclusions. It has been established that Grigory Shevchenko brought in the Pavlograd district of the Yekaterinoslav province the shaloput doctrine from the southern Ukrainian regions, probably from the Tauride province. The sect he created was by its nature Christover or Khlyst. Its dogmas and ceremonial were of a pronounced mystical coloring. Grigory Shevchenko remained a completely independent leader of a group of his fellow believers, he did not belong to any more ramified community, and his community throughout its existence remained an autonomous unit. The attitude of the dignitaries of the Russian Orthodox Church and representatives of the secular authorities to the new religious organization was extremely negative. Various means of pressure were used against the sectarians: from forced interviews to sentences of the rural community and outright repression by punitive bodies.

Key words: Yekaterinoslavskaya province, Pavlograd district, Alexandropol, late 19th century, interfaith relations, religious sectarianism, Khlysty, shaloputi, Grigory Shevchenko.

Конфесійна мапа українських земель Російської імперії у пореформений період не була однорідною. В орбіті впливу Російської православної церкви (РПЦ), незважаючи на її офіційний статус, знаходилося далеко не все християнське населення. Крім власне інославно вірян, до числа яких належали римо-католики та лютерани, активно діяли також і численні релігійні дисиденти. Всі вони вважалися сектантами й перебували поза законом. Контроль за діяльністю сектантів покладался на внутрішню місію РПЦ та поліцейських чиновників. Згідно з місіонерською класифікацією російські секти поділялися на раціоналістичні (явні) та містичні (таємні). До останніх відносили христововірів та скопців, й всі вони потрапляли в категорію особливо небезпечних сект. Термін «христововіри» з'явився ще у радянській історіографії, але він широко використовується і в сучасній науковій літературі. Самі себе ці сектанти називали «людьми Божими», але більш широкому загалу вони відомі під ім'ям «хлїстів». В окремих регіонах Російської імперії зустрічалися різні екзоніми, що використовувалися для визначення христововірів. Так, наприклад, у Поволжжі їх називали «монтанами», «мормонами», «кадушечниками», у центральній Росії – «богомоллами», «трясунами», у Закавказзі – «пригунами», на Кубані та в Україні – «шалопутами».

Втім сучасна українська історіографія майже не помічає наявності цієї доволі яскравої релігійної течії. На відміну від штундистського напрямку, шалопутство чомусь не вважається повноправною частиною духовного життя українського народу. Його, поряд із

старообрядництвом і скопецтвом, частіше відносять до суто російської релігійної традиції, що в Україні була поширена виключно в російському етнічному середовищі. Подібне ставлення започатковане ще М. Грушевським, який писав: «Походження сеї секти дуже заносне: вона була принесена сюди пересельцями з Великої Росії (там її початки ведуть з XVII в.)». Однак і він визнавав, що «в Полудневій Україні вона досить одомашнилась, а її псалми мають часом українизований вигляд» [4, с. 578]. Серед сучасних українських дослідників, які торкалися теми христововірства в Україні, можна виділити Г. Надтоку [10], Л. Шугаєву [19], В. Пащенко, Т. Моторну [12], Т. Арзуманову [2, 3]. В своїх попередніх розвідках ми також розглядали проблему культурної інтеграції сектантів-христів в український соціум кінця XIX-початку XX ст. [14, 15, 16]. У даній статті на прикладі Григорія Шевченка та його послідовників будуть розглянуті процеси утворення та розвитку христововірської секти у звичайному селі на півдні України.

Відставний солдат Григорій Якович Шевченко був одним із яскравих представників катеринославського шалопутства, що стояв біля витоків секти в Павлоградському повіті. Залишається багато дискусійних питань щодо особистості цієї людини, наприклад, про його знайомство з христововірством, про характер створеної ним секти, про його взаємини з дружиною, про переслідування з боку світських і духовних властей, про тривалість реального керівництва мережею релігійних громад в повіті тощо. Однак сам факт лідерства Григорія Шевченка в справі поширення нового вчення не підлягає сумніву.

Перш, ніж перейти до розгляду проповідницької діяльності колишнього солдата, слід визначитися з її часовими межами. Тут виникає певна колізія, оскільки точка відліку в даній хронології відома досить точно – це 1876 рік [9, с. 201]. При цьому дату відходу від справ головного павлоградського шалопута встановити значно важче. Заключний етап його активності не отримав належного висвітлення в місіонерських звітах, хоча з документів Катеринославського окружного суду достеменно відомо про заслання 1892 року Григорія Яковича в Закавказзя. Ім'я Шевченка як значущий фактор у міжконфесійному житті регіону згадується до самого кінця XIX століття. У подальшому доводиться констатувати цілком закономірну втрату впливу, яка і може пояснити поступове забуття колись всесильного ересіарха.

Отже, 1876 року Григорій Шевченко повернувся зі служби в своє рідне село Олександропіль (Малу дачу). З армії він прийшов справжнім сектантом, тому виникає закономірне питання, де саме колишній солдат міг познайомитися з христівським вченням? Ніхто з консисторських або державних чиновників, які вивчали справу Шевченка, не зміг встановити джерело його таємних знань. Так єпархіальний місіонер Іван Демент'єв стверджував, що Григорій міг почерпнути їх від молокан, але далі робив абсолютно нелогічний висновок: «судячи з тих почесей, які віддають йому, він, здається, вважається самим Христом» [5, с. 211]. Але в секті молокан «христів» не буває, тому останнє твердження консисторського функціонера виглядає доволі безглуздо. Наступник о. Івана Демент'єва на головній місіонерській посаді о. Олексій Дородніцин був більш акуратним у своїх припущеннях і говорив, що Шевченко довгий час наймитував, «переходячи з Херсонської губернії в Таврійську, звідти в Катеринославську» [7, с. 738]. Ще один фахівець з сектантства – М. Монастирьов – розповідав про таврійське походження принесеного Шевченком вчення [9, с. 202]. Помітні труднощі у служителів церкви викликала й ідентифікація нової секти. Наприклад, благочинний Краснопольський в своєму донесенні від 1884 року відносив Григорія Яковича до штундистської секти, в якій той начебто був «самим Богом» [8, с. 213]. А в постанові Катеринославської духовної консисторії від 1880 року Шевченка та його послідовників зарахували «до секти "людей Божих" або духоборців» [8, с. 237]. Звичайно, настільки прикрі помилки зустрічалися нечасто і були радше винятком. У більшості випадків представники православного кліру характеризували Шевченка цілком однозначно, називаючи його шалопутом.

Насправді на приналежність відставника до христововірства вказує велика кількість фактів. Деякі з них, як, наприклад, показне вегетаріанство і тверезість, можна трактувати

неоднозначно. Але захоплення власного обожнювання, демонстрація так званих «воскресінь» і, звичайно ж, практика «радіння»¹ характеризують Григорія Яковича як типового хлиста.

Після одного з перших умовлянь, зроблених на сільському сході Олександрополя, відбулося ритуальне «воскресіння» Шевченка, покликане стати безумовним свідченням винятковості та цієї людини. Цій ключовій події в житті місцевого «човна»² передувало цілком закономірне роздмухування інтриги з боку найближчих родичів. Так брати Шевченка Тимофій і Захар разом з його дружиною Ксенією стали розповідати про те, що «батюшка» пішов в відлюдництво, на багато днів «заліг на піст» і тепер «до нього грішно і небезпечно торкатися». У будинку Григорія Яковича говорили виключно пошепки і навіть видалили з двору собаку і домашню птицю, щоб ті не створювали зайвого шуму. І ось одного дня Ксенія оголосила сусідам про кончину свого чоловіка. Нечисленні тоді ще послідовники прийшли проводити вчителя в останню путь, але «полежавши трохи, Григорій воскресє і, воскреснувши, вітає віруючих своїх: "Мир вам, браття! Я вже з мертвих воскрес"». Всі, хто став свідками цієї події, впали до ніг відставного солдата зі словами «Спаси, Господи» [7, с.723; 8, с.239]. Епічний фінал згаданої історії викликав новий сплеск інтересу до особистості Григорія Яковича, чий статус всередині секти надзвичайно виріс. Як писав Олексій Дородніцин: «З цього часу Гр. Шевченко вже перестав бути людиною і не називає себе людським ім'ям: він став богом і своє мирське ім'я Григорій замінив містичним «Ровій», оточив себе ореолом святості. Для своїх виїздів винайшов особливу колісницю, о двох колесах, прикрашену зображеннями якихось містичних тварин ... відпустив довгу косу і показується перед відвідувачами не інакше, як з жезлом у руках. Якщо раніше Гр. Шевченку послідовники висловлювали свою повагу низьким поклоном, то тепер при зустрічі з ним вони падають до ніг, цілують їх і потім цілують руку» [8, с.724]. Цікаво, що довге волосся до плечей з часом стало характерною рисою всіх послідовників Григорія Шевченка [5, с. 211]. Сам же колишній солдат прихильно приймав надані йому знаки царської пошани. На людях він з'являвся тільки в супроводі почету, підтримуваний під руки найбільш наближеними клевретами. Поводився впевнено і гордовито, спілкуючись менторським тоном з будь-яким співрозмовником [5, с.208]. Не дивно, що послідовники наділяли Ровія надзвичайними здібностями й навіть вважали його «безсмертним» [17, с. 276]. За іншою інформацією, Григорій Якович вів себе досить скромно. Він наказував називати себе «братом», а не «вчителем», і по шалопутських домівках їздив, як правило, тільки в супроводі законної дружини Ксенії і декількох найближчих друзів [8, с. 242-243].

Заснована Шевченком секта носила таємний характер, що також характеризує її як хлистівську. Самі збори в Олександрополі та інших селах незмінно проходили при зачинених дверях й з імпровізованою охороною. Неофіта приймали до громади не відразу, а в кілька етапів, поступово посвячуючи в глибини прихованої від нього віри. У своєму оглядовому нарисі «Шелапутская громада» катеринославський місіонер О. Дородніцин писав про таку собі «Сокровенную тайну», яку новачки дізнавалися від лідера вже на фінальній стадії посвячення [7, с. 714]. Однак у випадку з Григорієм Шевченком сам ритуал виглядав дещо більш прозаїчно. «Свідок Картавенко на слідстві про Гр. Шевченка показав, що коли цей останній запропонував йому, Картавенку, вступити в число духовних християн, то він, Картавенко, просив показати йому шелапутського (*Так в тексті - В.П.*) бога. На що Гр. Шевченко відповів, що для цього потрібно прийти опівночі і дати попередньо клятву в тому, що все побачене Картавенко буде зберігати в секреті і не зізнається у своїй вірі ні батькові, ні матері, ні попу, ні духу (*sic*). Коли Картавенко запитав, яка це клятва, Гр. Шевченко відповів йому: «а така: розрізати ваш палець и записати вас вашою кров'ю в нашу віру» [7, с. 715]. Інший свідок Микита Омельченко, розповідав, що Шевченко посвятив його в секреті їхньої віри тільки через рік й після того, як сам претендент «разом з іншими членами секти був застигнутий поліцією й піддався *гонінню*» [6, с. 266]. Прозеліта познайомили з обов'язками

¹ Так у христововірів називалися таємні зібрання, що супроводжувалися певними екстатичними практиками.

² Так христововіри називали свої громади.

вірянина: "Не їсти м'яса, не пити горілки й вина, не палити тютюну, не лаятися, жити в чистоті, збиратися на молитву щонеділі и коли потрібно старшому братові» [6, с. 269].

Про самі «радіння», що проходили під керівництвом олександропільського «бога», слідство не отримало жодної конкретної інформації. Місіонерам О. Дородніцину й К. Королькову, які вивчали матеріали справи, довелося задовольнятися лише непрямими свідченнями, наприклад, розповіддю селянина Сидорченко про те, що «коли у Григорія Шевченка по вечорах збираються одні тільки шалопути, закриваються вікна, замикаються двері й потім чують з хати Григорія крик, гомін, свист та інше» [8, с. 242]. Про те, що в олександропільській громаді практикуються «радіння ... хороводне, кругове, корабельне або Давидове», місіонер К. Корольков припустив виключно «за вказівкою пісень», тобто на підставі текстів шалопутських «розпевців», що містилися у вилученому у Шевченка зошиті. В цілому, з ним важко не погодитися в цьому. Наприклад, слова «Они так как Давид / пред сенным ковчегом / На круг вместе соединятся / Руками воспещут / Руками и ногами / Праведные трепещут / Домом Богу молятся / Как волны плескают / Глаголы премудрые / из уст выпускают» [8, с. 283] доводять наявність, як мінімум, теоретичного інтересу олександропільських шалопутів до так званої «Божої роботи»¹. Інші сектантські вірші, долучені до справи в якості доказів, також є яскравим прикладом хлистівської поезії. Причому мова йде не тільки про зошиті Григорія Шевченка. В рукописі, наданій слідству Микитою Омельченком, містяться такі рядки: «Восстань, душа, пробудись, / В белу ризу обрядись, / Иди к Богу объявись, / Умывайся все слезой, / Войдет в тебя Дух Святой, / Он возьмет тебя с собой, / Будет в тебе обитать, / И к жилищу привертать, / Тогда будешь Бога знать» [7, с. 719]. Звертає на себе увагу слово «привертать», єдиний українізм в усьому усному фольклорі павлоградських шалопутів. Сам факт збереження українськими селянами повністю російськомовних «розпевців» свідчить швидше про їх сакральне значення, ніж про прикладний характер.

Окремою і дуже важливою проблемою залишається визначення сфери впливу Григорія Шевченка. Катеринославський єпархіальний місіонер О. Дородніцин називав відставного солдата «головним керівником шелапутських (Так в тексті - В.П.) громад в Павлоградському повіті» [6, с. 268]. Його колега І. Демент'єв говорив про Шевченка як про керманіча «більшості шалопутів, розсіяних по всьому Павлоградському повіту». Значення постаті Григорія Яковича важко переоцінити, він дійсно зумів створити цілу мережу сектантських громад і виховав кілька дуже амбітних учнів, які згодом стали цілком самостійними лідерами. При цьому Шевченко не був строгим догматиком, через що його кар'єра переживала певні злети й падіння. Проте ця людина справляє враження напрочуд цілісної особистості, яка самостійно вибрала власну долю. На відміну від більшості хлистівських «пророків», він дозволяв собі випити горілки з м'ясною закускою, не мав «духовниці» і продовжував спати зі своєю дружиною Ксенією, називаючи її «сестрою» [8, с. 240]. В останньому випадку мова явно не йде про звичне хлистівське лицемірство, оскільки широкий вибір коханок, власне, і становив одну з головних привілеїв лідера секти. При цьому першої заповіді Данила Пилиповича колишній солдат дотримувався неухильно, стоїчно сприймаючи будь-які зовнішні виклики і свято зберігаючи таємницю хлистівської секти. Як керівник Павлоградського шалопутства Григорій Якович залишався цілком самостійною фігурою. Незважаючи на всі спроби місіонера О. Дородніцина якось пов'язати Шевченка із системою південноруських катасоновців, створеною кубанським лжехристом Романом Лихачовим, дослідник так і не зміг привести жодного факту на захист своєї гіпотези.

Історія олександропільського «човна» не сповнена яскравими подіями, проте в ній простежується чіткий алгоритм становлення і поширення секти в просторі окремо взятого повіту. 1876 року Григорій Шевченко повернувся в своє село Олександропіль. Через три роки парафіяльний священник села Хороше, до приходу якого відносилася Мала дача, доніс до консисторії про його проповідницьку діяльність. Саме тоді благочинний о. Григорій

¹ Екстатичні практики під час «радіння».

Березовський провів виховну бесіду з самим Григорієм і його домочадцями. Умовляння завершилося начебто успішно: всі представники родини Шевченків письмово зобов'язалися залишити «хибне вчення, якому слідували» [8, с. 209]. Однак уже через півроку, в липні 1880, отець Березовський визнав безуспішність свого заходу і констатував, що «сектанти Шевченко, що дали підписку перебувати в православній вірі, не дотримуються своєї обіцянки». Майже одночасно сільська громада винесла вирок про видалення з Олександрополя шалопутів Григорія, Тимофія і Харитона Шевченків разом з їхніми родинами. Безпосередньо після сільських зборів відставний рядовий зачинився у власній хаті, де через кілька тижнів відбулося його чудове «воскресіння». Власне, з цього моменту акції Григорія Шевченка як майбутнього лідера христововірів стали нестримно зростати.

Наступним етапом в його піднесенні стало «гоніння» з боку прокурора Катеринославського окружного суду. 1882 року, поки слідчий Залюбовський вивчав діяльність олександропільських сектантів, їхнього ватажка заточили в тюремний замок. Там колишній військовий проявив небачену твердість характеру, відмовившись приймати будь-яку їжу і відповідати на питання. Після десятиденної голодовки і мовчання Григорія за розпорядженням прокурора випустили з-під варти під нагляд місцевої поліції. Здолавши систему, Шевченко продемонстрував оточуючим надзвичайну силу волі і рішучість. В сутності, саме завзятість в поєднанні з певними ораторськими здібностями визначили його лідерське становище в секті. Як вказував місіонер І. Демент'єв: «Завдяки тим розповідям, які доводилося нам чути про Ш [евчен] ка, він представлявся нам чимось на зразок російського Лютера. Але при зустрічі з ним довелося багато в чому розчаруватися ... У співбесіді він не висловив ані глибини думки, ані влучності суджень, ані обґрунтованості доводів, хоча виявив знання, значно більші, ніж інші сектанти, що нам зустрічаються. Проте він виявив таку твердість і непохитність, які межують з крайньою завзятістю фанатика ..., якого важко, майже неможливо ... не тільки переконати, але навіть похитнути його переконання» [5, с. 208].

Несподіване звільнення з в'язниці та фактичне припинення кримінального розслідування значно піднесли Григорія Яковича в очах простих селян. Однак відпущений з неволі Шевченко відразу ж вдався до добровільної ізоляції й закрився у власній хаті. Понад рік він не залишав рідних стін, залишаючись справжнім пустельником, відпустив бороду, яка досягла півтора аршина (1 метр) в довжину [8, с. 211]. Протягом цього часу керівництво олександропільським й іншими «човнами» здійснювала дружина Шевченко Ксенія. Твердістю характеру ця непересічна жінка нітрохи не поступалася власному чоловікові, а за темпераментом, можливо, навіть перевершувала його. Коли в грудні 1883 року в селі Добреньком при загадкових обставинах загинув один з шалопутів, саме Ксенія Шевченко керувала загальним збором всіх «братів», сама об'їжджала сусідні села, сварилася зі священниками і поліцейськими чиновниками.

На початку 1884 року Григорій Шевченко вийшов з добровільного ув'язнення і з подвоєною енергією приступив до агітаційної роботи. Він постійно роз'їжджав по селах, збільшуючи число своїх послідовників. Наприклад, в селі Іванівці він привернув до своєї віри 26 місцевих селян [8, с. 212]. У грудні 1884 року становий пристав разом із урядником і численними понятими спробував заарештувати численних гостей, присутніх в будинку Григорія Шевченка. Однак шалопути замкнули двері зсередини і нікого не підпускали до будинку. На вимогу поліцейського назвати імена присутніх, Ксенія Шевченко зухвало кричала через вікно: «спитай отієї білої кобили – вона тобі скаже». Правоохоронці зламали двері та виявили в приміщенні 39 осіб: з с. Петропавлівки – 11, з с. Миколаївки – 7, з д. Добренькое – 7, з Мар'ївки – 8 і з Олександрополя – 6 [7, с. 710]. Проти Григорія Шевченка було порушено нову кримінальну справу за звинуваченням у поширенні шалопутської секти. Тоді багато павлоградських шалопутів, включаючи непримиренну Ксенію, дали свідчення, але сам Григорій Якович не промовив жодного слова. Після численних допитів Одеська судова палата так і не затвердила звинувачувальний акт, і 17 січня 1886 року слідчі дії щодо Шевченка припинилися [8, с. 216].

Чергове виправдання з боку влади зайвий раз переконало сектантів у власній безкарності, що позитивно позначилося на їх чисельності. Станом на 1886 рік в Павлоградському повіті налічувалося 268 шалопутів: в с. Петропавлівці - 155 осіб (77 чоловіків та 78 жінок), в с. Мар'ївці - 36 (17/19), в Добренському - 32 (18/14) в Хорошому - 28 (14/14), в Олександрополі - 18 (8/10), в Варварівці - 2 (2/0) [7, с. 710]. Як відзначав місіонер М. Монастир'юв: «згуртоване Григорієм Шевченком суспільство шалопутів в даному районі представляє собою страшне зло не тільки по теперішньому своєму стану, але й за можливими своїми наслідками в майбутньому. Страшним воно нам видається здалеку, але надзвичайно страшніше виглядає на місці» [9, с. 203].

Вплив і, відповідно, тіньова влада олександропільського ересіарха набували вражаючих масштабів. Він став самостійно здійснювати обряд хрещення, причому не «духовного», як у інших христів, а церковного, як у православних. Так, наприклад, на співбесіді з представниками місіонерського комітету сектанти с. Мар'ївки зізналися, що «у них одні діти хрещені в церкві православної християнській, а інші – у Григорія Шевченка, який нарекає ім'ям немовлят: і по вірі його і молитвам дається дитині Св. Дух» [18, с. 345]. Сам Григорій Якович на той час став найзаможнішою людиною в Олександрополі. Його садиба займало цілу десятину землі, в господарстві було четверо коней, три корови і цілих три пари волів [7, с. 738]. Звичайно, весь цей добробут ґрунтувалося на щедрих підношеннях з боку рядових вірян.

Тим часом, завдяки старанням головного Павлоградського шалопута кількість його прихильників повільно, але неухильно зростала. Наприклад, на початку 90-х років XIX століття в селі Добреньком налічувалося вже більше 40 христововерів [11, с. 151], в Мар'ївці їх стало 39 [9, с. 206], у Васильківці, де раніше взагалі не було сектантів, після візиту Григорія Шевченка з'явилося два шалопута – Карп Герасименко та Іван Масло [9, с. 209]. Будь-які спроби переконання розбивалися об стіну глухого нерозуміння з боку павлоградських шалопутів. «Даремно намагається нас умовляти, – говорили вони місіонерам, – набагато корисніше було б поїхати до Шевченка і переконати його, і тоді куди він, туди і ми» [9, с. 207]. Однак ідея перевиховати Шевченка видавалася цілковитою утопією, і тому всі свої надії внутрішня місія РПЦ пов'язувала з давно перевіреною методом впливу – репресіями з боку світської влади.

1891 року Григорій Якович в черговий раз піддався переслідуванню. Клерикальні публіцисти згадують про це побіжно і якимось невпевнено. Наприклад, М. Монастир'юв називав новини про арешт Шевченка чутками [9, с. 202], а О. Дородніцин згадував про заслання відставного солдата на Кавказ в контексті абсолютно іншої історії [7, с. 716]. Слід зазначити, що ця справа ніяк не могла пройти непоміченою, оскільки одночасно під суд потрапили всі значущі керівники шалопутів Павлоградського повіту: Григорій Шевченко з Олександрополя, а також його колишні учні Мирон Вінник з Петропавлівки [20, ф. 1431, оп. 1, спр. 1016, 214 арк.], Олена Євтушенко з села Вербки [20, ф. 1431, оп. 1, спр. 1017, 102 арк.], Павло Писаренко з села Добренького [20, ф. 1431, оп. 1, спр. 1019, 274 арк.]. Це були важкі для всіх сектантів Російської імперії 1891-1892 роки, коли величезна кількість христововерів, скопців, штундистів, баптистів і толстовців потрапили на каторгу або у заслання. Разом з Григорієм Яковичем в закавказьке місто Єлизаветпіль були відправлені його дружина Ксенія, брат Захар і далекий родич Семен. Згадку про них можна зустріти в листах хлістівського ватажка Увара Єрмоленко, де він називає Григорія Шевченка своїм «Старшим апостолом в Єлизаветполі» [1, с. 516-517]. Вже під час слідчих дій деякі послідовники поспішили зректися свого лідера, написавши відповідні розписки. У числі таких виявився і Микита Омельченко, селянин села Хороше, який передав місіонерам деякі рукописи з текстами шалопутських «розпевців» [13, с. 162]. Втім, незважаючи на цілу низку об'єктивних обставин, пам'ять про Григорія Шевченка, як про вождя павлоградських христововерів, зберігалася ще довгі роки. Не виключено, що він, перебуваючи на засланні, здійснював керівництво громадами за допомогою листів або усних наказів.

Література

1. Айвазов И. Материалы для исследования русских мистических сект. Христовщина. Т.2. Петроград, 1915, 583 с.
2. Арзуманова Т. Стереотипи щодо шлюбу та інтимного життя хлістів у ХІХ – на початку ХХ століття (на прикладі Харківської губернії) *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, 2016, вип. 23, С. 53-59.
3. Арзуманова Т. Хлисти в Харківській губернії в ХІХ ст.: проблеми викриття та протидії поширенню секти з боку держави та офіційної церкви (на прикладі слободи Попівка Старобільського повіту) *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2016, вип. 22. С. 32-38.
4. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К.: Либідь, 1994, 135 с.
5. Дементьев И. Из дневника Екатеринославского епархиального миссионера. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1889, №7, С. 179-192; №8. С. 205-219.
6. Дородницын А. Чиноприем в секту шалопутов и радения их. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1898, №11-12, с. 265-277.
7. Дородницын А. Шелапутская община. *Русский вестник*, 1904, Т. 293, С. 705-739; Т. 294. С. 126-144.
8. Корольков К. Один из видных представителей сектантства (шалопутства) Екатеринославской епархии – отставной солдат Григорий Шевченко. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1890, №8. С. 205-216; №9. С. 237-245; №10. С. 280-292.
9. Монастырев М. О Миссионерских противосектантских Комитетах в Екатеринославской Епархии с кратким обзором истории и характеристикой местного сектантства. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1892, №9. С. 200-209; №10. С. 224-236.
10. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект. К.: Знання, 1998, 345 с.
11. Открытие школы грамотности в деревне Добринькой Хорошевского прихода Павлоградского уезда. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1892, №7. С. 150-155.
12. Пащенко В., Маторна Т. Класифікація православного сектантства. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Ізмаїл, 2002, вип. 12. С. 52-60.
13. Подписки обратившихся в православие. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1891, №6. С. 161-162.
14. Потоцький В. Диференціація сектантського руху на Харківщині у 80-ті роки ХІХ ст. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2007, №767, вип. 9, С. 29 – 39.
15. Потоцький В. Особливості розвитку секти хлістів на Слобожанщині в другій половині ХІХ століття. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Тематичний випуск *«Актуальні проблеми історії України»*. 2008, № 37. С.25 – 32.
16. Потоцький В. Переслідування сектантів-містиків на Слобожанщині в умовах свободи віросповідання (1909 – 1917рр.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2008, №822, вип. 10. С. 29 – 39.
17. Протоколы Миссионерских Комитетов. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1888, №17. С. 270-281.
18. Протоколы Миссионерских Комитетов. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1888, №21. С. 344-348.
19. Шугаєва Л. Витоки і трансформація христовірів: особливості віровчення. *Українське релігієзнавство*, 2005, №33. С. 55-66.
20. Российский государственный архив древних актов.

References

1. Aivazov Y. Materyaly dlia yssledovaniia russkykh mystycheskykh sekt. Khrystovshchyna. T.2. Petrohrad, 1915, 583 s.
2. Arzumanova T. Stereotypy shchodo shliubu ta intymnoho zhyttia khlystiv u XIX – na pochatku XX stolittia (na prykladi Kharkivskoi hubernii) *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N.Karazina. Serii: Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*, 2016, vyp. 23, S. 53-59.
3. Arzumanova T. Khlysty v Kharkivskii hubernii v XIX st.: problemy vykryttia ta protydii poshyrenniu sekty z boku derzhavy ta ofitsiinoi tserkvy (na prykladi slobody Popivka Starobilskoho povitu) *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N.Karazina. Serii: Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky*. 2016, vyp. 22. S. 32-38.
4. Grushevs'kij M. Z istorii religijnoi dumki na Ukraïni. K.: Libid', 1994, 135 s.
5. Dementev Y. Yz dnevyka Ekaterynoslavskoho eparkhialnoho myssyonera. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1889, №7, S. 179-192; №8. S. 205-219.
6. Dorodnytsyn A. Chynopryem v sektu shaloputov y radenyia ykh. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1898, №11-12, s. 265-277.
7. Dorodnytsyn A. Shelaputskaia obshchyna. *Russkyi vestnyk*, 1904, T. 293, S. 705-739; T. 294. S. 126-144.
8. Korolkov K. Odyn yz vydnykh predstavitelei sektantstva (shaloputstva) Ekaterynoslavskoi eparkhyi – otstavnoi soldat Hryhoryi Shevchenko. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1890, №8. S. 205-216; №9. S. 237-245; №10. S. 280-292.
9. Monastyrev M. O Myssyonerskykh protyvo-sektantskykh Komytetakh v Ekaterynoslavskoi Eparkhyi s kratkym obzorom ystoriy y kharakterystykoiu mestnoho sektantstva. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1892, №9. S. 200-209; №10. S. 224-236.
10. Nadtoka H.M. Pravoslavna tserkva v Ukraïni 1900-1917 rr.: sotsialno-relihiinyi aspekt. K.: Znannia, 1998, 345 s.
11. Otkrytye shkoly hramotnomy v derevne Dobrynkoï Khoroshevskoho prykhoda Pavlohradskoho uezda. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1892, №7. S. 150-155.
12. Pashchenko V., Matorna T. Klasyfikatsiia pravoslavnoho sektantstva. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu. Izmail*, 2002, vyp. 12. S. 52-60.
13. Podpysky obratvshykhsia v pravoslavnye. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1891, №6. S. 161-162.
14. Pototskyi V. Dyferentsiatsiia sektantskoho rukhu na Kharkivshchyni u 80-ti roky KhIKh st. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.Karazina, «Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. 2007, №767, vyp. 9, S. 29 – 39.
15. Pototskyi V. Osoblyvosti rozvytku sekty khlystiv na Slobozhanshchyni v druhii polovyni KhIKh stolittia. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskiy politekhnichnyi instytut»*. Tematychnyi vypusk «Aktualni problemy istorii Ukrainy». 2008, № 37. S.25 – 32.
16. Pototskyi V. Peresliduvannia sektantiv-mistykyv na Slobozhanshchyni v umovakh svobody virospovidannia (1909 – 1917rr.). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.Karazina, «Istoriiia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. 2008, №822, vyp. 10. S. 29 – 39.
17. Protokoly Myssyonerskykh Komytetov. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1888, №17. S. 270-281.
18. Protokoly Myssyonerskykh Komytetov. *Ekaterynoslavskye eparkhialnye vedomosty*, 1888, №21. S. 344-348.
19. Shuhaieva L. Vytoky i transformatsiia khrystoviriv: osoblyvosti virovchennia. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 2005, №33. S. 55-66.
20. Rosyyskyi hosudarstvennyi arkhiv drevnykh aktov.

УДК 316.658.4+314.151.3](47+57+430)"1944"

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-05

ІДЕЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІ ЗУСИЛЛЯ ВЛАДИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ ЩОДО НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ З СРСР У 1944 р.

В. Л. Мартиненко

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
traum1983@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0003-4563-6347>

Метою статті є розкриття особливостей ведення пропаганди нацистською Німеччиною серед німецьких біженців з СРСР на завершальному етапі Другої світової війни.

Методологічну основу дослідження становлять: принципи історизму та об'єктивності, а також сукупність спеціальних (історико-генетичний, історико-системний і хронологічний) та загальнонаукових методів (аналіз, синтез, індукція і дедукція).

Наукова новизна. У даній статті вперше в історіографії розглянуті питання, пов'язані з індоктринацією німецьких біженців, які були вивезені з окупованих регіонів СРСР на територію Третього рейху у 1943-1944 рр.

Висновки. Протягом осені 1943 – весни 1944 рр. з окупованих українських територій владою нацистської Німеччини було евакуйовано близько 350000 етнічних німців. Основна частина біженців підлягала розміщенню на території імперського округу Вартегау. Через брак вільного земельного фонду німецька адміністрація вирішила їх використати в якості сільськогосподарських робітників до завершення війни. Тому перед органами нацистської партії було поставлено завдання переконати біженців в тому, що на даному етапі їм необхідно думати не про власні інтереси, а про роботу на благо Німеччини, від чияї перемоги залежала їх подальша доля. в кінці лютого 1944 р. з Берліна надійшли перші вказівки щодо налагодження політичної та культурної роботи з радянськими німцями. Досить часто влада Німеччини віддавала перевагу традиційним інструментам пропаганди: наприклад, друкованій продукції та кіно. Деякі інші форми набула робота з дитячо-підлітковим контингентом. Нею, як і під час окупації радянських регіонів, займалося керівництво Гитлерюгенду. Однак попередні пропагандистські технології через соціокультурну специфіку нових переселенців в цілому виявилися неефективними. Крім того, відсутність результату значною мірою була пов'язана із зростаючим невдоволенням багатьох радянських німців своїм соціальним становищем.

Ключові слова: етнічні німці, СРСР, Німеччина, Вартегау, націонал-соціалізм, пропаганда.

Целью статьи является раскрытие особенностей ведения пропаганды нацистской Германией среди немецких беженцев из СССР на завершающем этапе Второй мировой войны.

Методологическую основу исследования составляют: принципы историзма и объективности, а также совокупность специальных (историко-генетический, историко-системный и хронологический) и общенаучных методов (анализ, синтез, индукция и дедукция).

Научная новизна. В данной статье впервые в историографии рассмотрены вопросы, связанные индоктринацией немецких беженцев, вывезенных из оккупированных регионов СССР на территорию Третьего рейха в 1943-1944 гг.

Выводы. На протяжении осени 1943 – весны 1944 гг. с оккупированных украинских территорий властями нацистской Германии было эвакуировано около 350000 этнических немцев. Основная часть беженцев подлежала размещению на территории имперского округа Вартегау. Из-за нехватки свободного земельного фонда немецкая администрация решила их использовать в качестве сельскохозяйственных работников до завершения войны. Поэтому перед органами нацистской партии была поставлена задача убедить беженцев в том, что на данном этапе им необходимо думать не о собственных интересах, а о работе на благо Германии, от чьей победы зависела их дальнейшая судьба. В конце февраля 1944 г. из Берлина последовали первые указания относительно налаживания политической и культурной работы с советскими немцами. Довольно часто власти Германии отдавали предпочтение традиционным инструментам пропаганды: печатной продукции и кино. Несколько иные формы приобрела работа с детско-подростковым контингентом. Ее, как и во время оккупации советских регионов, курировало руководство Гитлерюгенда. Однако прежние пропагандистские технологии из-за социокультурной специфики новых переселенцев в целом оказались неэффективны. Кроме того, отсутствие результата в значительной мере было связано и с растущим недовольством многих советских немцев своим социально-экономическим положением.

Ключевые слова: этнические немцы, СССР, Германия, Вартегау, национал-социализм, пропаганда.

The article aims to reveal the peculiarities of Nazi Germany's propaganda among German refugees from the USSR at the final stage of World War II.

The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity and a set of special (historical-genetic, historical-systemic, and chronological) and generally scientific methods (analysis, synthesis, induction, and deduction).

Scientific novelty. *For the first time in historiography, this article examines the issues related to the indoctrination of German refugees taken from the occupied regions of the USSR to the territory of the Third Reich in 1943-1944.*

Conclusions. *Throughout the fall of 1943 – spring 1944, about 350,000 ethnic Germans were evacuated from the occupied Ukrainian territories by the authorities of Nazi Germany. The bulk of the refugees were accommodated in the imperial district of Warthegau. Due to the lack of free land funds, the German administration decided to use them as agricultural workers until the war. Therefore, the authorities of the Nazi Party were tasked with convincing the refugees that at this stage, they need to think not about their interests but about working for the good of Germany, on whose victory their future fate depended. At the end of February 1944, the first instructions followed from Berlin regarding establishing political and cultural work with the Soviet Germans. The German authorities often preferred traditional propaganda tools, for example, printed materials and films. Work with children and adolescents took on somewhat different forms. Like during the occupation of the Soviet regions, it was supervised by the leadership of the Hitler Youth. However, the previous propaganda technologies, due to the sociocultural specifics of the new settlers, on the whole, turned out to be ineffective. The lack of results was mainly due to many Soviet Germans' growing discontent with their socioeconomic position.*

Keywords: *ethnic Germans, USSR, Germany, Warthegau, National Socialism, propaganda.*

Масштабний відступ військ Німеччини та її союзників на Східному фронті протягом 1943–1944 рр. супроводжувався відходом значної частини цивільного населення в західному напрямку. Багато цих переміщень здійснювали під примусом з боку окупаційної влади, яка прагнула отримати додаткові трудові ресурси для економіки Третього рейху. Водночас варто визнати, що чимало радянських громадян погоджувалося евакуюватись добровільно, прагнучи вижити. До таких насамперед належали колабораціоністи та особи, які ще до війни встигли потрапити під каток сталінських репресій. Значною мірою добровільного характеру набула й евакуація сотень тисяч етнічних німців з окупованих українських земель. Вони не

мали ілюзій щодо свого майбутнього після повернення радянської влади, адже добре пам'ятали Великий терор 1937–1938 рр. і депортації 1941 р. Акція переселення етнічних німців із рейхскомісаріату Україна почалася у вересні 1943 р., а в березні 1944 р. така сама доля спіткала колоністів, які проживали в Трансністрії. Відповідно до наказу рейхсфюрера СС Г. Гімmlера від 19 лютого 1944 р. всі радянські німці підлягали відправленню в імперський округ Вартегау (так називали частину західнопольських земель, включених до складу Німеччини 1939 р.). За офіційними даними, загальна чисельність цього контингенту становила приблизно 350 000 осіб. Однак, крім етнічних німців, у ньому перебувало й чимало осіб, належних до інших національностей (особливо українців і росіян).

Політика Третього рейху щодо етнічних німців, вивезених протягом 1943–1944 рр. в адміністративному порядку з окупованих територій СРСР, належить до найменш вивчених сторінок як у закордонній, так і у вітчизняній історіографії. Окремі аспекти цієї проблематики знайшли відображення переважно в роботах деяких німецьких істориків. До них найперше варто зарахувати дослідження Р. Хофмана [28], Х. Герлаха [25], І. Фляйшхауер [24], А. Штрипеля [34], А. Боша та Й. Лінгора [2].

Адміністрація Вартегау, куди направляли найбільшу кількість німецьких біженців з окупованих областей СРСР, почала активно готуватися до їхнього прийому вже на початку січня 1944 р. Гауляйтер А. Грейзер, звертаючись до всіх крайсляйтерів¹ і ландратів² округу, підкреслював важливість згаданої акції: *«Ці німці за своїм походженням переважно селяни й становлять найціннішу німецьку кров. Прийом цих людей, які, попри більшовицький гніт, зберегли ідентичність, дає нам унікальний шанс збагатити округ багатьма цінними представниками німецького народу»* [3, ВІ. 6]. Евакуація, за його словами, мала лише рятівний характер, оскільки в іншому випадку всіх радянських німців спіткала б «жадлива доля» [3, ВІ. 6].

У розпорядженні від 11 січня 1944 р. А. Грейзер уже офіційно оголосив, що в період війни більшість етнічних німців із СРСР перебуватиме на території Вартегау як сільськогосподарські робітники. Отже, передбачено було скоротити брак робочої сили (*Arbeitskraft*) в аграрному секторі регіону, який став наслідком поетапного виселення поляків протягом останніх років [3, ВІ. 6–7]. Водночас голова округу наголосив, що новий контингент не має замінити польських батраків, адже останні були важливим трудовим ресурсом в економіці Вартегау, втрачати який нацистська влада явно не бажала, особливо в такий складний для Німеччини період. Щодо німецьких переселенців, то багато з них згодом (імовірно, після війни) мали отримати власне господарство, утративши статус робочої сили. Водночас А. Грейзер категорично заборонив вести з радянськими німцями, які досить довго перебували в *«найпримітивніших життєвих умовах»*, будь-які обнадійливі розмови про наділення їх у майбутньому землею. Перед органами нацистської партії поставили завдання – переконати переселенців у тому, що зараз потрібно думати не про власні інтереси, а про роботу для добробуту Німеччини, оскільки від її перемоги залежала їхня дальша доля [3, ВІ. 9–10].

Керувати прийманням і розміщенням біженців на всій території Вартегау був призначений штандартенфюрер СС Г. Хюбнер, який очолював управління уповноваженого Рейхскомісаріату у справах зміцнення німецької народності (*Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV)*; далі – РКФДФ) [3, ВІ. 7]. Невдовзі після призначення він зажадав від крайсляйтерів підготувати до 17 січня 1944 р. необхідну кількість збірних таборів (*Kreis-Auffanglager*), забезпечивши їх потрібним інвентарем та провізією. Крім цього, вони відповідали за розвантаження ешелонів і дальше транспортування біженців. Прибулих планували розселяти в експропрійованих польських господарствах тільки після виходу відповідних директив адміністрації Вартегау, які, своєю

¹Крайсляйтер (нім. Kreisleiter) – керівник районної організації НСДАП в окрузі (крайсі).

²Ландрат (нім. Landrat) – голова району (крайсу).

чергою, затверджував Г. Гімmlер. Керувати цією фазою операції мали два колонізаційні штаби СС [4, Вл. 11].

Прибуття сотень тисяч етнічних німців з окупованої радянської території змушувало владу нацистської Німеччини докладати активних зусиль на інформаційно-пропагандистському фронті. Така діяльність розгорнулася у двох напрямках. У першому випадку йшлося про інформування корінних громадян Рейху щодо нових переселенців: слід було пояснити, ким вони були, чому їх евакуювали і яке позитивне значення це має для нацистської держави. Другий напрямок роботи був пов'язаний з радянськими німцями, які мушили поступово адаптуватися до нових реалій.

Основним інструментом впливу на думку корінного населення Німеччини була преса. Її матеріали дають досить докладне уявлення про те, у якому пропагандистському ракурсі нацистське керівництво прагнуло подати чергову масову переселенську акцію. Уже на початку 1944 р. в багатьох газетних публікаціях простежується посыл про закономірне повернення радянських німців на історичну батьківщину, яка готова їх прийняти й захистити. Так, в одному з номерів «Ostdeutscher Beobachter» від 4 лютого 1944 р. підкреслено, що німецькі біженці залишили межі СРСР, побоюючись за своє життя, тому їхня дальша доля відтепер нерозривно пов'язана з Німеччиною [29]. Оскільки багато жителів Рейху мали вельми поверхневі уявлення про нових переселенців, то в місцевій пресі, особливо спочатку, часто друкували невеликі матеріали про історію радянських німців [1]. Чимало уваги в них приділяли тяжкому становищу колоністів у СРСР. Цій темі часом присвячували окремі статті [20]. Для більшої наочності та переконливості в текстах іноді вміщували вставки, що ґрунтувалися на інтерв'ю з окремими переселенцями, чії сім'ї постраждали від репресій: *«Багато-багато ночей я стояла біля вікна на колінах і визирила на південь. Якщо приїжджала машина, ми знали, що почалося чергове полювання на людей. І ми з жахом очікували, чи не поверне вона до нашого дому. Вони були в мене тричі, щоразу я була змушена пожертвувати одним із синів»*, – так звучала коротка розповідь літньої жінки, яка пережила терор 1937–1938 рр. в Україні [31].

Водночас нацистська преса майже замовчувала будь-які соціокультурні особливості нових переселенців, навпаки, подаючи їх як монолітну частину німецького народу. У багатьох текстах можна простежити єдину тезу: попри репресії й постійний тиск протягом двох довоєнних десятиліть, колоністи, які жили на території СРСР, зберегли ідентичність і життєвий уклад [22; 29]. За словами одного газетного репортера, вони чинили опір так успішно, що залишилися такими самими, як і їхні предки, що колись переселилися на землі Російської імперії [31].

Евакуацію радянських німців нацистський режим усіяко намагався подати в очах громадськості як епохальну подію. І привід невдовзі знайшовся: у середині березня 1944 р. адміністрація Вартегау повідомила про те, що чисельність німецького населення округу вперше сягнула мільйона осіб. На честь цієї події вирішили влаштувати урочистий мітинг, який відбувся 14 березня у великому цеху одного з промислових підприємств Ліцманштадта¹. Його відвідало багато важливих представників адміністрації Вартегау, включно з гауляйтером А. Грейзером, найвищими чинами СС та вермахту. Усього, за даними місцевої преси, на мітингу зібралось понад 35 000 осіб – головно жителів міста. Оскільки цех не зміг умістити всіх присутніх, то значна частина з них перебувала на вулиці. Відкривав мітинг керівник окружного департаменту пропаганди В. Мауль. За деякий час на трибуну запросили переселенця, якого відрекомендували присутнім як «мільйонного німця». Ним виявився 39-річний житель колонії Хоффенталь (Запорізька область). Під час нетривалого виступу він розповів про долю своєї родини: його дружину й чотирьох дітей депортували восени 1941 р., сам він зміг уникнути цієї долі, оскільки раніше був мобілізований на риття протитанкових траншей. Наостанок, звертаючись до гауляйтера, цей чоловік заявив, що переселенці *«хочуть віддати всі сили німецькому народу й німецькому вермахту»* [18]. Після

¹У квітні 1940 р. Лодзь перейменовано на Ліцманштадт.

цього на трибуну зійшов А. Грейзер і виголосив довгу промову, приділяючи особливу увагу тому, яке величезне значення для германізації Вартегау має прибуття нового контингенту етнічних німців [18; 19].

Щоб у переселенців виникло сильніше почуття єдності з нацистською державою, багатьох із них невдовзі стали залучати до участі в деяких масових заходах. Так, у середині березня 1944 р. у кількох таборах Вартегау відбулися церемонії, присвячені Дню пам'яті героїв (Heldengedenktag) – одному з головних свят у гітлерівській Німеччині. Під час урочистої частини переважно лунали оркестрова музика й пісні, які співали переселенці та вихованці Гітлерюгенду. Потім із промовами виступали представники влади [26].

Спочатку у збірних таборах, де перебували німці з СРСР, активну й систематичну пропагандистську діяльність майже не вели. Однак наприкінці лютого 1944 р. з Берліна надійшли перші вказівки для всіх регіональних управлінь пропаганди. У них зазначали, що серед радянських німців потрібно налагодити таку саму культурну й політичну роботу, як і серед інших категорій переселенців. Насамперед рекомендували почати з організації різних культурних заходів (наприклад, проведення різних концертів і кінопоказів) та поширення преси. Водночас Міністерство народної освіти і пропаганди радило підлеглим на місцях налагодити випуск друкованої продукції самостійно, оскільки її централізовані поставки були значною мірою обмежені через шкоду, заподіяну ворожими авіанальотами. Крім того, у міністерстві хотіли отримати якомога більше інформації про сам контингент: його становище в таборах, настрої, матеріальні потреби й рівень знання німецької мови [15]. Імовірно, останній пункт був особливо важливий для того, щоб оцінити можливості пропаганди серед нових переселенців за вже відпрацьованими схемами.

Паралельно влада Німеччини намагалася налагодити серед евакуйованих німців інформаційно-роз'яснювальну роботу, яка сприяла б їхньому адаптуванню на нових місцях проживання. Було це пов'язано з тим, що багато біженців не мали уявлення про Вартегау, як, власне, і про інші східні території Рейху. Розповісти їм у загальних рисах про нову батьківщину мав спеціально підготовлений персонал, сформований з етнічних німців [5, ВІ. 49]. Від кожного району, де проживали біженці, планували вибрати 2–3 осіб, які мали авторитет серед своїх громад. Їхнє навчання відбувалося наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. у стінах окружного навчального закладу НСДАП (Gauschulungsburg) у Нідорфі (район Гнезена). Освітній курс містив лише теми про економіку, природні умови, населення й національну політику на території Вартегау. Аспекти, пов'язані з ідеологією націонал-соціалізму, були виключені [13, ВІ. 65].

Окремі документи дають змогу припустити, що в квітні 1944 р. деякі групи переселенців відвідували й політичні курси. Найперше на них відправляли тих, хто ще не пройшов натуралізації [8, ВІ. 220]. Так, щомісячні тритижневі курси відбувалися у відомому навчальному центрі НСДАП Фогельзанг (Ordensburg Vogelsang) на околиці Шлайдена. Наприкінці квітня туди приїхала група, яка складалася лише з жінок. В апараті РКФДФ рекомендували Імперському жіночому управлінню (Reichsfrauenführung) продовжити згадану практику. Аргументували це так: по-перше, у складі переселенського контингенту з СРСР було багато незаміжніх жінок, а по-друге, чоловіків дуже часто залучали до сільськогосподарських робіт [9, ВІ. 225].

За задумом нацистського керівництва, новим переселенцям належало поступово вливатися до місцевої німецької спільноти. У зв'язку з цим їх слід залучати до усіх заходів, у яких брали участь інші етнічні німці, що так чи інакше зміцнювало б взаємну згуртованість. За такими самими міркуваннями неприйнятним вважали окреме шкільне навчання дітей радянських німців. Частина відповідальності за соціальну адаптацію переселенців поклали на вихованок Союзу німецьких дівчат (Bund deutscher Mädel (BDM); далі – БДМ). Зокрема, вони мали відвідувати сім'ї радянських німців в місцях їхнього постійного розселення й проводити з ними кілька днів поспіль. Протягом цього періоду їм доручали інформувати переселенців про найважливіші аспекти їхнього дальшого проживання: наприклад, про карткову систему, розподіл харчових продуктів і місцеві органи влади. Однак основну

адаптивну функцію мали виконувати контакти з етнічними німцями, які вже давно проживали на цих територіях. Місцеве керівництво НСДАП вважало: що краще нові переселенці почуватимуться всередині місцевої німецької спільноти, то менша буде їхня потреба у спілкуванні з інонаціональним населенням (особливо з поляками). Крім цього, нацистська партія намагалася відгородити їх від будь-якого ідейного впливу з боку інших інституцій – насамперед релігійних конфесій, яким забороняли самовільно вести діяльність серед переселенців. *«Ідейна опіка – це справа партії. Відповідальність належить лише ортсгрупенляйтерові. Без його згоди жодна інша організація не має права опікуватися причорноморськими німцями»*, – ішлося в одному з циркулярів НСДАП [16].

Спочатку партійні структури намагалися виявляти певну гнучкість, вибираючи інструменти ідеологічного впливу на радянських німців. Наприклад, на території Вартегау важливу роль відводили візитам представників НСДАП до збірних таборів. Очікували, що на таких зустрічах біженці зможуть відчутти ще більший контраст між СРСР, де вони зазнавали різних переслідувань, і нацистською Німеччиною, яка вважає їх «рівноцінною» частиною німецького народу [16]. Приблизно на такий самий ефект були розраховані урочисті прийоми ешелонів з новими переселенцями, які відбувалися час від часу. Наприклад, на початку квітня 1944 р. газета «Litzmannstädter Zeitung» повідомила, що партійне керівництво за активної участі місцевих жителів організувало свято для перших 48 сімей причорноморських німців, які прибули в один із населених пунктів у районі Ласка. Урочисту частину заходу провели в прикрашеному квітами залі, де вихованки БДМ виконали кілька пісень. Потім переселенців запросили на сніданок, який приготували працівниці Націонал-соціалістичної народної благодійності (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt) і Німецького Червоного Хреста (Deutsches Rotes Kreuz). Крім того, для кожної родини виділили невеликий продуктовий набір [35].

Водночас основну перевагу віддавали традиційним формам і засобам пропаганди. Певне уявлення про те, які з них використовували найчастіше, дає циркуляр управління імперської пропаганди Східної Пруссії (Reichspropagandaamt Ostpreußen) від 3 лютого 1944 р. Відповідно до нього, у таборах на території Білостоцького округу передбачали поширити тисячі примірників журналу «Deutscher Ostkalender». Також серед іншого зазначали, що пропагандистську та освітню роботу потрібно починати відразу після прибуття перших ешелонів. Відповідали за неї місцеві органи пропаганди та НСДАП. Значна частина біженців мала досить низький рівень знання німецької мови, тому вирішили розробити спеціальний навчальний посібник. До нього автор циркуляра висунув кілька основних вимог: багатий ілюстративний матеріал, 1000 німецьких слів, проста мова викладу і, що особливо важливо, ідеологічний ухил. Представлений матеріал пропонували розбити на кілька тематичних розділів. Перший із них – з хвисткою назвою «Чого хоче Адольф Гітлер?» – мав містити перелік слів, тісно пов'язаних із нацистським світоглядом, наприклад народ, раса, ґрунт, батьківщина, праця, селянство, героїзм, самовідданість, родина, спадковість тощо. Також до посібника планували додати ілюстративно-текстовий матеріал про історію Німеччини, її велич і месіанську роль у Європі. Очікували, що в перспективі цей навчальний посібник стане основним для політико-пропагандистської роботи серед радянських німців. Потребу розробити його обґрунтовували гострою нестачею й низькою якістю (з методичного погляду) випущених аналогів [17].

Дещо інших форм набула робота з дитячо-підлітковим контингентом. Нею, як і під час окупації радянських земель, займалося керівництво Гітлерюгенду. Ця організація стала опікуватися молоддю, що перебувала в таборах, за дорученням гауляйтера А. Грейзера наприкінці лютого 1944 р. [6, ВІ. 62]. Новим вихованцям Гітлерюгенд мав насамперед прищепити уявлення про основні постулати нацистської ідеології й допомогти поліпшити знання німецької мови. Ці дві складники вважали ключовими для успішного адаптування переселенців до життя в Німеччині [7, ВІ. 219]. З матеріалів, публікованих у пресі Вартегау, відомо, що деяка частина прибулих віком від 14 до 18 років згодом була відправлена в літні табори Гітлерюгенду (Sommerlager der Hitlerjugend), де минала їхня навчальна, спортивна та

трудова діяльність [33]. Наприкінці 1944 р. залучення підлітків з радянських німців до лав організації набуло досить широкого розмаху, про що, наприклад, свідчить невелика замітка в «Ostdeutscher Beobachter». У ній, зокрема, повідомляли, що в одному з військово-тренувальних таборів (Wehrrertüchtigungslager) на території округу абсолютну більшість становили саме діти переселенців із СРСР [27]. Не меншу активність у справі виховання молоді виявляло також дівоче крило Гітлерюгенду – БДМ [23].

Таку практику керівництво Гітлерюгенду прагнуло поширити й на молодь, яка разом із батьками виїжджала в «старий рейх»¹. Зокрема, у середині квітня 1944 р. керівництво СС погодилося надавати списки переселенців, які слідували з Вартегау, Данцигу – Західної та Східної Пруссії, регіональних осередків Гітлерюгенду [7, Вл. 219]. Спершу йшлося про те, що підлітковий контингент буде сконцентрований в окремих таборах. Однак із цим виникли деякі проблеми, адже керівництво Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle) з тих чи тих причин не змогло виділити потрібні приміщення. Тому в червні 1944 р. підлітків із радянських німців утримували у спеціальних таборах для молоді переселенців (Umsiedlerjugendlager) [10, Вл. 311].

Щоб виховати дітей переселенців у дусі націонал-соціалізму, були, однак, і інші можливості. Наприклад, народні школи (Volksschule), схарактеризовані пресою як «важливий інструмент германізації». Наприкінці квітня 1944 р. «Litzmannstädter Zeitung» зазначила, що саме ці школи, де навчалися діти етнічних німців з різних регіонів Європи (Волині, Бессарабії, Буковини, Прибалтики, Причорномор'я та ін.), становлять важливий фактор формування нової територіальної єдності німецького народу – «Wartheländer» (тобто жителів Вартегау) [36].

Тотальний характер війни, який потребував максимальної мобілізації людських і матеріальних ресурсів, спонукав владу Німеччини задуматися про більш активну та продуману пропаганду серед німців із СРСР. Про це, зокрема, дедалі частіше став заявляти гауляйтер А. Грейзер, який 14 липня 1944 р. підписав відповідне розпорядження № 14/44. У ньому він зазначив, що нових переселенців передусім потрібно ознайомити з націонал-соціалістичним розумінням слова «праця». Вони мають усвідомити таку думку: «...*тільки завдяки праці можна здобути перемогу й уберегти Німеччину від більшовизму*» [14, Вл. 124]. За правильного підходу, вважав гауляйтер, переселенці здатні продемонструвати високу мотивацію та самовідданість. Головним стимулом мало стати усвідомлення того, що лише після війни вони зможуть нарешті стати власниками своїх господарств. Відповідальність за агітацію покладали на місцеві філії НСДАП. У згаданому розпорядженні окремим пунктом також підкреслювали, що не всі радянські німці мали право вступати в будь-які афільовані з нацистською партією організації та об'єднання – такий «привілей» надавали лише тим, хто вже отримав громадянство Німеччини. Водночас А. Грейзер наголосив на важливості участі нових переселенців у масових заходах, які охоплювали всю німецьку спільноту, наприклад навчально-бойових стрільбах і різних святах, що мали особливе значення для нацистської держави [14, Вл. 124].

Проте до кінця літа 1944 р. пропагандистська робота серед переселенців не привела до бодай якихось помітних результатів, про що свідчили численні доповіді місцевих партійних організацій. За словами нацистських чиновників, у значної частини радянських німців на території Вартегау немає «необхідного розуміння» політики Рейху на сучасному етапі війни. Претензії насамперед стосувалися тих, хто був залучений до трудової повинності. Однак мотивація переселенців залежала не лише від добре поставленої роз'яснювальної роботи. Як з'ясувалося, багатьом з них довелося мати справу з недоброзичливим ставленням із боку німецького начальства. Тому переселенці нерідко на знак протесту відмовлялися ставати до роботи [12, Вл. 224]. Численні повідомлення про ці конфлікти надходили вже давно. За версією одного з керівних функціонерів СС, д-ра Вольфрума, що підтримував активнішу роз'яснювальну роботу з новим контингентом, джерелом більшого невдоволення став надто

¹«Старий рейх» (нім. Altreich) – умовна назва всіх територій, які належали до складу Німеччини до 1938 р.

очевидний соціальний контраст між переселенцями з СРСР і корінними німцями – так званими «рейхсдойче». Він навіть заявив, що «...певна частина російських німців уже в Рейху стала більшовиками» [11, ВІ. 394]. Тому тих із них, «які під час наближення росіян до кордону Вартегау почнуть демонструвати симпатії до Росії, належить знищити» [11, ВІ. 394]. Перевиховання таких переселенців Вольфрум вважав неможливим. Утім, це парадоксальне твердження повністю суперечило повідомленням СД, у яких не йшлося про будь-які ознаки «більшовизації» серед радянських німців [11, ВІ. 394].

Дійшовши певних висновків, адміністрація Вартегау була змушена докладати зусиль, щоб налагодити тіснішу комунікацію з радянськими німцями. Про це, зокрема, наочно свідчить запис у щоденнику одного з переселенців, зроблений наприкінці 1944 р.: «*Навіть гауляйтер Грейзер, заступник фюрера у Вартегау, активно цікавиться долею біженців у своєму окрузі. Він листується й контактує з нами, іноді навіть особисто, і створює під своєю юрисдикцією спеціальні установи, щоб задовольняти потреби етнічних німців*» [30, Р. 302].

Бажаючи, очевидно, продемонструвати ширший масштаб роботи, адміністрація округу скликала робочу нараду, яка відбулася 12 грудня 1944 р. в актовій залі Імперського університету Позена¹, куди запросили 500 уповноважених представників від переселенців. На ній був присутній гауляйтер (як голова) і багато його підлеглих. Цей захід широко висвітлювали в місцевій пресі й подавали як надзвичайно значущу подію. Його організатори мали подвійну мету. З одного боку, вони прагнули вкотре продемонструвати переселенцям увагу до їхніх щоденних проблем і, на відміну від радянської влади, готовність до прямої комунікації на всіх рівнях адміністративної вертикалі. З другого боку, окружне керівництво збиралося пояснити делегатам від радянських німців кілька важливих моментів щодо поточної ситуації. Загальний посил був такий: переселенці з СРСР згодом обов'язково стануть власниками господарств, але зараз їм варто «працювати з максимальною віддачею й вимагати від вітчизни лише того, чого вона може дати» [21]. На першому місці мали бути тільки інтереси збройних сил Німеччини та її оборонні зусилля загалом. Масштабне розселення численного німецького контингенту в умовах війни з урахуванням обмеженості ресурсів було неможливе. Водночас представники адміністрації вислухали з боку делегатів скарги, що стосувалися майже всіх аспектів їхнього проживання в окрузі починаючи від матеріальних проблем і закінчуючи взаєминами з місцевими чиновниками. За даними місцевої преси, гауляйтер досить уважно поставився до багатьох прохань і ще під час наради віддав низку відповідних розпоряджень. Під час виступу він також закликав переселенців з СРСР забути про «комплекс неповноцінності» та відчувати себе такими самим рівноправними громадянами, як і інші німці на території округу [21].

Нарада в Позені, безумовно, була безпрецедентна. Уперше нацистська влада вирішила зустрітися й поговорити з кількома сотнями представників радянських німців у такому форматі. Однак у ситуації, коли війська Червоної армії майже впритул підійшли до східних кордонів Рейху, навряд можна було розраховувати на серйозний пропагандистський ефект, оскільки серед всього німецького населення Вартегау вже давно наростали тривожні настрої. Однак гауляйтер А. Грейзер, як зазначила У. Шмідт, до 18 січня 1945 р. наполегливо поширював ілюзії про те, що «остаточна перемога» вже близько [32, S. 255].

Отже, німецькі біженці з СРСР, яким відводили роль робочої сили в аграрному та промисловому секторах економіки Третього рейху, закономірно стали об'єктом нацистської пропаганди. Керівництво Німеччини розглядало їх передусім як інструмент трудової мобілізації. Однак попередні пропагандистські технології через соціокультурну специфіку нових переселенців загалом виявилися неефективними. Крім того, відсутність результату значною мірою була пов'язана з дедалі більшим невдоволенням багатьох радянських німців своїм соціальним становищем.

¹Наприкінці вересня 1939 р. Познань перейменовано на Позен.

Література

1. Albrich F. Der Ring eines langen Weges schließt sich. Im Reichsgau Wartheland grüßt die Schwarzmeerdeutsche die alte deutsche Heimat. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
2. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. 573 s.
3. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.
4. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944 Ziffer II, Im Auftrage: gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 11.
5. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Februar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Achte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 45-49.
6. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62.
7. BAB. R 49/2409. Amt II – Dr. B/Er., Litzmannstadt, den 18. April 1944, Besprechung mit Oberbannführer Hornung, Reichsjugendführung. Bl. 219.
8. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 22. April 44, Betr.: Schulung von Russlanddeutschen, An die Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 35, Am Karlsbad 20, SS-Obersturmbannführer. Bl. 220.
9. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 27. April, Schweiklberg, Post Vilshofen Nd., Betr.: Schulungskurs für Umsiedlersfrauen, An die NSDAP – Reichsleitung, Berlin W 35, Derfflingerstr. 21, SS-Obersturmbannführer. Bl. 225.
10. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/4, Schu/Ha, Berlin, den 15.6.44, Vermerk zur Tagesmeldung vom 15.6.44, Zu Punkt 2, Betrifft: Betreuung der rußlanddeutschen Umsiedlerjugend, Bezug: Dortige Vermerke vom 3.5.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/M und 7.6.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/Hy, Besprechung mit Oberbannführer Hornung am 15.6.44. Bl. 311.
11. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/Dr.St.Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf. Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. und 8.8.44. Bl. 394-395.
12. BAB. R 49/2620. I-4/3/9.10.40/Dr.St/Hy, 26. August 44, Betr.: Umsiedler-Schulung in Lagern, Bezug: Ihr Schreiben vom 18.7.44 – V/177 – Dr. P/W, An die NSDAP – Reichsleitung, Hauptamt für Volkstumsfragen, Bad Ischl – Kaltenbach, Haus Miramonti. Bl. 224.
13. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter der Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissariats für die Festigung dt. Volkstums, Posen, den 7. März 1944, Kaiserring 13, Rundschreiben, An alle Ansiedlungsstäbe und Aussenstellen, Betr.: Auswahllergang schwarzmeerdeutscher Führer, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 65.

14. BAB. R 49/3041. Abschrift von Abschrift, Der Gauleiter und Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Posen, den 14. Juli 1944, Akz.: P. 1775/44, Grundsätzliche Anordnung, Nr. 14/44, Betr.: Die Menschenführung bei der Ansetzung der Rußlanddeutschen, gez. Greiser. Bl. 123-124.
15. BAB. R 55/21427. An alle Rpa, Rundspruch Nr. 218, 28.2.44, pro v. 2128/14.2.44/67-1.2, Referate für Volkstumspropaganda, Betr.: Betreuung der Russlanddeutschen, gez. Dr. Staritz.
16. BAB. R 55/21427. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 16.2.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises Konin, Betr.: Schwarzmeerdeutsche, Kreisleiter.
17. BAB. R 55/21427. Reichspropagandaamt Ostpreußen, Königsberg, den 3. Februar 1944, Betrifft: Volksdeutsche aus den besetzten Ostgebieten (Russlanddeutsche), Bezug: Dort. Schreiben, Fs. Meld. Nr. 3012 v. 18.1.44, gez. Studentkowski, An die Reichspropagandaleitung, Hauptamt, Reichsring/Ost, Berlin, gez. Conradt.
18. Der einmillionste Deutsche im Reichsgau. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
19. Der millionste Deutsche im Wartheland angesiedelt. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
20. Der „rote Teufel“ unter den Schwarzmeerdeutschen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 137 (16. Mai 1944).
21. Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. *Ostdeutscher Beobachter*. № 325 (12. Dezember 1944).
22. Ein Mann vom Asow-Meer schildert sein Schicksal. *Litzmannstädter Zeitung*. № 128 (7. Mai 1944).
23. Erstes Großlager wartheländischer BDM-Führerin. *Litzmannstädter Zeitung*. № 186 (4. Juli 1944).
24. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. 257 s.
25. Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch*. 29 (1979). S. 145-154.
26. Heimkehrer erlebten erstmals deutschen Heldengedenktag. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
27. Hitler-Jugend im Wehrrtüchtigungslager. Sie wird auf ihre großen soldatischen Aufgaben vorbereitet. *Ostdeutscher Beobachter*. № 334 (22. Dezember 1944).
28. Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in “Transnistrien” im Jahre 1944. *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*. Boppard a. Rh., 1977. S. 447-453.
29. Hübner H. Schwarzmeer-Deutsche kehren heim. *Ostdeutscher Beobachter*. № 34 (4. Februar 1944).
30. Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto: University of Toronto Press, 2014. 476 p.
31. Petrull E. Von der Molotschna bis zur Warthe. Alle 160 000 Schwarzmeer- und Shitomirdeutsche ins Wartheland. *Ostdeutscher Beobachter*. № 71 (12. März 1944).
32. Schmidt U. Die Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute). Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2004. 572 s.
33. Schwarzmeerdeutsche Jungen im Sommerlager der HJ. *Litzmannstädter Zeitung*. № 214 (23. Juli 1944).
34. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.
35. Vom Schwarzen Meer glücklich am Ner gelandet. *Litzmannstädter Zeitung*. № 98 (7. April 1944).
36. Wichtiges Instrument der Eindeutschung: unsere Volksschulen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 121/122 (30. April – 1. Mai 1944).

References

1. Albrich F. Der Ring eines langen Weges schließt sich. Im Reichsgau Wartheland grüßt die Schwarzmeerdeutsche die alte deutsche Heimat. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
2. Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. 573 s.
3. Bundesarchiv Berlin (BAB). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6-10.
4. BAB. R 49/671. Abschrift, Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Januar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944 Ziffer II, Im Auftrage: gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 11.
5. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Februar 1944, Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Achte Durchführungsbestimmungen zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 45-49.
6. BAB. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 25.2.44, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und deren Außenstellen, Neunte Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.44, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 61-62.
7. BAB. R 49/2409. Amt II – Dr. B/Er., Litzmannstadt, den 18. April 1944, Besprechung mit Oberbannführer Hornung, Reichsjugendführung. Bl. 219.
8. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 22. April 44, Betr.: Schulung von Russlanddeutschen, An die Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 35, Am Karlsbad 20, SS-Obersturmbannführer. Bl. 220.
9. BAB. R 49/2409. I-4/3/9.10.40/Dr.St./Hy, 27. April, Schweiklberg, Post Vilshofen Nd., Betr.: Schulungskurs für Umsiedlersfrauen, An die NSDAP – Reichsleitung, Berlin W 35, Derfflingerstr. 21, SS-Obersturmbannführer. Bl. 225.
10. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/4, Schu/Ha, Berlin, den 15.6.44, Vermerk zur Tagesmeldung vom 15.6.44, Zu Punkt 2, Betrifft: Betreuung der rußlanddeutschen Umsiedlerjugend, Bezug: Dortige Vermerke vom 3.5.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/M und 7.6.44 – I-1/1-8/4 Dr.St/Hy, Besprechung mit Oberbannführer Hornung am 15.6.44. Bl. 311.
11. BAB. R 49/2409. I-1/1-8/Dr.St.Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolfrum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf. Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. und 8.8.44. Bl. 394-395.
12. BAB. R 49/2620. I-4/3/9.10.40/Dr.St/Hy, 26. August 44, Betr.: Umsiedler-Schulung in Lagern, Bezug: Ihr Schreiben vom 18.7.44 – V/177 – Dr. P/W, An die NSDAP – Reichsleitung, Hauptamt für Volkstumsfragen, Bad Ischl – Kaltenbach, Haus Miramonti. Bl. 224.
13. BAB. R 49/3041. Der Reichsstatthalter der Reichsgaues Wartheland, Beauftragter des Reichskommissariats für die Festigung dt. Volkstums, Posen, den 7. März 1944, Kaiserring 13, Rundschreiben, An alle Ansiedlungsstäbe und Aussenstellen, Betr.: Auswahllergang schwarzmeerdeutscher Führer, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 65.

14. BAB. R 49/3041. Abschrift von Abschrift, Der Gauleiter und Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Posen, den 14. Juli 1944, Akz.: P. 1775/44, Grundsätzliche Anordnung, Nr. 14/44, Betr.: Die Menschenführung bei der Ansetzung der Rußlanddeutschen, gez. Greiser. Bl. 123-124.
15. BAB. R 55/21427. An alle Rpa, Rundspruch Nr. 218, 28.2.44, pro v. 2128/14.2.44/67-1.2, Referate für Volkstumspropaganda, Betr.: Betreuung der Russlanddeutschen, gez. Dr. Staritz.
16. BAB. R 55/21427. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 16.2.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises Konin, Betr.: Schwarzmeerdeutsche, Kreisleiter.
17. BAB. R 55/21427. Reichspropagandaamt Ostpreußen, Königsberg, den 3. Februar 1944, Betrifft: Volksdeutsche aus den besetzten Ostgebieten (Russlanddeutsche), Bezug: Dort. Schreiben, Fs. Meld. Nr. 3012 v. 18.1.44, gez. Studentkowski, An die Reichspropagandaleitung, Hauptamt, Reichsring/Ost, Berlin, gez. Conradt.
18. Der einmillionste Deutsche im Reichsgau. *Ostdeutscher Beobachter*. № 74 (15. März 1944).
19. Der millionste Deutsche im Wartheland angesiedelt. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
20. Der „rote Teufel“ unter den Schwarzmeerdeutschen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 137 (16. Mai 1944).
21. Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. *Ostdeutscher Beobachter*. № 325 (12. Dezember 1944).
22. Ein Mann vom Asow-Meer schildert sein Schicksal. *Litzmannstädter Zeitung*. № 128 (7. Mai 1944).
23. Erstes Großlager wartheländischer BDM-Führerin. *Litzmannstädter Zeitung*. № 186 (4. Juli 1944).
24. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. 257 s.
25. Gerlach H. Rußlanddeutsche Umsiedlung 1943/44 nach Westpreußen und dem Wartheland. *Westpreußen-Jahrbuch*. 29 (1979). S. 145-154.
26. Heimkehrer erlebten erstmals deutschen Heldengedenktag. *Litzmannstädter Zeitung*. № 75 (15. März 1944).
27. Hitler-Jugend im Wehrrertüchtigungslager. Sie wird auf ihre großen soldatischen Aufgaben vorbereitet. *Ostdeutscher Beobachter*. № 334 (22. Dezember 1944).
28. Hofmann R. Das Ende der volksdeutschen Siedlungen in “Transnistrien” im Jahre 1944. *Aus der Arbeit des Bundesarchivs*. Boppard a. Rh., 1977. S. 447-453.
29. Hübner H. Schwarzmeer-Deutsche kehren heim. *Ostdeutscher Beobachter*. № 34 (4. Februar 1944).
30. Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto: University of Toronto Press, 2014. 476 p.
31. Petrull E. Von der Molotschna bis zur Warthe. Alle 160 000 Schwarzmeer- und Shitomirdeutsche ins Wartheland. *Ostdeutscher Beobachter*. № 71 (12. März 1944).
32. Schmidt U. Die Deutschen aus Bessarabien. Eine Minderheit aus Südosteuropa (1814 bis heute). Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag, 2004. 572 s.
33. Schwarzmeerdeutsche Jungen im Sommerlager der HJ. *Litzmannstädter Zeitung*. № 214 (23. Juli 1944).
34. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.
35. Vom Schwarzen Meer glücklich am Ner gelandet. *Litzmannstädter Zeitung*. № 98 (7. April 1944).
36. Wichtiges Instrument der Eindeutschung: unsere Volksschulen. *Litzmannstädter Zeitung*. № 121/122 (30. April – 1. Mai 1944).

**ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ЗА КОРДОНОМ
(1950-ті – поч. 1990-х рр.)**

К. В. Акименко

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
kate.akimenko22@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1053-0972>

У статті досліджено трансформацію націоналістичної ідеології Організації Українських Націоналістів за кордоном у 1950-х – поч. 1990-х рр. Простежено, як учасники радикального руху, революційних підпільних збройних формувань актуалізували ідеологічну доктрину, діючи в умовах західних демократій. На підставі аналізу ідеологічних публіцистичних матеріалів членів організації та її програмних документів досліджено інтеграцію принципів ліберальної й соціальної демократії в ідеологію українського націоналізму. Схарактеризовано зміст стратегії мирної революції національно-визвольного руху для створення неорганізованого опору в УРСР.

Метою дослідження – розкрити ідеологічні основи, світоглядні принципи Організації Українських Націоналістів за кордоном і простежити її перехід до демократичного націоналізму.

Методологічну основу дослідження становлять принцип історизму та системності, а також порівняльно-історичний та конкретно-проблемний методи.

Результати дослідження. В умовах діаспори відбувся другий розкол в українському націоналістичному русі, спричинений різним трактуванням еволюції, яку пройшла ОУН в умовах Другої світової війни, і баченням стратегії боротьби за відновлення державної незалежності України. Унаслідок цього виникла нова структура – Організація Українських Націоналістів за кордоном (ОУН(з)), що віддавала перевагу поміркованим позиціям, адаптованим до суспільно-політичної дійсності. Члени організації взяли за основу постанови III Надзвичайного великого Збору ОУН(б) 1943 р. і розвинули різні ідеологічні аспекти в публіцистичних матеріалах. Доктрину модернізували, доповнивши її елементами соціальної й політичної демократії та стратегією мирної революції, що мала підтримати антирежимну динаміку в радянському суспільстві. Зберігаючи базові постулати націоналізму, ОУН(з) перейшла до демократичної ідеології.

Наукова новизна. На основі контент-аналізу програмних документів, аналітичних публікацій провідних діячів ОУН(з) реконструйована ідеологічна концепція організації, простежена еволюція доктрини під тиском історичних обставин та нової соціально-політичної реальності.

Висновки. ОУН(з) вийшла з праворадикального руху, проте в умовах діаспори намагалася актуалізувати свою доктрину. Організація відмовилася від принципів революційної ортодоксії та елементів інтегрального націоналізму, що сприяло змінам на теоретико-концептуальному та програмно-політичному рівнях і формуванню ідеології демократичного націоналізму.

Ключові слова: націоналізм, українська діаспора, Організація Українських Націоналістів за кордоном, ідеологія, еміграція.

Статья посвящена исследованию трансформации националистической идеологии Организации Украинских Националистов за рубежом в 1950-х – нач. 1990 гг. Рассмотрено, как участники радикального движения, революционных подпольных вооруженных формирований осуществили актуализацию идеологической доктрины под влиянием деятельности в условиях западных демократий. На основании анализа идеологических публицистических материалов членов организации и программных документов прослеживается интеграция принципов либеральной и социальной демократии в идеологию украинского национализма. Охарактеризовано содержание стратегии мирной революции национально-освободительного движения для создания неорганизованного сопротивления в УРСР.

Цель исследования состоит в том, чтобы раскрыть идеологические основы, мировоззренческие принципы Организации Украинских Националистов за рубежом и проследить переход к демократическому национализму.

Методологическую основу исследования составляют принцип историзма и системности, а также сравнительно-исторический и конкретно-проблемный методы.

Результаты исследования. В условиях диаспоры состоялся второй раскол в украинском националистическом движении, причиной которого стало различия в трактовке эволюции, которую прошла ОУН в условиях Второй мировой войны и видение стратегии борьбы за восстановление государственной независимости Украины. В его результате возникла новая структура – Организация Украинских Националистов за рубежом (ОУН(з)), которая отдавала предпочтения умеренным позициям, адаптированных к общественно-политической действительности. Члены организации взяли за основу постановления III Чрезвычайного большого сбора ОУН(б) 1943 г. и развили различные аспекты идеологии в публицистических материалах. Доктрина была модернизирована благодаря дополнению элементами социальной и политической демократии и стратегией мирной революции с поддержкой антирежимной динамики в советском обществе. Сохраняя базовые постулаты национализма ОУН(з) осуществила переход к демократической идеологии.

Научная новизна. На основе контент-анализа программных документов, аналитических публикаций ведущих деятелей ОУН(з) реконструирована идеологическая концепция организации, прослежена эволюция доктрины под давлением исторических обстоятельств и новой социально-политической реальности.

Выводы. ОУН(з) вышла из праворадикального движения, однако в условиях диаспоры пыталась актуализировать свою доктрину. Организация отказалась от принципов революционной ортодоксии и элементов интегрального национализма, что способствовало изменениям на теоретико-концептуальном и программно-политическом уровнях и формированию идеологии демократического национализма.

Ключевые слова: национализм, украинская диаспора, Организация Украинских Националистов за рубежом, идеология, эмиграция.

The article is devoted to the study of transformation of the nationalist ideology of the Organization of Ukrainian Nationalists Abroad in the 1950s – early 1990s. The article describes how members of the radical movement, revolutionary underground armed groups carried out the actualization of ideological doctrine under the influence of activities in Western democracies. On the basis of analysis of ideological publications of members of the organization and program documents, the integration of the principles of liberal and social democracy into the ideology of Ukrainian nationalism is investigated. The content of the strategy of the peaceful revolution of the national liberation movement to create unorganized resistance in Soviet Ukraine is described.

The aim of the study is to reveal the ideological foundations, worldview principles of the Organization of Ukrainian Nationalists Abroad and to consider the transition to democratic nationalism.

The methodological basis of the study is the principle of historicity and systematicity, as well as comparative-historical and problem-specific methods.

Results of the research. *In the diaspora it was a second split in the Ukrainian national movement, which was caused by the different interpretation of evolutions that the OUN underwent during the Second World War and vision of the strategy of struggle for the restoration of state independence of Ukraine. As a result, a new structure emerged – the Organization of Ukrainian Nationalists Abroad (OUN(z)), which preferred moderate positions adapted to socio-political circumstance. The members of the organization took as a basis the resolution of the III Extraordinary Big Assembly OUN(b) of 1943 and developed various aspects of ideology in analytical publications. The doctrine was modernized by supplementing elements of social and political democracy and the strategy of world revolution with the support of anti-regime dynamics in Soviet society. Preserving the basic postulates of nationalism, the OUN(z) made the transition to a democratic ideology.*

Scientific novelty. *Based on the content analysis of program documents, analytical publications of leading OUN(z) figures, the ideological concept of the organization was reconstructed, the evolution of the doctrine under the pressure of historical circumstances and the new socio-political reality was traced.*

Conclusions. *The OUN(z) withdrew from the right-wing radical movement, but in the diaspora they tried to actualize its doctrine. The organization abandoned the principles of revolutionary orthodoxy and elements of integral nationalism, which contributed to changes in the theoretical-conceptual and program-political level and to formation of the ideology of democratic nationalism.*

Key words: *nationalism, Ukrainian diaspora, Organization of Ukrainian Nationalists Abroad, ideology, emigration.*

Після Другої світової війни середовище діаспори стало основним полем діяльності українських націоналістичних організацій. Умови розпаду колоніальної системи, створення національних держав, повалення тоталітарних режимів, збільшення гарантії особистих прав дало поштовх до перегляду програми та доктрини таких організацій, їхнього адаптування до нових історичних обставин. Проте еволюція ідеології українського націоналістичного руху в діаспорі не отримала належної уваги з боку науковців, що пов'язано з тривалою недоступністю джерел. Окремі аспекти ідеології ОУН(з) були розглянуті в роботах вітчизняних науковців – Г. Касьянова [12], В. Панченка [16] та ін. Джерельною базою дослідження ідеологічних основ ОУН(з) є праці провідних членів організації, зокрема, Р. Борковського [2–3], А. Камінського [5–11], Д. Ребет [21–25] і Л. Ребета [26], а також документи Делегатських конференцій як найвищого органу керівництва організації. Зазначені матеріали переважно публікували в часописах «Український самостійник» і «Сучасність» – друкованих органах ОУН. Вони стали доступними завдяки відцифруванню примірників за кордоном, їхньому розміщенню у відкритому доступі й переданню до українських архівних та бібліотечних установ.

Унаслідок організаційного впорядкування еміграційного членства ОУН(б) 1946 р. були створені Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (ЗЧ ОУН). Тривалий внутрішній конфлікт між групою націоналістів, що орієнтувалися на С. Бандеру, та делегатами від Проводу ОУН в Україні спричинив розкол, тож у 1954–1956 рр. виникла нова структура – Організація Українських Націоналістів за кордоном (ОУН(з)) [12, с. 39–40]. Статут ОУН(з) був прийнятий на I Конференції 26 грудня 1955 р. і доповнений на II Конференції 31 серпня 1958 р. [27]. За ним ОУН(з) визначали як складову частину ОУН в Україні. В основу нової організації лягли постанови III Надзвичайного великого збору ОУН(б) 1943 р., адже вони запровадили демократизацію політичних та ідеологічних засад, що набувало нової актуальності в умовах країн західної демократії. Порівняно із ЗЧ ОУН «двійкарі» (усталена назва членів ОУН(з)) становили нечисленну групу українських націоналістів, однак в інтелектуальному плані це було досить потужне середовище.

Відокремлення опозиції в особі Д. і Л. Ребетів, В. Охримовича, М. Прокопа, І. Гриньоха та ін. було пов'язане з ідеологічними розбіжностями, а суть конфлікту відобразила й викристалізувала ідейну платформу «двійкарів». Варто зазначити, що на початковому етапі існування ОУН склався певний набір центральних світоглядних принципів, які впродовж десятиліть залишалися незмінними й загалом збігалися з базовими світоглядними засадами будь-якого націоналізму (державність нації, її суверенітет, культурна гомогенність). Однак після спроби їхнього емпіричного втілення в умовах війни трактування ідеологічних постулатів, способи їхньої реалізації отримали специфіку в різних відгалуженнях руху [12, с. 6]. С. Бандера та його прихильники визнавали прийняті під час війни зміни демократичного характеру насамперед як тактичну поступку, що не мала стосуватися базових ідеологічних принципів. «Двійкарі» були представниками ревізіоністів, які вважали за доцільне поглибити запроваджені зміни для ширшого їхнього сприйняття українцями. Зокрема, ішлося про позитивне ставлення до політичного плюралізму, встановлення колегіального керівництва, відмову від неетичних гасел міжнародного протистояння тощо.

Після офіційного оформлення ОУН(з) як самостійна організація орієнтувалася на програму та постанови III Надзвичайного Великого Збору 1943 р. (з уточненнями конференції ОУН 1950 р.), які стали результатом еволюції українських націоналістів в умовах визвольної боротьби та мобілізації їхніх прихильників. Цей документ залишався базовою програмою організації, адже ОУН(з) не скликала великих зборів, а працювала у форматі делегатських конференцій. «Двійкарі» орієнтувалися саме на положення III НВЗ 1943 р. і доповнення соціально-політичного змісту 1950 р., бо вони започаткували тенденцію до лібералізації ідеології, прокламували права людини та громадянина в національній державі як антагонізм до радянської тоталітарної системи. Доповнення відбивали проблеми визначення внутрішнього державного устрою української держави, її демократичну концепцію, підкреслення соціальних моментів у ділянці землеволодіння й акцентування державного контролю за ключовими економічними секторами [21, с. 5–6].

Різні ідеологічні аспекти організації докладно відображають численні аналітичні матеріали, які написали її провідні діячі. Ці матеріали виходили переважно у видавничих осередках організації – «Український самостійник» і «Сучасність» — і були обговорювані на конференціях. Їхнім лейтмотивом стало прагнення актуалізувати програму до реалій часу, становища на батьківщині й можливості її емпіричної реалізації на противагу доктринерству ЗЧ ОУН. Ідеологи ОУН(з) ставили за мету протидіяти зашкарублості української політичної думки як в Україні, так і за її межами, оживляючи її новими ідеями та концепціями [6, с. 8–10]. Особливим є те, що ідеологічні шукання та пропозиції часто ґрунтувалися на наукових роботах авторитетних дослідників націоналізму та аналізі досвіду визвольної боротьби інших народів.

Як і для інших націоналістичних організацій, висхідною точкою для ОУН(з) було поняття нації, яку розуміли як найвищий тип спільноти. Л. Ребет визначав, що українська нація – «це духовна, культурна і політична спільнота, і тому повноякісна і повновартісна нація з повною скалею об'єктивних і суб'єктивних ознак, яка, не дивлячись на своє поневолення і всупереч перепонам, розгортає всю можливу життєву енергію» [26, с. 42]. Національна належність не потребує кровної чи етнічної спорідненості, тому що не спільне походження, а віру в нього й соціально-психологічну свідомість вважали за націєтворчий чинник. Тобто українцем може бути кожен, хто хоче ним бути. Формування нації супроводжувалося витворенням національної свідомості, передбачало загальну емансипацію народу, передусім його соціалізацію. Ішлося про поширення поняття нації на всі верстви населення та його політичну демократизацію. Базою національного формування є самовизначення народу, яке може мати різні форми та спрямування – визволення від тиранії, створення незалежної держави, здійснення національної волі та ін. [8, с. 14].

Члени ОУН(з) надавали поняттю нації універсального й демократичного змісту: «в самому заложенні ідеї нації вміщується, і разом з нею та іманентно з процесом її розвитку

народжується і розвивається ідея демократії, – нація не є повноцінною, не є завершеною в своєму рості, не має повної внутрішньої особовості і не є виправдана в своїх аспіраціях, – якщо її життєве здійснення не проходить по демократичному принципі, якщо в ній не є зрілими демократичні прагнення свободи, рівності, братерства» [22, с. 9]. Процеси внутрішнього зростання нації та демократичної самоорганізації народу – це паралельні величини еволюційної динаміки, завдяки яким гарантується існування й реалізація інтересів нації та особиста свобода. Людина переставала бути повноцінною не лише через рабство в національному розумінні, але й через підневільне становище в соціальній, духовно-культурній, економічній, громадсько-політичній системі. Тому демократична суть нації скеровувала визвольну боротьбу як на національно-державну незалежність, так і на здійснення індивідуальної свободи, реалізації громадянських прав.

Після Другої світової війни в умовах отримання державної незалежності колонізованих, економічно й політично слабо розвинених народів існування неоімперії СРСР члени ОУН(з) вважали історичним рудиментом. Застосування принципу національного самовизначення для світового устрою могло усунути конфлікти за окуповані етнічні території. Встановлення перманентних національних кордонів забезпечило б тривале мирне співіснування. Питання національного самовизначення мало й зовнішнє спрямування, бо це був акт «не лише власного самоставання, а й визнання та респекту для такого ж самоставання інших національних спільнот» [8, с. 15]. Ішлося про інтерпретацію націоналізму як історичної функції нації, що базується на узгодженні й синтезі принципів внутрішнього національного самовизначення та зовнішнього інтернаціонального визнання. Встановлення національної держави як основного елемента міжнародного ладу дало б змогу, на думку членів ОУН(з), встановити баланс націоналізму та інтернаціоналізму, забезпечити базу для державної та міждержавної організації, усунути конфліктні елементи, перешкодити імперіалізму та агресії, створити збалансовану міжнародну конструкцію на протигагу міжнародній анархії, поляризації двох блоків, боротьбі за монополію влади й сили однієї держави [8, с. 19].

Головною аспірацією ОУН(з) було створення української національної держави. Однак, не маючи безпосереднього впливу на події в Україні, члени організації вважали, що всі українці вирішуватимуть, який саме соціальний та політичний устрій матиме держава, а вони лише пропонують свою концепцію. ОУН(з) рекомендувала устрій, відображений в III НВЗ ОУН(б), але як основу, а не остаточний варіант. Альтернативою радянській політичній системі був демократичний державний устрій, у якому людина користувалася б повнотою політичних і громадянських прав, а держава служить інтересам народу. В ОУН(з) виступали за свободу слова, друку, сумління, зборів, політичних партій, повні права національних меншин, незалежність церкви від держави, зрівняння чоловіків і жінок [25, с. 5–8].

Пропоновано було не зберігати комуністичну систему, але й не відроджувати ліберально-капіталістичну. Досягнення національної солідарності, соціальної справедливості не могло бути реалізоване без елементів планового державного господарства. Діапазон застосування форм власності в програмі ОУН(з) був широкий: державна, муніципальна, кооперативна та приватна. Розв'язання земельного питання лежало в площині надання права приватної та кооперативної власності. У промисловості пропонували державну, муніципальну та кооперативну власність, а в дрібному й кустарному промислі – приватну [25, с. 7–8].

Питання економічної й соціальної політики відображають публіцистичні та аналітичні роботи ідеологів ОУН(з). Наприклад, А. Камінський у роботі «Соціальна програма нашого руху» 1960 р. [10] висловлював прихильність до безкласового суспільства в немарксистській термінології. Він мав на увазі не ліквідацію класу, а усунення політичної, соціальної дискримінації, що впливала з визнання привілеїв за певною групою. Виключення соціальних обмежень забезпечувало рівність політичних і соціально-економічних шансів усіх громадян незалежно від їхнього походження, національності, соціального профілю. Наступним елементом соціальної політики було визнання соціального забезпечення як мінімуму позитивної дії з боку держави для громадянина. Йшлося не про створення

егалітаризму, а про забезпечення диференціації без дискримінації, надання кожному індивідові гідності незалежно від інтелектуальних чи фізичних можливостей [10, с. 7–8].

Найцікавішою ідеєю А. Камінського була концепція «усуспільненої власності», розкрита в роботі «Проекція усуспільнення як програмова альтернатива» [11]. Ця категорія означала реалізацію принципу суспільної відповідальності як співелемента власності, що передбачав контроль із боку громадян. Усуспільнення вело до деконцентрації власності як встановлення різних її форм, створення передумов для вільної ініціативи власників в економічному житті. Для А. Камінського власність була усуспільненою «в тому сенсі, що вона передусім мусить виконувати суспільну функцію на користь усієї спільноти за дорученням і під контролем суспільства» [11, с. 77]. Державною усуспільненою власністю передусім мають бути важка промисловість, природні ресурси, великі та середні банки, велика торгівля. Щодо ситуації в сільському господарстві, то найімовірніші три форми власності – приватна, кооперативна й державна. Однак остаточне рішення щодо цього питання автор статті покладав на саме селянство – через установчі збори та селянські з'їзди на місцях. А. Камінський припускав, що більшість селян цілком природно вибере приватну форму власності. Однак частина з них залишиться в кооперативних об'єднаннях або стане працівниками державних сільськогосподарських підприємств. Останні саме належали до категорії державної усуспільненої власності. А. Камінський наголошував на потребі запровадити не тільки формальний, але й функціональний плюралізм в економічній структурі майбутньої Української держави. Такий плюралізм був тотожним явищем до політичного плюралізму, тому в органічному поєднанні вони створювали основи політичної та економічної демократії [16, с. 203]. Пропозиція викладеної концепції була пов'язана з наявністю в той час в УРСР повністю державної економіки й ставала альтернативою етатистському підходу до господарства. Отже, А. Камінський збагатив ідеологічну платформу ОУН(з) у контексті соціальної демократії.

У матеріалах делегатських конференцій і публіцистичних статтях відображено питання національних меншин. Зокрема, зазначено, що, оскільки кордони УРСР встановлені без участі українського народу, після відновлення незалежності потрібно поставити питання про ревізію й демаркацію кордонів на етнічному принципі. Не зважаючи на інтеграційні та асиміляційні процеси в модерних суспільствах, держава матиме певний відсоток неукраїнського населення. ОУН(з) декларувала позитивну політику щодо національних меншин, адже це могло вплинути на ставлення останніх до української незалежності. Організація відкидала гасло «Україна для українців», пропонуючи принцип рівності громадян. Культурно-національні права меншин мала забезпечувала конституція з можливістю міжнародних гарантій, зокрема права на освіту рідною мовою, культурної самоорганізації, а також створення районів зі спеціальним статусом у межах адміністративно-територіального поділу (особливо це стосувалося кримських татар) [15, с. 27–28].

У положеннях III НВЗ ОУН(б) фігурувало твердження про свободу політичних і громадських організацій. Тому ОУН(з) позитивно сприймала демократичні організації української діаспори та співпрацювала з ними, щоб виконувати спільні завдання, що зафіксовано в постановах IV Делегатської конференції. Зокрема, була визнана потреба сконцентрувати еміграційні сили в одному центрі. Таке об'єднання пропонували створити на базі Української Національної Ради, до якої вступила ОУН(з). Планували знайти компроміс з іншими національними групами та спільно виступити проти російського імперіалізму. З іншого боку, організацію протиставляли всім українським угрупованням, що, на їхню думку, практикували антидемократичну діяльність. Це стосувалося ЗЧ ОУН і надбудови Антибільшовицького Блоку Народів, правоекстремістські погляди яких компрометували українських визвольний рух [18, с. 44–45].

ОУН(з) від початку визначила дві мети своєї діяльності: допомогти українському народу боротися за національне визволення й відновити державність та зберегти українців у діаспорі як окрему етнічно-культурну спільноту. Проте щодо першого й головного завдання

члени організації ставили наголос на своїй допоміжній ролі. Вони не претендували на керівну роль у визвольному русі в Україні й засуджували такі амбіції інших еміграційних формацій, зокрема й ЗЧ ОУН. В ОУН(з) вважали, що визвольна боротьба не може бути керована з-за кордону, а українці на Батьківщині мають у своєму середовищі створити силу, що прагне до самостійного державного життя [17, с. 3].

Це спровокувало критику з боку інших націоналістичних організацій, однак члени ОУН(з) обстоювали встановлення зв'язку з Батьківщиною, щоб вивести населення з тоталітарної ізоляції. «Двійкарі» аналізували зміни суспільно-політичної ситуації в Україні й спостерігали виникнення, за їхньою термінологією, українського демократичного руху (УДР), який виріс переважно з лівого напрямку політичної думки. Члени ОУН(з) вважали за недоцільне з 1960-х рр. створення націоналістичних організацій, керованих з-за кордону в умовах тоталітарного режиму. Тому вони орієнтувалися на наявні опозиційні сили в УРСР, хоча їхні ідеологія та світогляд не збігалися. УДР характеризувався як марксистсько-соціалістичний рух, що обстоював реформування УРСР, а не створення національної держави, як ОУН(з). Попри це, «двійкарі» вважали за необхідне надавати допомогу УДР, адже визнавали його витвором тодішніх обставин в Україні [19, с. 7–9].

У таких реаліях основною стратегією організації було проїняти представників УДР українськими державницькими ідеями. Голова ОУН(з) Р. Ільницький висловлював думку, що «треба вести політику так, щоб в Україні постав суцільний фронт українських державників – від скрайніх правих до скрайніх лівих, тобто комуністів-патріотів» [17, с. 7]. У його розумінні на фронті боротьби за державність було місце для націоналістів і комуністів, прихильників ідеалістичної та матеріалістичної ідеології, для послідовників релігійних доктрин та атеїстів. Отже, був сформульований прагматичний підхід до визвольної боротьби, який ґрунтувався не на «революційному зриві», а на підтримці антирежимної динаміки в будь-якому форматі.

Докладнішу стратегію «мирної революції» розробив А. Камінський. Її вихідною точкою була думка, що з 1950-х рр. в обставинах контролю українського суспільства радянськими органами безпеки перспектив і шансів революційної діяльності немає. Також бракувало психологічного ґрунту для розгортання підпільної мережі та насильницької антирежимної діяльності. Успішне завершення революції визначала комбінація трьох факторів: сили власного революційного потенціалу, слабкості ворожого потенціалу й сприятливої міжнародної кон'юнктури. Цей стратегічний трикутник потребував нового осмислення та адаптування до історичних умов. Боротьба перейшла з наступальної в оборонну в тому розумінні, що трансформувалася в заступництво української субстанції, знищеної засобами терору та русифікації. Ішлося про те, щоб зберегти українську людину, не допустити асиміляції [5, с. 117].

Водночас потрібно було скерувати невдоволення утисками, ворожість, пасивний опір чи внутрішнє протистояння в річище суспільної антирежимної динаміки. Вона могла б допомогти не лише у збереженні українського потенціалу, а й перейти у фактор політичної дієздатності, який за потужністю був би порівнянний із революційним. З огляду на оперативну силову спроможність органів безпеки СРСР, потрібно було застосовувати легальні, напівлегальні й нелегальні заходи, які робили б цю суспільну динаміку імунною до реакції. Інакше кажучи, створити «безструктурну організованість», яка в разі ослаблення ворожого потенціалу могла б перейти у виразно організований рух.

У центрі цієї стратегії була «ставка на українську людину усюди, де можна було на неї ставити» [5, с. 118]. Розрахунок був на правозахисні рухи, антирежимні культурологічні формування, протести, страйки, громадянський спротив в економіці, а також на еволюційні вияви й тенденції в партії та адміністрації. Концепція мирної революції була відображена в постановах VI Делегатської Конференції ОУН(з) [1]. Були визначені такі її елементи: формування національної свідомості, політичної культури в протиставленні до тоталітаризму, сприяння створенню незалежної культури, неофіційної суспільної, політичної, релігійної й філософської думки, створення неформальних громадських структур

як суспільних баз збереження української субстанції, сприяння вирощуванню культурних і політичних еліт, підтримка та ініціювання громадських, культурних і політичних заходів, які сприяли б поширенню еволюційних тенденцій у суспільстві. Головною особливістю мирної революції було те, що вона не змітає докорінно старі владні структури, а паралельно створює нові як своєрідна форма революції знизу [1, с. 70–71].

У межах цієї доктрини ОУН(з) підтримувала Народний Рух України, Українську Гельсінську Групу та її закордонне представництво, Товариство «Пам'ять», Товариство рідної мови ім. Т. Шевченка та інші організації, які, наприклад, ЗЧ ОУН вважало «вислужниками окупантів» [5, с. 118–119]. VIII Делегатська конференція 1991 р. висловлювала підтримку та сприяла об'єднанню демократичних сил в Україні, серед яких Демократична партія України, Українська республіканська партія, Партія демократичного відродження України та ін. [5, с. 120]. Розвиток подій у СРСР і конкретно в Україні в 1980–1990-х рр. підтвердив доцільність ставки на мирну революцію.

Аналіз ідеологічних концепцій націоналістичних організацій української діаспори другої половини ХХ ст. дає підстави для висновку, що ОУН(з) здійснила радикальні світоглядні зміни й модернізувала свою доктрину. Особливо помітний контраст в ідеологічних підходах був із консервативними ЗЧ ОУН. Попри те, що революційно-підпільна боротьба зазнала поразки, змінювалася геополітична ситуація, а в Україні трансформувалися форми й методи протистояння радянській владі, бандерівці далі наголошували на актуальності стратегії «революційного зриву» для досягнення незалежності України, визначальній ролі організації в національно-визвольному русі та зберігали мілітаристську риторичку й положення радикального націоналізму. З другого боку, як і «двійкарі», мельниківці в умовах західних демократій намагалися еволюціонувати згідно з вимогами обставин та часу. Попри дещо відмінні погляди на українську державність та шляхи її становлення, спільним між ОУН(з) і ОУН(м) була відмова від принципів революційної ортодоксії та елементів інтегрального націоналізму (культу війни, насильства як ознаки життєздатності нації).

Отже, ОУН(з) пройшла шляхом еволюції від радикального до демократичного націоналізму, змістивши акцент зі створення доктрини на папері на актуалізацію практичної діяльності. Ідеологія організації не претендувала на ексклюзивність, а була відкрита до впливів інших ідейних течій. Прагматичний підхід до історичних обставин діяльності сприяв постійній еволюції стратегії й тактики визвольної боротьби ОУН(з).

Література

1. VI Делегатська конференція Організації українських націоналістів за кордоном (ОУН(з)). Мюнхен: Політична рада ОУН(з), 1980. 74 с.
2. Борковський Р. Ідеологічні підстави нашої програми (II). *Український самостійник*. 1972. Ч. 7–8 (573–574), с. 15–19.
3. Борковський Р. Програма ОУН(з). *Український самостійник*. 1973. Ч. 6, с. 12–19.
4. Льницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні (III). *Український самостійник*. 1973. Ч. 4 (582), с. 12–21.
5. Камінський А. Від насильної до мирної революції. Нью-Йорк – Лондон – Сідней: Видання Політичної Ради Організації Українських Націоналістів за кордоном, 1996. 143 с.
6. Камінський А. За кожночасну актуалізацію нашої програми. *Український самостійник*. 1962. Ч. 9 (61), с. 8–11.
7. Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси. Манчестер – Мюнхен – Нью-Йорк: Видання Політичної Ради ОУН(з), 1982. 264 с.
8. Камінський А. Національна держава як основний елемент міжнародного ладу. *Український самостійник*. 1958. Ч. 9 (407), с. 11–19.
9. Камінський А. Політична і соціальна демократія в нашій програмі. *Український самостійник*. 1959. Ч. 12, с. 9–18.

10. Камінський А. Соціальна програма нашого руху. *Український самостійник*. 1960. Ч. 7–8 (429–430), с. 3–8.
11. Камінський А. Проекція усупільнення як програмова альтернатива. До перспективи нашої політики. Б.м.: Сучасність, 1976. с. 73–81.
12. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2003. 63 с.
13. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
14. Кобченко К. Українська еміграція після Другої світової війни: історія крізь призму ідейно-політичних конфліктів. *Українознавчий альманах*. 2019. Т. 24. С. 84–91. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.24.15>
15. Маркус В. Питання національних меншостей в програмі ОУН(з). *Український самостійник*. 1973. Ч.3 (581), с. 26–28.
16. Панченко В. Економічна складова в ідеології ОУН за кордоном ("двійкарів") повоєнної доби. *Проблеми політичної історії України*. Дніпро, 2013. Вип. 8. с. 194–207.
17. Погляди ОУН(з) і ОУН(м) на актуальні завдання української політики. 1970. *Український самостійник*. 1970. Ч. 7–8, с. 2–12.
18. Постанови IV Делегатської конференції ОУН(з). *Український самостійник*. 1966. Ч. 11 (505), с. 43–45.
19. Постанови до сучасного моменту. V Делегатська Конференція ОУН(з). *Український самостійник*. 1973. Ч. 2, с. 2–17.
20. Присяжна-Гапченко Ю. Політична публіцистика Лева Романа Ребета: останні акорди. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. 2017. №42. С. 133–143. <http://doi.org/10.30970/vjo.2017.4200>
21. Ребет Д. Актуальна програма боротьби. *Український самостійник*. 1963. Ч. 7–8 (465–466), с. 3–8.
22. Ребет Д. Елементарні вимоги нашої визвольної боротьби (II). *Український самостійник*. 1966. Ч.12 (506), С. 7–16.
23. Ребет Д. Елементарні вимоги нашої визвольної політики (З матеріалів IV Делегатської конференції ОУН(з)). *Український самостійник*. 1966. Ч. 11 (505), с. 2–10
24. Ребет Д. Українська держава в дусі програми ОУН. *Український самостійник*. 1958. Ч. 10 (408), С. 3–8.
25. Ребет Д. Українська держава у планах ОУН (доповідь). *Український самостійник*. 1958. Ч. 10 (408), С. 3–8.
26. Ребет Л. *Теорія Нації*. Мюнхен: Сучасна Україна, 1955. 199 с.
27. Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–2.

References

1. VI Delehatska konferentsiia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv za kordonom (OUN(z)) [VI Delegate Conference of the Organization of Ukrainian Nationalists Abroad] (in Ukrainian). Miunkhen: Politychna rada OUN(z), 1980. 74 p.
2. Borkovskiy R. Ideolohichni pidstavy nashoi prohramy (II) [Ideological foundations of our program] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1972. Ch. 7–8 (573–574), pp. 15–19.
3. Borkovskiy R. Prohrama ONU(z) [Program of ONU(z)] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1973. Ch. 6, p. 12–19.
4. Ilnytskyi R. Stan i perspektyvy vyzvolnoi spravy v Ukraini (III) [Status and prospects of the liberation cause in Ukraine] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1973. Ch. 4 (582), p. 12–21.
5. Kaminskyi A. Vid nasylnoi do myrnoi revoliutsii [From violent to peaceful revolution] (in Ukrainian). New-York – London – Sidnei: Vydannia Politychnoi Rady Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv za kordonom, 1996. 143 p.
6. Kaminskyi A. Za kozhnochasnu aktualizatsiiu nashoi prohramy [For the constant updating of our program] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1962. Ch. 9 (61), pp. 8–11.

7. Kaminskyi A. Krai, emihratsiia i mizhnarodni zakulisy [Land, emigration and international backstage] (in Ukrainian). Manchester – Miunkhen – Niu-York: Vydannia Politychnoi Rady OUN(z), 1982. 264 p.
8. Kaminskyi A. Natsionalna derzhava yak osnovnyi element mizhnarodnogo ladu [The nation-state as a key element of the international system] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1958. Ch. 9 (407), pp.11–19.
9. Kaminskyi A. Politychna i sotsialna demokratiia v nashii prohrami [Political and social democracy in our program] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1959. Ch. 12, pp. 9–18.
10. Kaminskyi A. Sotsialna prohrama nashoho rukhu [Social program of our movement] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1960. Ch. 7–8 (429–430), pp. 3–8.
11. Kaminskyi A. Proieksiia ususpilnennia yak prohramova alternatyva. Do perspektyvy nashoi polityky [Projection of socialization as a software alternative. To the perspective of our policy] (in Ukrainian). B.m.: Suchasnist, 1976. pp. 73–81.
12. Kasianov H. Do pytannia pro ideolohiiu Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (OUN) [On the question of the ideology of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN)] (in Ukrainian). Analitichnyi ohliad. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2003. 63 p.
13. Kasianov H. Teorii natsii ta natsionalizmu: Monohrafiia [Theories of Nation and Nationalism: Monograph] (in Ukrainian). Kyiv: Lybid, 1999. 352 p.
14. Kobchenko K. Ukrainska emihratsiia pislia Druhoi svitovoi viiny: istoriia kriz pryzmu ideinopolitychnykh konfliktiv. [Ukrainian emigration after the Second World War: history through the prism of ideological and political conflicts] (In Ukrainian). *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2019. T. 24. pp. 84–91. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.24.15>
15. Markus V. Pytannia natsionalnykh menshostei v prohrami OUN(z) [Issues of national minorities in the OUN(z) program] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1973. Ch.3 (581), pp. 26–28.
16. Panchenko V. Ekonomichna skladova v ideolohii OUN za kordonom ("dviikariv") povoiennoi doby. [The economic component in the ideology of the OUN abroad ("dviikariv") postwar profits] (in Ukrainian). *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. Dnipro, 2013. Vyp. 8. pp. 194–207.
17. Pohliady OUN(z) i OUN(m) na aktualni zavdannia ukrainskoi polityky [Views of the OUN(z) and OUN(m) on current issues of Ukrainian politics] (in Ukrainian). 1970. *Ukrainskyi samostiinyk*. 1970. Ch. 7–8, pp. 2–12.
18. Postanovy IV Delehatskoi konferentsii OUN(z) [Resolutions of the IV Delegate Conference of the OUN(z)] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1966. Ch. 11 (505), pp. 43–45.
19. Postanovy do suchasnoho momentu. V Delehatska Konferentsiia OUN(z). [Resolutions to date. V Delegate Conference of the OUN (z)] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1973. Ch. 2, pp. 2–17.
20. Prysiazhna-Hapchenko Yu. Politychna publitsystyka Leva Romana Rebeta: ostanni akordy [Lev Roman Rebet's political journalism: the last chords] (In Ukrainian). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia zhurnalistyka*. 2017. № 42. pp. 133–143. <http://doi.org/10.30970/vjo.2017.4200>
21. Rebet D. Aktualna prohrama borotby [Current struggle program.] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1963. Ch. 7–8 (465–466), pp. 3–8.
22. Rebet D. Elementarni vymohy nashoi vyzvolnoi borotby (II) [Basic requirements of our liberation struggle (II)] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1966. Ch.12 (506), pp. 7–16.
23. Rebet D. Elementarni vymohy nashoi vyzvolnoi polityky (Z materialiv IV Delehatskoi konferentsii OUN(z)) [Basic requirements of our liberation policy (From the materials of the IV Delegate Conference of the OUN(z))] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1966. Ch. 11 (505), pp. 2–10.
24. Rebet D. Ukrainska derzhava v dusi prohramy OUN [The Ukrainian state in the spirit of the OUN program] (In Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1958. Ch. 10 (408), pp. 3–8.
25. Rebet D. Ukrainska derzhava u planakh OUN (dopovid) [Ukrainian state in the spirit of the OUN program] (in Ukrainian). *Ukrainskyi samostiinyk*. 1958. Ch. 10 (408), pp. 3–8.
26. Rebet L. Teoriia Natsii [Theory of the Nation] (in Ukrainian). Miunkhen: Suchasna Ukraina, 1955. 199 p.
27. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky (TsDAZU) [Central State Archive of Foreign Archival Ukrainian] (in Ukrainian). F. 59. Op. 1. Spr. 4. Ark. 1–2.

**МУЗЕЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ:
ІСТОРІЯ, ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ ТА ЕКСПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ**

З. М. Кучинко

Волинський національний університет імені Лесі Українки

С. В. Чибирак

Волинський національний університет імені Лесі Українки

chibirak.svitlana@vnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-5580-7210>

Мета дослідження. Розглянути діяльність двох університетських музеїв – Музею археології та Музею етнографії Волині та Полісся, що діють на факультеті історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки. Проаналізувати передумови їх створення і виділяються основні етапи розвитку. Зосередити увагу на ініціаторах створення цих музеїв. Відзначити внесок завідувачів в розвиток Музею археології.

Методологія дослідження базується на порівняльному вивченні основних напрямів досліджень та виявленні особливостей фондової та експозиційно-виставкової роботи музеїв археології та етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше виокремлено причини трьох змін розташування Музею археології, було виділено передумови, які спонукали провести реекспозиції в цих музеях. Доповнено інформацію про шляхи поповнення фондів зібрань музеїв археології та етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки.

Висновки. Виділено характерні особливості побудови експозицій цих музеїв, зумовлені специфікою використання їх приміщень в якості аудиторного фонду закладу вищої освіти. Наведено класифікацію пам'яток, які умовно об'єднані в групи. Охарактеризовані фондові групи і особливості виставкової діяльності обох музеїв. Окреслені перспективи подальшого розвитку музеїв досліджуваного закладу вищої освіти.

Ключові слова: музей, археологія, етнографія, музейний предмет, фонди, експозиція.

Цель исследования. Рассмотреть деятельность двух университетских музеев – Музея археологии и Музея этнографии Волини и Полесья, действующих на факультете истории, политологии и национальной безопасности Волинского национального университета имени Леси Украинки. Проанализировать предпосылки их создания и выделяются основные этапы развития. Внимание сосредоточено на инициаторах создания музеев. Отметить вклад заведующих в развитие Музея археологии.

Методология исследования базируется на сравнительном изучении основных направлений исследований и выявлении особенностей фондовой и экспозиционно-выставочной работы музеев археологии и этнографии Волини и Полесья при Волинском национальном университете имени Леси Украинки.

Научная новизна заключается в том, что впервые названы причины трех смен расположения Музея археологии, было выделено предпосылки, которые побудили провести реекспозицию в этих музеях. Дополнено информацию о путях пополнения фондовых собраний музеев археологии и этнографии Волини и Полесья при Волинском национальном университете имени Леси Украинки.

Выводы. Выделены характерные особенности построения экспозиций музеев, обусловленные спецификой использования помещений в качестве аудиторного фонда учреждения высшего образования. Приведена классификация памятников, которые условно объединены в группы. Охарактеризованы фондовые группы и особенности выставочной деятельности обоих музеев. Обозначены перспективы дальнейшего развития музеев исследуемого учреждения высшего образования.

Ключевые слова: музей, археология, этнография, музейный предмет, фонды, экспозиция.

Purpose of the study. The publication considers the activities of two university museums – the Museum of Archeology and the Museum of Ethnography of Volyn and Polissya which operating at the Faculty of History, Political Science and National Security at the Lesya Ukrainka Volyn National University. The preconditions of their creation are analyzed and the main stages of development are singled out. Attention is focused on the initiators of the research museums. The contribution of the heads in development of the Museum of Archeology and the main directions of their work are highlighted.

The research methodology is based on a comparative study of the main directions of the research were the peculiarities of the fund and exposition-exhibition work of the Museum of Archeology and the Museum of Ethnography of Volyn and Polissya at the Lesya Ukrainka Volyn National University.

The scientific novelty. Scientific novelty lies in the fact that the first named to the reasons for three changes in the location of the Museum of Archeology. The preconditions that prompted re-expositions in these museums are highlighted. The ways of replenishment of the fund collections of the Museum of Archeology and the Museum of Ethnography of Volyn and Polissya at the Lesya Ukrainka Volyn National University are singled out.

Findings. The characteristic features of the construction of the expositions of these museums, which are due to the specifics of the use of their premises as the auditorium fund of the university were highlighted. The classification of monuments, which can be conditionally combined into groups, is given. The fund groups of both museums are characterized. Prospects for further development of the studied university museums are outlined.

Key words: museum, archaeology, ethnography, museum object, funds, exposition.

У Волинському національному університеті імені Лесі Українки є п'ять музеїв, два з яких діють на факультеті історії, політології та національної безпеки – це Музей археології та Музей етнографії Волині та Полісся. Історія цих музейних установ тісно пов'язана, адже із кабінету етнографії, що існував при Музеї археології постав Музей етнографії.

Варто зазначити, що Музей археології є найстарішим в університеті. На шляху його становлення умовно можна виділити три основні етапи. На першому – це була кімната-музей, на другому – музей класичного зразку і на третьому – музей археології навчального профілю. Восени 1975 року кімната була виділена й художниками з педагогічного факультету розпочато її оформлення. За ескізами волинського археолога Михайла Кучинка вони намалювали на самотужки виготовлених фанерних щитах ілюстрації до археології кам'яного, мідно-бронзового, ранньозалізного та слов'яно-руського періодів Волині. Щити були розвішені на стінах над вітринами з відповідними артефактами. Нарешті 9 березня 1977 року в присутності ректора Луцького педінституту Михайла Касьяненка, секретаря парткому Нестора Бурчака та декана історичного факультету Мар'яна Куликівського відбулося відкриття першої на Волині кімнати-музею археології.

Музей став популярним серед широкого загалу і завдяки цьому досить швидко поповнювався унікальними старожитностями, які дарували його прихильники. З часом назбиралося чимало матеріалів, які вже не вміщувалися в невеликій кімнаті, і тому частину з них довелося передати у Волинський краєзнавчий музей. Та і зовнішній вигляд експозиції, яка розміщувалась у непристосованих для цього вітринах, тобто магазинних стелажах, не відповідав

статусу музею. На це звертали увагу і фахівці музейної справи. Отже, треба було шукати нове приміщення для музею. І воно було знайдене завдяки добрій волі керівництва педінституту. Розпочалось „переселення” музею.

Перший етап функціонування Музею археології завершився. Це був лише його старт у майбутнє. Попри досить скромний вигляд кімнати-музею, він став тією основою, на якій розвинувся нинішній унікальний для Волині заклад – Музей археології.

Новий етап становлення музею, як класичного закладу, припадає на 1984 рік, коли за наказом тодішнього ректора Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки Нестора Бурчака його перемістили в адміністративний корпус по вул. Радянській 86 (нині Винниченка 30), виділивши велику аудиторію з двома дверима, які служили для входу і виходу відвідувачів. Для експонатів в майстерні педінституту були виготовлені спеціальні вітрини з підсвіткою та велика електрифікована карта „Археологічні пам’ятки Волині” і діорама „Стоянка первісних мисливців”, що давала уявлення про життя палеолітичних людей, а також засклений саркофаг, в якому знаходився кістяк жінки з автентичними прикрасами з поховання ранньозалізного віку, виявленого на могильнику в с. Рованці Луцького району. Доповнював експозицію великий макет давньоруського городища X–XI ст. з мініатюрними спорудами: боярським теремом, житлами та господарськими будівлями, відкритими в 1977–1989 роках експедицією Луцького педінституту в с. Городище Друге Луцького району.

Для експозиції замовили художньо оформлені настінні банери, на яких образно висвітлені археологічні періоди Волині від кам’яного віку до Волинсько-Галицької Русі. Ці додаткові наочності дуже вдало доповнили археологічні артефакти, розташовані у вітринах.

Оновлену експозицію було відкрито для відвідувачів у вересні 1984 року. Як свідчать записи в Книзі відгуків від жовтня 1984 до грудня 1993 року, його відвідало майже п’ять тисяч осіб. Найбільший відсоток відвідувачів становили школярі та студенти, а також в музеї побували педагоги, науковці, військовослужбовці, медпрацівники та інші категорії населення.

Експозиція музею продовжувала удосконалюватись як з наукового, так і з просвітницького аспекту, особливо з наукового. Зауважимо, що про доволі високий імідж Музею археології свідчать відвідування його знаними в Україні і Європі археологами, які дали йому високу оцінку. Зокрема, свої позитивні відгуки про експозицію залишили академік Дмитро Телегін – один з авторів підручника для студентів „Археологія України”, член-кореспондент НАН України Олександр Моця, доктори історичних наук Денис Козак, і Борис Магомедов, і Рада Михайлова з Києва, кандидат наук Вітольд Ауліх, наукові співробітники Віталій Конопля та Василь Опрыск зі Львова. Так, Дмитро Телегін, відвідавши Музей археології 25.04.1989 р., записав: „З задоволенням оглянув експозицію музею. Вдало підібрані експонати, охоплено всі періоди. Бажаю успіхів у розширенні музею!” [3, с. 85]. А Олександр Петрович Моця зауважив: „Музей, створений М. М. Кучинком викликає дуже приємне враження. Крім наукової інформації, експозиція побудована в плані практичної підготовки студентів-істориків. Хочеться подякувати авторові експозиції за нелегку працю по створенню такої роботи” [3, с. 29]. Добрий відгук залишив Денис Козак, науковий співробітник Інституту археології НАН України: „Без сумніву, наявність такого музею з глибокою продуманою експозицією буде поштовхом до ще активнішого дослідження давньої історії Волині – колиски східного слов’янства” [3, с. 36]. А ось Рада Михайлова зауважила, що „експозиція музею справляє добре враження, правильна з боку методології викладання історії. Можна тільки мріяти, щоб у кожному педінституті був такий музей” [3, с. 76].

Доки історичний факультет знаходився в адміністративному корпусі педінституту, музей був тісно пов’язаний з студентами-істориками. Проте, у вересні 1991 року факультет перейшов у нове приміщення по вул. Шопена 24 – колишній Будинок політосвіти обкому компартії, яке звільнилося після розвалу СРСР. За цих умов Музей археології мимоволі відірвався від історичного факультету. Правда, екскурсії для студентів та учнів міста Луцька зрідка проводив у вільний від лекцій час доцент Михайло Кучинко, що засвідчують записи в Книзі відгуків за період від 19 лютого 1992 по 29 березня 1993 року.

Тим часом деканат педагогічного факультету, у підпорядкуванні якого знаходився музей, вимагав звільнення приміщення для облаштування в ньому своєї лекційної аудиторії. Вимогу довелося задовольнити, але при цьому музей зіткнувся з проблемою, суть якої полягала в тому, що, по-перше, демонтаж експозиції був по-суті, її руйнуванням, а по-друге, в корпусі по вул. Шопена не було вільного приміщення необхідної площі. Тому після виселення музею з корпусу по вул. Винниченка проблема з його облаштуванням довгий час не вирішувалась. Перевезені вітрини і експонати довелося тимчасово розмістити в підвалі та коридорі. Великий макет давньоруського городища подарували школі села Городище Друге, де відкрився Музей історії села. Засклений саркофаг з похованням ранньозалізного віку віддали до фондів Волинського краєзнавчого музею.

Подальша доля музею була пов'язана з новим, уже третім, місцем його розташування в корпусі історичного факультету по вул. Шопена 24. Із створенням у 1993 році на базі Луцького педагогічного інституту Волинського державного університету була відкрита перша на Волині кафедра археології та джерелознавства. Установче засідання новоствореної кафедри відбулося 1 лютого 1994 року за участю декана історичного факультету Євгена Франчука і його заступників Оксани Карліної та Йосипа Кондратика. Одним із головних рішень засідання стало обрання завідувачем кафедри, професора Михайла Кучинка. На нову кафедру поклалися завдання забезпечення проведення археологічної, історико-краєзнавчої та музейно-архівної практик студентів історичного факультету [2, с. 27].

З'явилися сподівання, що створення кафедри археології позитивно вплине на подальшу долю Музею археології, адже він по своїй суті відповідав навчальному і науковому напрямку її діяльності. Отож, від самого початку функціонування кафедри її завідувач доклав чимало зусиль для відновлення музею, але зустрівся з несподіваними труднощами. Для розміщення експозиції деканат факультету зміг виділити на четвертому поверсі корпусу лише одну аудиторію площею 48 кв. м і то з умовою, що в ній проходитимуть практичні заняття студентів. З уваги на те, що частина вітрин не поміщалась в аудиторії, їх поставили в коридорі. Формування нової експозиції забрало досить багато часу, адже фактично довелося знову створювати експозицію музею.

Паралельно в суміжній аудиторії розпочався процес формування кабінету етнографії та спеціальних історичних дисциплін. Важливу роботу з його оформлення виконували доценти Геннадій Бондаренко та Алла Дмитренко, які читали ці дисципліни. Загалом же, зі створенням кафедри при ній виникла своя інфраструктура, а саме: оновлений Музей археології (1994 р.), кабінет етнографії та спеціальних історичних дисциплін (1996 р.), археологічна (1996 р.) та етнографічна (2003 р.) лабораторії [2, с. 27]. Крім того, в підвалі навчального корпусу було обладнане приміщення для зберігання музейних предметів.

За умов, коли в Музеї археології регулярно проводились семінарські заняття, функціонування його на громадських засадах ставало дедалі проблемніше. Кількість відвідувачів музею зменшилась, особливо, школярів. Але найгіршим було те, що і музей, і кабінет вважалися просто навчальними аудиторіями. Ключі від них знаходились на вахті, на першому поверсі, і чергові видавали їх викладачам, які проводили там заняття. Звичайно ж, жодної відповідальності за музейні експонати ніхто не ніс. І наслідки цього не забарилися. Спочатку з кабінету етнографії та спеціальних історичних дисциплін пропала колекція рідкісних срібних монет, а далі – з Музею археології зник унікальний бронзовий хрест-енколпійон XIII ст., скіфський кинджал IV ст. до н.е., шліфувана кам'яна бойова сокира доби бронзи та низка інших артефактів. Зрозуміло, що знайти їх не вдалося, і для науки вони зникли назавжди.

Археологічна колекція, яка з великими труднощами збиралася ентузіастами впродовж багатьох років, стала на межі зникнення, а музей на грані закриття. Щоб запобігти цьому, завідувач кафедри професор Михайло Кучинко написав подання на ім'я ректора університету Івана Олексюка про виділення ставки завідувача музею. Прохання було задоволене і в 2003 р. Першим офіційним завідувачем музею став відомий археолог, кандидат історичних наук Григорій Охріменко, який сумлінно виконував обов'язки впродовж 2003-2004 років. Вже 14 жовтня 2003 р. ним було розпочато ведення Книги обліку музейних предметів, щоб запобігти їхній втраті.

З травня 2004 по вересень 2005 року завідувачем Музею археології була Валентина Петрович. З її ініціативи 30 березня 2005 року, Управлінням освіти та науки Волинської обласної державної адміністрації музей був зареєстрований як підрозділ Волинського державного університету імені Лесі Українки. Це забезпечило йому стабільність і подальший розвиток. Попри те, що в обох кімнатах з експонатами проходило навчання студентів, у вільний від заняття час проводились екскурсії. З вересня 2005 по лютий 2013 року завідувачем Музею археології була Тетяна Яцечко.

Багаторічна діяльність Музею археології була належно оцінена. Наказом Міністра освіти і науки України від 10 лютого 2010 року йому було присвоєно звання „Зразковий музей”. В дипломі зазначено, що цього звання він удостоєний „ за вагомий внесок у справу виховання учнівської та студентської молоді, збереження історичної спадщини українського народу та музейного фонду України, пропаганди пам’яток історії, культури і природи”.

Зрозуміло, що статус університетського та ще й зразкового, підніс престиж Музею археології в очах громадськості, представники якої всіляко сприяли його поповненню. Так, випускник історичного факультету, краєзнавець Геннадій Гулько в 2011 році подарував Музею колекцію бронзових і залізних фібул вельбарської культури III–IV ст. В 2012 році аспірант Юрій Жук передав значну кількість срібних римських денаріїв II–III ст., а професор Михайло Кучинко – свою колекцію срібних і мідних монет західноєвропейських держав XVI–XVIII ст.

У лютому 2013 року завідувачем Музею археології стала Зоряна Кучинко. Від часу побудови корпусу жодних ремонтних робіт (була лише побілка коридору) не проводилось і штукатурка на стінах потріскалась, стеля почорніла, місцями відпала. Отже, передусім треба було зробити капітальний ремонт як в аудиторіях, так і в коридорі. Деканат історичного факультету поставився до цього з розумінням. Незважаючи на фінансову скруту, декан Анатолій Шваб зумів знайти необхідні кошти і зробити не лише ремонт стін, а й замінити вікна, встановити нові світильники в аудиторіях та підвісну стелю в коридорі. Отож після кількомісячного ремонту приміщення набуло естетичного вигляду.

На долю нової завідувачки музею випала величезна робота по реорганізації експозиції. Останню вдалося створити і завдяки новим надходженням від волинських краєзнавців.

Експозицію розширили, вивільнивши матеріали з кабінету етнографії та спеціальних історичних дисциплін, а етнографічні предмети перенесли у новостворений Музей етнографії Волині і Полісся. Завдяки проведеній роботі Музей археології набув абсолютно нового вигляду. До аудиторії площею 48 квадратних метрів, де і до ремонту розміщувались археологічні знахідки, додалась ще одна, площею 45 кв. м., де до того був кабінет етнографії та спеціальних історичних дисциплін. Це дозволило розширити музейну експозицію. Якщо в попередній аудиторії вона закінчувалась давньоруським періодом, то в додатковій аудиторії була продовжена до пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу – від XIV по XVIII ст. з тематичними розділами: козацьких старожитностей, господарства і побуту середньовічних волинян, а також нумізматики і сфрагістики. Завершує виставку артефактів стенд „Методика археологічних досліджень” – логічний для музею навчального закладу.

Раціонально використана була й площа коридору, на стінах якого розміщені портрети археологів-дослідників Волині, світлини з зображенням процесу розкопок місцевих пам’яток силами студентів, виставка основних наукових праць викладачів-археологів університету, присвячених дослідженню волинських старожитностей та інша цікава інформація про музей.

За сорокарічний період існування музею накопичено близько 2 тисяч предметів (етнографічні експонати не беруться до уваги), більшість з яких здобуті під час розкопок і розвідок на пам’ятках області [4]. Археологічні артефакти представлені цілими і фрагментарними виробами з глини, каменю, кістки, заліза та кольорових металів. Серед загалу виділяються знаряддя праці, пов’язані з полюванням, рибальством, землеробством, а також окремими ремеслами: гончарним, металургійно-ковальським, ювелірним, деревообробним, косторізним і склоробним. Це речі, які пов’язані з побутом мешканців краю: начиння, елементи одягу, взуття і підківки, аксесуари; торгівлею: вагові гирьки, плombs, монети; військовою справою: мечі, шабля, алебарда, сокири, списи, стріли, шпори, стремена і вудила. Показовою є

збірка особистих предметів християнського культу: натільні хрестики, іконки, медальйони, а також окремі предмети язичництва у вигляді різних амулетів-оберегів.

У сформованій на сьогодні колекції знахідок переважають місцеві вироби, однак є також імпорتنі: давні римські та середньовічні монети європейських та інших країн, знайдені на території Волині. Монетна колекція викликає інтерес у нумізматів Волині, особливо, молодих відвідувачів.

При формуванні експозиції враховано досвід музеїв археології України і застосовано таку періодизацію. Для первісного суспільства: вік каменю (близько 40–4 тис. років до н.е.), доба міді-бронзи (4–2 тис. до н.е.), ранньозалізний вік (1 тис. до н.е.). Періоду середніх віків відповідають основні етапи розвитку українських земель як складової частини євро простору: раннє середньовіччя (середина 5–9 ст. н.е.), класичне (9 – середина 14 ст.) і пізнє (середина 14 – кінець 15 ст.). Ранньомодерного часу (16–18 ст.) відповідає період Козаччини. Створення сучасної експозиції стало можливим завдяки набутому за багато років його існування досвіду, у тому числі трьох разова перебудова експозиції й врахування відгуків музейних відвідувачів.

Історію ж Музею етнографії Волині та Полісся умовно можна поділити на два етапи: перший – домусейний, формування збірки та існування кабінету етнографії Волині та Полісся, та другий – створення самостійного музею. У 1994 році з ініціативи Михайла Кучинка та Алли Дмитренко активно розпочався збір етнографічних пам'яток. А уже в 1996 р. було створено Кабінет етнографії Волині та Полісся при кафедрі археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серед перших експонатів були свитка, вироби з кераміки (горщики, глечики) та металу (праски), солом'яники, ткани та вишиті рушники і сорочки. У 2002–2008 роках Кабінет етнографії Волині та Полісся діяв у складі Музею археології, який і так мав проблему з експозиційною площею, тому пам'яткам традиційно-побутової культури було відведено один з кутків у аудиторії, де представлялась козацька доба. Така незначна площа була недостатньою для демонстрації матеріальної культури українців, проте Алла Дмитренко намагалась максимально використати її під час викладання курсу «Етнографія України». Окрім показу етнографічних предметів вона застосовувала методи відтворення окремих обрядів чи їх елементів студентами. Так, вони мали змогу взяти участь у Троєцьких обрядах, зокрема „Водіння Куста”, повиншувати викладачів під час зимового циклу свят та ін.

Гостра потреба в більшій експозиційній площі та фондовому приміщенні з розумінням була сприйнята завідувачкою кафедри документознавства і музейної справи Світланою Гаврилюк. Завдяки її клопотанням перед ректоратом, у 2008 році Кабінет етнографії Волині та Полісся був перетворений у самостійний музей із сучасною назвою. Для експозиції новоствореного музею було надано аудиторію (нині 303). Зазначмо, що її не було виведено з аудиторного фонду факультету, а залишено для проведення навчальних та практичних занять студентам спеціальності „Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури” (з 2015 р. „Музеєзнавство, пам'яткознавство”). Крім того, було виділено приміщення під етнографічну лабораторію (кабінет 405), де також були розміщено фонди музею.

З 2008 р. на кафедрі документознавства і музейної справи й до тепер працює Алла Дмитренко (з 28.05.2020 р. кафедра музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності). Згідно з наказом про створення Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському (з 2012 по 2020 роки – Східноєвропейському) національному університеті імені Лесі Українки від 18 листопада 2008 р. призначено відповідальною (на громадських засадах) за музей Аллу Дмитренко.

У грудні 2010 р. Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки Управлінням освіти і науки Волинської обласної державної адміністрації був зареєстрований. Офіційне оформлення посприяло зростанню фондів музею, збільшилась кількість виставок та екскурсій.

У 2011–2017 роках до штатного розпису університету було введено посаду завідувача музею, яким стала Світлана Чибирак. Це стало новим етапом у розвитку музею, дозволило систематично та фахово проводити наукову роботу в музеї, облікувати музейну збірку,

проводити культурно-освітні заходи та популяризувати традиційно-побутову культуру українців широкому загалу.

Варто зазначити, що ще у 2008 році створено експозицію Музею етнографії Волині та Полісся та започатковано щорічну етнографічну виставку „На ниточці родоvodu”, що репрезентує фонди музею. Серед виставок, зорганізованих за час існування музею, варто виокремити найбільші та значущі для суспільства – „З бабусиної скрині” (демонструвалися одяг і декоративні тканини), „Човник швидко-швидко, а за човником пісня й нитка” (присвячені майстрині художнього ткацтва З. Дейні), „Етнографічне літо” (висвітлює участь студентів у польових етнографічних експедиціях та виробничих практиках), а також звітні фотовиставки та виставки нових надходжень.

Етнографічні предмети неодноразово використовуються під час спільних виставкових проєктів університетського музею та Волинського краєзнавчого музею – „Віконце в дитинство”, „Волинське Полісся”, „Нелегка ноша або Все своє ношу з собою”, „Традиційні чоловічі сорочки волинян і поліщуків” та ін. [5].

У 2018 р. структурною одиницею музею став Кабінет спеціальних історичних дисциплін та етнографії, що сформовано з чотирьох тематичних розділів – „Геральдика”, „Фалеристика”, „Гроші”, „Етнографія”. У кожному розділі у рамках на стінах, вітринах, стелажах, подіумах виставлено відповідно герби районів Волинської області, значки, ордени, пам’ятні знаки, копійки та паперові гроші різних країн та історичних періодів, етнографічна частина – представлена виставкою рушників та допоміжними матеріалами, що зображують використання рушників у побуті, календарній та сімейній обрядовості українців.

Триває процес формування Архіву Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, у який увійшли польові матеріали з різних аспектів традиційно-побутової культури українців, зібрані у ході експедицій та виробничих практик у Шацький (2008, 2009 та 2013 роки), Камінь-Каширський (2010 та 2014 роки), Ратнівський (2011 рік) райони Волинської обл., а також одноденних поїздок до майстрів.

Під час поїздок „у поле” відбувався й збір експонатів для музею. Найбільш успішною для поповнення фондів Музею етнографії Волині та Полісся етнографічними пам’ятками була Ратнівська експедиція 2011 р. У результаті її проведення збірка музею збагатилася на тридцять рідкісних та цінних предметів традиційно-побутової культури поліщуків. Серед масиву всіх зібраних речей варто виокремити „сернегу” – традиційний осінньо-зимовий верхній одяг українців. Колекція одягу також збагатилася на два унікальні фартушки. Їх цінність полягає у особливому декорунанні. Так, один з них орнаментований за допомогою техніки аплікації, яку використовували при створенні костюму для дівчат, що йшли свашками на весілля. Аплікований костюм свашки був характерний лише для Ратнівського району Волинської обл. Другий фартушок виконаний давньою технікою занизування. Крім того, суттєво доповнилась дерев’яна колекція музей. До її складу увійшли такі унікальні речі, як соха із залізним наконечником, якою ще до середини ХХ ст. на Ратнівщині обробляли ґрунт, ярмо, яке використовували для запрягання корів, жлукто, хлібна діжка, яку українці, окрім прямого призначення, наділяли також магичними властивостями – щоб зупинити грозу її виносили на вулицю, гарнець, жорна, ступа з товкачем, маточник, який використовували для вилову матки та поселенню її у новий вулик [1]. Окрім того, було записано близько 100 годин аудіозаписів, проводилась фотофіксація різноманітних предметів побуту.

На сьогодні у фондах музею більше двох з половиною тисяч одиниць зберігання, які умовно об’єднані у кілька груп: 1) тканини інтер’єрного призначення (рушники, скатертини, простирадла, наволочки, серветки, доріжки, вишиті картини); 2) одяг (сорочки, безрукавки, фартухи, спідниці, штани, взуття, головні убори, пояси та ін.); 3) кераміка (миски, макітри, друшляк, горщики, глеки, глечики, збанки, гладишки), баньки (пушки), двійнята, дитячі іграшки – свистунці, мініатюрні посудинки); 4) дерево (предмети побуту і знаряддя праці); 5) плетіння (ємності для зберігання зерна, кошики, миски, прикраси тощо); 6) метал (металеві праски, знаряддя праці).

При музеї діє етнографічна лабораторія, яка є навчальною базою підготовки студентів спеціальності „Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури”. На базі музею проходить вивчення нормативних курсів, удосконалюються фахові компетентності студентів спеціальності „Музеєзнавство, пам'яткознавство” (проводиться наукова атрибуція предметів, створюються виставки, готуються тексти екскурсій, проводяться культурно-освітні заходи тощо), виконуються курсові та магістерські роботи.

Фондові матеріали та архів польових записів є джерельною базою науковці, дослідники краю, слухачів секцій Волинської обласної Малої академії наук. Студенти спеціальностей „Музеєзнавство, пам'яткознавство”, „Середня освіта. Історія” та „Історія та археологія” проходять на базі музею навчальні та виробничі практики.

Як бачимо, Музей археології та Музей етнографії при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, що діють на факультеті історії, політології та національної безпеки, мають укомплектовані фондові збірки, на основі яких проводиться експозиційна та виставкова робота. Музейні предмети використовуються як допоміжний навчальний матеріал для опанування окремих дисциплін. Зазначені музеї стали основними базами навчальних та виробничих практик, які дозволяють студентам спеціальностей 014 „Середня освіта. Історія”, 032 „Історія та археологія”, 027 „Музеєзнавство, пам'яткознавство” сформувати професійні компетенції.

Література

1. Інвентарна книга Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки (2011 р. по 2020 р.). Офіційна документація музею. 202 с.
2. Історичному – 60. Ювілейний літопис. Луцьк, 2006. 35 с.
3. Книга відгуків відвідувачів Музею археології . № 1. Фонди Музею археології СНУ ім. Лесі Українки. 1979–2005/22. 104 с.
4. Книга надходжень Музею археології. Фонди Музею археології СНУ ім. Лесі Українки. 2003. 78 с.
5. Чибирак С., Мірошніченко-Гусак Л. Спільні виставкові проекти Волинського краєзнавчого музею та Музею етнографії Волині та Полісся як один із способів популяризації фондової збірки. *Другий Всеукраїнський Музейний Форум*. Матеріали науково-практичної конференції / В загальній редакції Л. О. Гріффена. Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 257–259.
- 6.

References

1. Inventarna knyha Muzeju etnografiji Volyni ta Polissya pry Volynskomu natsionalnomu universyteti imeni Lesi Ukrayinky (2011 r. po 2020 r.) [Inventory book of the Museum of Ethnography of Volyn and Polissya at the Lesya Ukrainka Volyn National University (2011 to 2020)] (in Ukraine). Ofitsijna dokumentatsija muzeju. 202 s.
2. Istorychnomu – 60. Juvileynyj litopys [Historical – 60. Anniversary Chronicle] (in Ukraine). Lutsk, 2006. 35 s.
3. Knyha vidhukiv vidviduvachiv Muzeju arkheolohiji [Book of reviews of visitors to the Museum of Archeology]. № 1. Fondy Muzeju arkheolohiji SNU im. Lesi Ukrayinky. (in Ukraine). 1979–2005/22. 104 s.
4. Knyha nadkhodzhen Muzeju arkheolohiji [Proceedings of the Museum of Archeology]. Fondy Muzeju arkheolohiji SNU im. Lesi Ukrayinky (in Ukraine). 2003. 78 s.
5. Chybyrak S., Miroshnychenko-Husak L. Spilni vystavkovi proekty Volynskogo krayeznavchoho muzeyu ta Muzeju etnografiji Volyni ta Polissya yak odyz iz sposobiv populyaryzatsiji fondovoji zbirky [Joint exhibition projects of the Volyn Regional Museum and the Museum of Ethnography of Volyn and Polissya as one of the ways to popularize the stock collection.]. *Druhyy Vseukrayynskyy Muzeynyy Forum*. Materialy naukovo-praktychnoyi konferentsiyi / V zahalnyi redaktsiyi L. O. Hriffena (in Ukraine). Pereyaslav-Khmelnyskiy, 2019. S. 257–259.

УРБАНІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 323.22:378.4.091.212(477.4/.6)(091)''187/188'' DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-08

ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИСТОЯННЯ ВЛАДИ І СТУДЕНТСТВА
УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 70-80-х рр. ХІХ ст.

С. М. Куліш

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
kadry@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-1042-431X>

Мета: розкрити на прикладі трьох університетів дореволюційної України особливості університетських протестів, ставлення студентських колективів до професорсько-викладацького корпусу не лише з точки зору професіоналізму, але й морально-етичних цінностей.

Методологія дослідження. У статті використано методи історизму, об'єктивності, послідовності, всебічності, консерватизму. Головний метод – історико-генетичний, з допомогою якого схарактеризовано складність поведінки студентів через наявність серед них прихильників радикальних і поміркованих форм протесту.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в історичній науці України з критичної точки зору розглянуто процес змін у змісті студентських вимог, який мав місце в 70-80-х рр. ХІХ ст. В його основі були як оновлення соціального складу студентства, так і масштаби та направленість урядових заходів, спрямованих на приборкання вільнодумства молоді. Адже для влади студенти уявлялися тим контингентом, який у майбутньому повинен проводити саме проурядову політику. Однак через надто консервативну політику Міністерства народної освіти студенти постійно проявляли своє незадоволення урізанням їхніх прав та сподівань. Невипадково в 70-80-х рр. ХІХ ст. студентські виступи стали значно більші радикальними, ніж було раніше.

Ключові слова: студентські заворушення, соціальний склад, Статути, професура, інспекція, позиції попечителів.

Цель: раскрыть на примере трех университетов дореволюционной Украины особенности университетских протестов, отношение студенческих коллективов к профессорско-преподавательскому корпусу не только с точки зрения профессионализма, но и с точки зрения морально-этических ценностей.

Методология исследования. В статье использованы методы историзма, объективности, последовательности, консерватизма. Главный метод – историко-генетический, с помощью которого охарактеризована сложность поведения студентов из-за наличия среди них сторонников радикальных и умеренных форм протеста.

Научная новизна. Впервые в украинской исторической науке с критической точки зрения рассмотрен процесс изменений в содержании студенческих требований, который имел место в 70-80-х гг. ХІХ в. В его основе были как обновление социального состава студенчества, так и масштабы правительственных мер, направленных на обуздание свободомыслия молодежи. Ведь для власти студенты представлялись тем контингентом, который в будущем должен проводить исключительно проправительственную политику. Однако из-за слишком консервативной политики Министерства народного образования студенты постоянно проявляли свое недовольство урезанием их прав. Неслучайно в 70-80-х гг. ХІХ века студенческие выступления стали значительно более радикальными, чем было ранее.

Ключевые слова: студенческие волнения, социальный состав, Уставы, профессура, инспекция, позиции попечителей.

The article analyzes the reasons for the students' protests that took place in three universities of pre-revolutionary Ukraine: St. Vladimir University in Kyiv, Novorossiysk University in Odessa and Kharkiv University. As a rule, students' riots arose due to those restrictive and prohibitive measures of the ruling regime which the radical part of the students described to be purely discriminatory. The leadership of the Ministry of National Education and the trustees of the universities persistently tried not to allow for effective elements of student self-government, even when they concerned educational, cultural or charitable areas. The paper also reveals the factors that led to the politicization of students' unrest, including that explained by changing the social composition of students and limiting the autonomous status of universities, especially after the enactment of the Statute of 1884 which rejected the corporatism. It was emphasized that the students' protests were quite varied, and the demands also ranged from too radical to moderate. As a rule, it depended on the presence of the group of students who took the leading role during the actions, but could take both extreme and liberal positions. The emphasis is placed on the inconsistency, a certain chaos of the governmental actions, the presence of conservative rather than liberal-minded people among the teaching staff. This situation left students' groups without the advice of experienced people, except for a small group of sympathizers of privat-docents. The article proves that the unnecessary extremes that were allowed in the speeches and demands by students' groups, and not only by governmental agencies were explained by the insufficient social maturity of the youth. In particular, the students' attitude to the professoriate, on the one hand, was quite understandable when they evaluated teachers of different status in terms of not only professionalism but also moral and ethical qualities. On the other hand, the unreasonable subjectivity was allowed when students, without sufficient grounds, considered granting a doctorate to a particular teacher to be illegal. It is noteworthy that the main reason for such censoriousness of students was often the professors' high demands at the exams. It is important that the change in the social composition of university students with the predominance of so-called commoners, who had mostly low fortunes, exacerbated the situation. After all, the vast majority of students from low-income families were ashamed to admit this fact understanding their dependence on the charitable actions of the government. Therefore, there was a certain dualism: students like these were satisfied with the governmental financial and material assistance, but the regime's restrictive actions pushed them to resist. It was found that the vast majority of students tried not to insist on purely political demands, as the radicals did. To a large extent, the nature of the requirements was formed by the ratio of the number of so-called "white-collars" – students of the active minority and the passive majority. Therefore, their composition was significantly different depending on the university. Thus, students' perception of the importance of corporate events, which, in their opinion, would allow them to implement the socio-political ideals inherent to the 70-80s of the XIX century, was not identical in three universities as well as among individual students' groups.

In addition, we should not forget about the multinational, multi-religious composition of students of pre-revolutionary Ukraine. After all, not only the management of educational institutions, but also the gendarmerie police monitored closely the behavior of "Ukrainophiles", as well as Catholic and Jewish students. From the point of view of the regime's guards, they were the most dangerous part of the students for the authorities. It is also noted that a certain part of student activists with radical protest views were no longer satisfied with the events during which purely cultural and educational demands were made. Besides, some public organizations, the leftist SRs and anarchists intensified their agitation among the students, using, not without abuse, the expansiveness and age-specific enthusiasm, recklessness of the youth. Furthermore, the authorities generally used force and illicit measures in their actions, refusing even to establish voluntary societies to help low-income students. In terms of comparability, great attention is paid to the active work of students' societies that existed with the permission of the authorities, wall newspapers, almanacs published by student activists, which took place at Charles University in Prague.

The process of students' growing critical attitude to teachers is traced, in particular to those, who in their eyes, did not correspond to the concept of carriers of "reasonable and eternal". It is emphasized, that such frustration largely accumulated the protest feelings of students, undermining

their former faith in the noble educational mission carried out at universities. It is stated that the reason for the large number of leaders heading the students' movement from medical faculties was their better awareness of the state affairs in the field of health care: excessive mortality, especially of infants and children under 5, insufficient domestic medical system. At the same time, it has been proven that the active assessment of professorial competence was not always objective, since it was more often about teachers' socio-political face, rather than professionalism. It is important that the 70s of the XIX century became a certain watershed between the two stages of students' address: liberal-restrained and politically-radicalized. At the same time, the strengthening of students' protests in the 80s was based on measures aimed at limiting the autonomy of universities and denying them corporatism. The emphasis is placed on the inconsistency of government actions, the presence of a greater number of liberal teachers in course of time, including full professors, but still on the predominance of the conservatives whose loyalty to the current government was beyond doubt. It meant that the abyss that had separated the majority of the students from the teaching staff was only widening. It is also noted that among the students there existed a group of those who did not support permanent confrontations with the teachers or university leadership. Not unreasonably, they believed that radical and often inconsiderate students' actions only worsened the prospects for resolving the aggravating problems of university life.

Key words: *inspection, professoriate, social composition, Statute, students' unrest, trustees' standpoint.*

Короткий історіографічний огляд праць, присвячених студентському рухові в 70-80-х роках XIX ст., який здійснили І. С. Посохов [1, с. 23–41], А. Є. Іванов [11], Н. Г. Георгієва [2], свідчить про симбіоз багатьох причин радикалізації протестів в українських університетах. Праці інших дослідників в основному побудовані на матеріалах університетів Російської імперії і мало досліджуються в університетах Придніпровської України. Водночас більшість авторів мало акцентують увагу на позиціях тієї частини університетського студентства, яка відкидала тенденції до перманентних протистоянь з професурою чи владою. Крім того, праці, які висвітлюють протести молоді, в основному побудовані на матеріалах університетів Російської імперії, дещо зникає специфіка відповідних виступів у вищих навчальних закладах Придніпровської України. Потребує більш зваженого аналізу позиція тих університетських викладачів, які досить гостро, але цілком об'єктивно піддавали критиці надмірну запальність, необґрунтовані пропозиції, або дії частини найбільш радикального студентства. Досить навести майже хрестоматійний приклад: коли проф. М. Х. Бунге (ректор Університету Св. Володимира у 1859–1862 рр., 1871–1875 рр., 1878–1880 рр., автор політично бездоганних для державних структур Російської імперії «Загробних заметок») запропонував студентам вирішувати національні суперечки академічно, його затюкали. У своєму щоденнику проф. О. Ф. Кістяківський занотував 24 лютого 1876 р.: «Часто студенти говорили, що треба в суспільстві мати небувалу раніше свободу. А не краще вирішувати корисні для людей питання, ніж надувати мильні бульбашки?» [12, с. 95].

З іншої сторони, зростання терористичних загроз з боку т. зв. «народників», adeptів анархізму неминуче призводили до посилення контролю влади (не завжди оптимального) над студентськими колективами. Адже саме на них, як не безпідставно вважали правоохоронні органи, впливали радикальні ідеї. Через те, що їхні можливості для не те що тотального, а навіть дієвого контролю, були надто обмежені, довелося застосовувати інші інстанції. Зокрема, у 1879 р. всі судові, адміністративно-дисциплінарні функції були відібрані у викладацького корпусу. Керівництво Міністерства народної освіти запевняло: частина професорів та приват-доцентів налаштовані в опозиційному до існуючого державного ладу дусі, тому дозволяти їм і далі прищеплювати ліберально-демократичні погляди шкідливо. Вирішили посилити кадри інспектури, яким і доручити пильний нагляд за студентами як в університеті, так і за його межами. А з 1874 р. почалася розробка нового університетського Статуту, що повинен був замінити надто ліберальний, на думку консерваторів від освіти, Статут 1863 р. Однак 26 травня 1881 р. барон О. П. Ніколаї (міністр народної освіти

Російської імперії з 24 березня 1881 р. до 16 березня 1882 р.) відмінив тимчасові правила, що регламентували фактично діяльність університетів і відновив умови Статуту 1863 р. Прихильники більш жорсткої політики щодо колективів вищої школи скориставшись фактом вбивства 1 березня 1881 р. Олександра II саме студентом, домоглися його заміни І. Д. Деляновим. Новий статут 1884 р. розглядав студентів лише в якості «окремих відвідувачів університетів», а це означало заборону на існування студентських організацій (навіть кас взаємодопомоги), крім суто науково-просвітницьких.

Незначна частина професури притримувалася протилежного погляду: студентство – корпорація, тому рішення його організацій повинна мати правову силу, аналогічну постановам уряду. Ця точка зору не могла бути реалізованою, тому що більшість викладачів вважала, що студентські кола «схильні до нетерплячки і до масових рішень». Крім того, їх, як і владу, лякали політичні захоплення польської молоді і вимоги студентів-євреїв [13, с. 5–6].

Саме система заборон породжувала у молоді протестні настрої, які проявлялися не лише в участі у масових сходках, бойкоті тих чи інших викладачів, але і в зовнішньому вигляді. У 80-хрр. студенти наслідували звичаї нігілістів, що були популярними 20 років раніше: носили червоні, селянського типу, свитки, високі шкіряні чоботи, сині окуляри у дротяній оправі, мали довге волосся. Студенти - українці й поляки використовували національні елементи в одязі [22, Р.16].

Хоча за участь у недозволених сходках частина студентів відраховувалась із університетів, але, як правило, вони мали можливість через певний час продовжити навчання. При цьому згідно з правилами від 8 червня 1869 р., деякі студенти могли відновити свій статус, але в іншому університеті. З архівних документів добре видно, що досить проблематично було отримати знову студентський квиток тим особам, яких відправили на адміністративне заслання. Типовий приклад – відновлення в університеті колишнього студента В. Животовського. У квітні 1878 р. його відраховали з Університету Св. Володимира, зобов'язавши його проживати в Сімферополі, де знаходилась його родина (як і інших, за участь у протестних акціях). 16 квітня 1880 р. губернатор Таврійської губернії повідомив, що В. Животовський «поводив себе добре і ні в чому недозволеному не помічений». Його 65-річний батько в листі ректору університету К.М. Феофілакову писав: син скоїв «через збіг сумних обставин, безвинно і всупереч своїх переконань», помилку. У свою чергу, міський голова Сімферополя надав батьку позитивну характеристику. В ній говорилося, що він «визначався зразковою старанністю і моральністю користуючись цілком заслуженою повагою з боку суспільства і як громадянин, і як суспільний діяч». У своїх проханнях всі 8 студентів з 49, яких у березні 1878 р. теж на три роки виключили з університету, зобов'язані були обов'язково включити фразу про розкаяння. Деякі з них одержали право відновитися на навчання за погодженням з керівництвом Міністерства внутрішніх справ і Міністерства народної освіти [24, ф.16, оп. 319, спр. 136, а. 2, 24, 32–34, 44–45].

Ще більш разючий приклад: колишнього студента Петербурзького університету Х. Штернберга відмовилася зарахувати 7 вересня 1883 р. Вчена рада Новоросійського університету. Адже його негативно характеризували як ректор Петербурзького університету, так і поліцмейстер Житомира, де він проживав після листопада 1882 р. Але в кінці січня 1884 р. міністр народної освіти повідомив, що не заперечує проти його навчання в Одесі. Звичайно, таке побажання міністра Вчена рада зрозуміла як наказ у делікатній формі. На засіданні 9 лютого 1884 р. лише три професори були проти прийняття Х. Штернберга студентом [10, с. 29–30].

Звичайно, були й інші приклади. Так, закінчивши медичний факультет Університету Св. Володимира у січні 1887 р., К. В. Прожейко не зміг стати ні ординатором очної клініки, ні писарем Контрольної палати. Причиною була його участь у заворушеннях вересня 1884 р. Між тим він уже мав сім'ю, київські жандарми не заперечували проти його взяття на роботу [27, ф. 16, оп. 327, спр. 20, ст. 23–25].

Значне відставання від Заходу за чисельністю спеціалістів з вищою освітою (особливо медиків) примушувало владу більшу частину відрахованих студентів знову приймати на навчання. Малися приклади, коли такі рішення приймалися неодноразово.

Як правило, Вчені ради і ректорати намагалися зараховувати якнайбільше виключених за сходки студентів. Така позиція була характерною найбільше для малолюдних університетів – Новоросійського та Харківського. Так, 6 жовтня 1883 р. ректор Новоросійського університету запропонував взяти на навчання 10 раніше відрахованих студентів з Варшавського, С.-Петербурзького і Харківського університетів. Однак з Міністерства народної освіти надійшла вказівка: тому що надто багато виключених за участь у протестних акціях студентів подали прохання про відновлення, треба зараховувати лише частину з них. Довелося замість 10 студентів взяти до університету шістьох [8, с. 218-222].

Як зазначав у 2013 р. І. С. Посохов, проблема взаємовідносин студентів з інспекторами потребує подальшого вивчення. Відомо, що чини інспекції призначалися згідно погодження їхніх кандидатур попечителем навчального округу з генерал-губернатором. Вони не підпорядковувалися університетській владі і були зобов'язані ретельно слідкувати за «способом життя» та «характером думок» студентів. В апеляційних справах студентів інспектор-обвинувач, ініціатор, суддя і розпорядник. Саме він міг винести свій вердикт по всіх, найбільш делікатних чи болючих для студента питаннях, вирішити для нього долю стипендії, чи грошової допомоги. Комісія професорів Новоросійського університету в кінці жовтня 1881 р. зробила наступний висновок: інспектори «шляхом прямого підкупу примушують студентів удавати із себе добрий приклад і благородні характери», щоб виглядати вірогідними в очах інспектури [6, с. 160–169].

Загострення протиріч між частиною студентства, що мала найбільш радикальні погляди (з різних причин), і керівництвом університетів та владою, часто пояснювалася непримиренністю і крайнощами обох сторін. Наприклад, на урочистий акт в Університеті Св. Володимира 7 вересня 1884 р. ректор М. К. Ренненкампф, попечитель Київського навчального округу І. П. Новіков і керівник Київського міського жандармського управління В. Д. Новицький вирішили запросити лише благонадійних, незаангажованих політично студентів. На початку вересня в університеті розповсюджувалися листівки, в яких закликали студентів освістати царське рішення з нагоди 50-річчя університету. В ньому, крім суто привітальних фраз, говорилося: на створення для університету так потрібних медичних клінік асигновано 200 тис. руб. Природно, влада хвилювалася: коли Олександр III стане відомо про обструкцію його указу, чи не відмовиться він надати вказану суму грошей.

Між тим студенти самочинно вибрали кілька десятків колег на урочистий акт, однак їх не допустили до університету. З ранку вони, озброєні камінням, полінами дров, гнилими яблуками, намагалися прориватися до *alma mater*, але на перешкоді стояли чини поліції і солдати.

Ще до початку засідання студенти, вважаючи ректора М. К. Ренненкампфа головним винуватцем цих рішень, забруднили дьогтем і якимось хімічними речовинами ворота його будинку. А надвечір вони розбили камінням вікна, до істерики налякавши його дітей. Певно, ректор не був ідеальною особою (в Києві його і проф. Ф. Ф. Мерінга іменували «горілчаними професорами» – вони створили Товариство горілчаних заводів). М. К. Ренненкампф, як і деякі його колеги, «ганявся» за великими грошима. Крім професорської платні 3 тис. руб., він отримував міським головою у 1875–1879 рр. ще 6200 руб., як товариш (замісник) управляючого банком – ще 8 тис. руб. На ті часи це були, м'яко кажучи, непогані заробітки, особливо коли подивитися на досить низькі ціни на майже всі необхідні людині товари. Але рішення щодо допущення на урочистості лише вибраних керівництвом університету студентів залежало не від нього, а від попечителя І. П. Новікова. Навіть В. Д. Новицький не був гарячим прихильником такої дискримінації. Коли після вбивства Олександра II 1 березня 1881 р. в університеті вирішили відрахувати 38 студентів, які раніше притягувались до відповідальності за політичними мотивами, він цієї ідеї не підтримав [14, с. 126; 1. с. 93–95].

Необхідно зазначити, що з 80-х рр. в усіх трьох університетах Придніпровської України значна частина студентів повністю за навчання не платила. Скажімо, в Харківському університеті тільки 30%–35% могли повністю оплачувати своє навчання, а в Новоросійському таких осіб було ще менше.

Студенти могли взяти й грошову позику, яку необхідно було повернути через 4 роки. Якщо цього не відбувалося, позику повертали в судовому порядку, але лише тоді, коли дана особа мала потрібні кошти. За рахунок університету безкоштовно видавалися ліки за рецептом університетського лікаря студентам, які одержували казенні стипендії. Проректор мав право дозволити їх видачу бідним студентам, що не отримували стипендії.

Пожертвування для студентів постійно надходили від багатьох професорів (наприклад, М. Х. Бунге виділив для цього 12 тис. руб.). Особливо складна ситуація склалася в Одесі, де з 400 тис. мешканців виключно на пожертви міг існувати 21351 житель, а 100 тис. опинилися за межею бідності [21 с. 255].

Ще в 1874 р. урядова комісія на чолі з П. О. Валуєвим назвала причини, які вважала головними джерелами студентських безладів: насамперед ліквідацію корпоративного устрою університетів, що призвело до відсторонення викладачів від будь-якого впливу на студентів. Але ж влада ніколи не розглядала їх як вихователів студентства. Крім того, запевняли члени комісії, автономні права університетів згідно Статуту 1863 р. позбавили керівництво можливостей прямо впливати на стан справ. Професорські колегії даремно визнавали за студентами громадянську зрілість, бо насправді її не було. До цього додалися: поблажливість викладачів на іспитах, наявність пільг, завдяки яким стають студентами «нездібні й бідні». Нарешті, значна частина із слухачів шукають не знань, а соціальної вигоди, суворість їх дратує, батьки потурають їхнім примхам [16, с. 7–8].

Деякі рішення влади виглядали просто недоладними. Скажімо професор Університету Св. Володимира Н. А. Хржонцевський влітку 1884 р. організував музично-літературний вечір на користь бідних студентів. Він був відомий і раніше як активний суспільний діяч, зокрема організовував «Народні медичні читання». У зв'язку з тим, що підписні листи й квитки на цей вечір розповсюдили серед жителів, у професора виникли неприємності, бо такі дії були забороненими. [23, ф. 707, оп. 262, спр. 5, а 1–5].

Певно, щоб збільшити повагу студентів до викладачів, з 14 грудня 1885 р. вийшло рішення: віддавати честь професорам, а з 1887 р. знову введено студентську форму. Ці зовнішні за значенням постанови лише роздратовали студентів. Вони небезпідставно вважали, що не всі професори заслуговували на пошану. Можливо, С. Сватіков дещо перебільшував стверджуючи: «Новоросійський університет здавна був гніздом професорів-донощиків», але ж не випадково з нього вижили І. І. Мечникова, О. С. Поснікова, В. В. Преображенського, Ю. С. Гамбарова, затравили Ф. А. Терновського. Далекі від ідеалу «носія вічного й прекрасного» професори були і в інших університетах. Про вказані події добре відомо.

В кінці 1889 р. активісти-студенти Новоросійського університету розсилали відозви, запрошуючи студентів інших навчальних закладів протестувати проти розпоряджень попечителів навчальних округів. Як відомо, і Новоросійський, і Харківський університети були малолюдними, а у протестних виступах там брали в середньому участь по 200–250 осіб та 150 осіб відповідно. Ці події показали, що лише солідарність студентів усіх університетів допоможе протистояти діям влади, особливо щодо повернення на навчання виключених студентів. Адже в листопаді 1889 р. з Новоросійського університету «без зазначення навіть причин» відрахували 13 студентів без права вступати до будь-якого іншого вищого навчального закладу. Протягом трьох днів їх зобов'язали покинути Одесу. Зі списку цих студентів добре видно, що всі вони – євреї. 30 грудня 1889 р. на квартирі у студента Московського університету М. О. Сопочького відбулася нарада 30 студентів, на якій була прийнята радикальна за змістом петиція до влади. В ній вимагалось: відновити виключених студентів Новоросійського університету, Статут 1863 р., визнати студентство корпоративною структурою, створити студентський суд, відмінити гонорар і процентну норму чисельності

студентів-євреїв, відібрати від інспектури поліційні функції, забезпечити незалежність студентів від міської поліції. Крім того, було вирішено надіслати студента І. Гальперштейна до Києва, Одеси й Харкова, щоб він дізнався, чи відновлені в університетах раніше виключені особи. Реакція влади виявилась прогнозованою: вирішено посилити контроль за особистим життям студентів, надавати керівництву губерній списки «підозрілих» студентів. Інспекторів зобов'язали виявляти тих осіб, які схильні бунтувати, могли стати лідерами виступів. Попечитель Київського навчального округу В. В. Вельямінов-Зернов наказав перлюструвати всі листи, які надходили до Києва з Одеси, а потім вирішувати – чи віддавати їх на перегляд йому, чи вручати адресатові. Поліція повинна була наглядати за квартирами, де проживали студенти, виявляти їхні підозрілі знайомства та ін. [23, ф. 707, оп. 262, спр 9, а. 1–6 зв, 8–9].

Не випадково професор кафедри слов'янознавства О. О. Кочубинський підкреслював: у Празькому університеті не існувало ні інспекції, ні педелів, які щоденно б писали рапорти щодо поведінки студентів. Зате навчальні заняття тривали з 8 години ранку до 7-ї години вечора. Функціонували наукові клуби студентів-природодослідників, філологів, істориків, медиків, математиків. Статут студентського читального товариства, затверджений ще в 1849 р., передбачав не лише концентрацію книг та періодичних видань, але й матеріальну допомогу нужденним студентам. Маючи значні площі, товариство започаткувало створення зоологічних, ботанічних, палеонтологічних, мінералогічних колекцій, виділило кабінет для занять. Ентузіасти випускали молодіжний альманах, щотижневу студентську газету, студентський календар [15, с. 8, 12–16].

Підвищені вимоги щодо етико-моральних, професійних якостей, рівня ерудиції студенти висували до професорів, яких вони небезпідставно вважали носіями «розумного і вічного». Тим більш гірким і болючим було для них розчарування, коли викладачі виявлялися надто далекими від ідеалу.

Якщо Є. Афанасьєва, С. Коломніна поважали за виняткову чесність, моральну чистоту, безкорисливість, то до Ф. Мерінга, Н. Хржонщевського київські студенти ставилися по іншому. Знаючи, що останні придбали маєтки, будинки, їх зараховували не до числа прихильників «чистої науки», а до числа корисливих обивателів.

Не існувало пошани до професора педагогіки та філософії С. С. Гогоцького, якого побоювалися, за спогадами колишнього студента В. Міяковського, навіть професори. Палкий прихильник самодержавної влади, схоластик, він полюбляв писати доноси на колег, навіть на власну дружину, що видавала газету «Київський Телеграф». Саме тому, що Докія Іванівна не заперечувала проти публікації в ній статей «українофільського» характеру. С. С. Гогоцький же захищав проурядову точку зору: безглуздо ставити поряд російську та «малоросійську» мови, тому що перша мова освічених людей, а українська – просторіччя, місцева говірка. Не захоплювали молодь лекції проф. А. І. Линниченка, які він читав, надто часто заглядаючи до підручника; нудні розповіді про «слов'янські старожитності», без емоцій, цікавих прикладів, екстраординарного професора В. Я. Яроцького мало хто слухав взагалі [17, с. 65; 5, с. 413].

Однак не завжди незадоволення студентів змістом лекцій чи обурення поведінкою викладачів було цілком об'єктивним. Хрестоматійним прикладом в історико-педагогічній літературі є випадок з обструкцією студентів щодо професора кафедри історії слов'янських законодавств Новоросійського університету, серба Б. В. Богошича (1834–1908). У жовтні 1871 р. він вивів з аудиторії студента, який, схиливши голову донизу, певно дрімив. Студенти його освістали, зашикали і оголосили, що його лекції відвідувати не будуть. Навіть склали пісеньку:

«Все студенты собрались
В зале актовой у нас
И отныне поклялись,
Что не будут слушать Вас»

Вони вимагали, щоб Богошич попрохав пробачення у студента, на що той згодився. Але коли студенти його чекали, замість нього з'явився ректор Ф. І. Леонтович і почав лаяти

студентів. Піднявся гамір, студенти не бажали слухати незаслужені докори, а ректор, розгнівавшись, доповів Міністерству народної освіти, що студенти підняли бунт. Домігся закриття університету на певний термін і виключення трьох студентів з університету на рік.

Таким чином, не допустивши Б. В. Богошича до студентів для вибачення, Ф. І. Леонтович фактично зробив його винним за покарання студентів. Тому Б. В. Богошич не вважав за доцільне залишатися в Одесі. Тим більше, що погано засвоїв російську мову, був особою гордовитою. У подальшому він був міністром юстиції Чорногорії, створив для неї Цивільний кодекс. У 1902 р. став президентом міжнародного інституту соціології у Парижі, приймав студентські делегації з багатьох країн [19].

Неможливо згодитися з масовим протестом студентів-філологів, яким у листопаді 1876 р. доцент І. В. Цвєтаєв (майбутній професор Московського університету) дав самостійну домашню роботу: перекласти з латини дві промови Цицерона. Побоюючись, що такі завдання він буде загадувати часто, а це нагадувало їм гімназію, 29 листопада філологи I і II курсів ігнорували лекції І. В. Цвєтаєва. 3 грудня з'явилося всього 7 студентів, а в коридорі знаходилися інші, і не тільки філологи, але й медики. Вони свистіли, шикали, зриваючи заняття. Тому що найбільш активних переписали педелі, протягом 10–14 грудня відбувалися засідання університетського професорського суду. Його члени не згодилися з констатацією Правління університету, у якій говорилося: студенти відкрито виступали проти університетських постанов. Водночас судді не мали сумніву, що студенти вели себе неправильно, тому чотирьох з них відрахували з університету на рік, п'ятьох – теж на рік, але з правом навчатися в іншому університеті, дев'ятьох, в т. ч. Д. І. Багалія – на півроку, 22 оголошено догану, 14 виправдали. Ректор О. П. Матвєєв 17 грудня запевнив: в університеті немає партій «со злонамеренними вожаками, имеющими давление на других студентов». 28 травня 1877 р. голова університетського суду В. Демченко доповів ректору, що звільнені студенти усвідомили свою провину, розкаялися і прохали відновити їх в університеті [24, ф. 16, оп. 315, спр. 156. – а. 16–19, 22–33].

Необхідно додати, що в приватних листах викладачів нерідко характеристики університетської професури просто нищівні, презирливі. Наприклад, проф. М. І. Модестов у листі до О. Ф. Кистяківського від 20 квітня 1872 р. писав: дві третини київських професорів упевнені, що підступність – добродесність, а підлість – розум». Викладацький колектив, на його думку, являв собою товариство інтриганів, шахраїв і злодіїв» [19]. Не виключено, що певні «не джентльменські» стосунки серед професорів ставали відомі студентам і слугували ще одним доказом несприйняття тих чи інших осіб.

Не треба забувати, що в 70-х рр. переважна більшість студентів належала до незаможних. І навіть середній достаток батьків чи родичів зовсім не гарантував потрібного рівня забезпеченості оптимальним житлом, продовольством чи одягом. Адже студенти, як правило, не вміли економити, раціонально витратити кошти, нерідко хизувалися цим.

У 1872 р. ректор університету Св. Володимира М. Х. Бунге заявляв: 60% студентів – матеріально незабезпечені. У більшості з них житло – справжня конура, серед них – багато хворих (студентської лікарні на той час не існувало). В 60-х рр. студенти мали свою їдальню, де за 2,5 – 6 руб. (у залежності від кількості страв) могли харчуватись місяць. Самі студенти тоді орендували будинок, організовуючи процес закупівлі продовольства і готування страв. Потім влада такі їдальні заборонила.

У Новоросійському університеті в середині 70-х рр. 4/5 студентів були бідними. Вони жили в основному за межами Одеси і добиралися до університету пішки за 3,0 – 3,5 км. Не мали змоги купити свічки, підручники, а оплата за приватні уроки, які вони проводили рідко перевищувала 20 коп. за один урок. У всіх університетських містах існували заклади піклування про бідних студентів, однак молодь часто ухилялася від допомоги, не бажаючи контролю за своїми витратами. Становище студентів погіршилося ще й тому, що за 1867–1875 рр. число обов'язкових стипендій суттєво зменшилося, особливо у Київському й Харківському університетах. В результаті мало місце навіть жебрацтво серед студентів.

Таке становище студенти вважали несправедливим, адже вони готувалися як найбільш професійно освічена частина тієї еліти суспільства, від якої залежав прогрес, процвітання держави. І певну байдужість уряду до їхнього становища активна частина студентства розглядала як політичну сваволю.

Таким чином, градус протистояння студентства з урядовими колами, керівництвом Міністерства народної освіти, попечителями, ректорами та частиною викладачів з часом лише посилювався. Погіршення соціально-економічного становища в країні стимулювало зростання впливу ультрарадикалів, які всіляко намагалися втягнути незадоволене внутрішніми порядками студентство до більш активних, руйнівних для режиму та системи вищої освіти заходів.

Зокрема, історія студентського руху свідчить, що серед його лідерів було багато студентів медичного факультету. Це закономірно, тому що вони краще студентів інших факультетів були проінформовані щодо злиденного існування вітчизняної медицини, значної смертності жителів.

Відомо, що в XIX ст. Україна займала перше місце в Європі за рівнем народжуваності (наприклад, у центрі Києва в 70-ті рр. на кожних 100 померлих припадало від 144 до 188 народжених), але при цьому існувала величезна смертність немовлят та дітей. Наприклад, на київському Подолі у 1873 р. було всього на 2000 жителів більше, ніж у 1805 р. Причина на поверхні: за 1841–1872 рр. смертність тут перевищувала народжуваність у 18 разів! [20, с. 23–25]. Природно, що студенти-медики основну провину за такий стан поклали на існуючий режим, відсутність політичних свобод. Нерідко їхній максималізм скептично сприймали професори ліберального напрямку. Скажімо, проф. О. Ф. Кистяківський 24 лютого 1876 р. записав у щоденнику: «Часто студенти говорять, що треба в суспільстві мати небувалу раніше свободу. А не краще вирішувати корисні для людей питання ніж надувати мильні бульбашки?» [12, с. 95].

В той же час не можна перебільшувати радикальні настрої антимонархічного спрямування, які існували, хоча у надто незначної частини студентів. Але досить характерними були напружені, ледь не ворожі стосунки, між чинами поліції та студентами. Як доповів проректор університету Св. Володимира проф. І. І. Рахманінов 29 листопада 1877 р., поліція взагалі відгукувалася про поведінку студентів «з самої невідгідної сторони». Київський поліцмейстер скаржився: студенти вчиняли в місті безчинства, а 19 листопада «обеззброїли... городових, побили їх», а потім цілим натовпом блукали по вулицях. При цьому керівник міської поліції не дав жодного прізвища студентів, конкретних фактів, а від мирових суддів ніяких заяв не надходило. І. І. Рахманінов обурювався тим, що поліція намагалася списати на студентів ледь не всі неподобства, які траплялися в Києві.

20 листопада 1877 р. поліцмейстер подав рапорт ректору О. П. Матвєєву, в якому описав хуліганські, як він вважав, дії студентів 19 листопада в театрі і біля акторського під'їзду. Під час вистави студенти надто бурхливо реагували на гру акторів, а їх знаходилося на галерці біля 150 – 200 осіб. Після закінчення вистави студенти прорвали кордони поліції біля акторського під'їзду, актрис, які виходили, передавали з рук в руки і саджали в екіпажі. Потім вони галасували на вулицях, «порушували тишу, благочиння та спокій жителів». На цей раз поліцмейстер подав список 43 студентів, які були зафіксовані того вечора.

Проректор проф. І. І. Рахманінов вважав за необхідне скрупульозно розслідувати події 19 листопада. Адже навіть міністр народної освіти Д. А. Толстой відзначав: студенти університету Св. Володимира відомі своєю розсудливістю і стриманістю. В результаті аналізу конкретних фактів з канцелярії тимчасового Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора попечителю Київського навчального округу П. О. Антоновичу надійшов документ, який поставив всі крапки над «і». В ньому говорилося, що «случай этот не представляет особенной важности, есть не что иное, как простое увлечение, свойственное вообще молодежи» [23, ф. 707, оп. 43, спр. 147, а. 2–5, 10–12].

Література

1. Аронов Г. Ю., Пелешук А.П. Легенди і бувальщини київської медицини (люди, факти, події, документи). К. : Століття, 2001, 304 с.
2. Георгиева Н. Г. Советская историография студенческого движения в России на рубеже XIX – XX вв. *Вопросы истории*, 1979, № 10. С. 120–130.
3. Георгиевский А. Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков. – СПб.: Тип. В. С. Балашёва, 1890, 302 с.
4. Грибовский М. В. Политическая активность «левой» университетской профессуры в России в конце XIX – начале XX веков. *Новый исторический вестник (Томск)*. 2015, № 2. С. 54–71.
5. Гогоцкий С. С. Прибавление к статье «Еще несколько слов об украинофилах». *Русский вестник* (М.). 1875. Т. 118, № 7. С. 413–415.
6. Доклад комиссии об университетской инспекции. *Записки Императорского Новороссийского университета*. 1881. Т. 32. С. 158–188.
7. Заседание 6 октября 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том тридцать девятый. С. 196–217.
8. Заседание 20 октября 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том тридцать девятый. С. 217 – 225.
9. Заседание Совета 19 января 1884 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том сороковокый. С. 1–21.
10. Заседание 9 февраля 1883 года. *Записки Императорского Новороссийского университета (Одесса)*. 1884. Том сороковокый. С. 29–58.
11. Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. М.: Новый хронограф, 2004, 408 с.
12. Кистяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У двох томах. Том 1. 1874–1879. К. : Наукова думка, 1994, 646 с.
13. Куплевасский Н. О. Вопрос об организации студенчества университетов. Х.: Тип. ИХУ, 1901, 25 с.
14. Новицкий В. Д. Воспоминания жандарма. М.: изд-во МГУ, 1991, 254 с.
15. Кочубинский А. А. Замечания на доклад Светской комиссии об университетской инспекции. Одесса: Тип. Б. Ульриха (П. А. Зеленого), 1881, 16 с.
16. Клоссовский А. В. Материалы к вопросу о постановке университетского дела в России. Одесса.: «Экономическая» тип. 1903, 90 с.
17. Міяковський В. Спомини колишнього студента про Київський університет 70-х років. *Наше минуле* (К.), 1919, № 1/2. С. 64–69.
18. Посохов І. С. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Х.: «Раритети України», 2013, 275 с.
19. Переписка В. И. Модестова [электронный ресурс] – Режим доступа: vizkov.ru/literature/мемуары/585-из-переписки-в-и-Модестова-2-часть.
20. Шмелёв М. Н. Рецензия на книгу «Пантюхов И. Статистические и санитарные очерки Киева, 1875 г.» *Сборник статей по судебной медицине...* Т. 2. СПб., 1875. С. 20–25.
21. Хотымский Н. Одесские дела и нравы. Город нищих. *Жизнь Юга* (Одесса), 1897, № 14. С. 254–256.
22. Bailes R. E. Science and Russian culture in an age of Revolutions. V. I. Vernadsky and his Scientific School, 1863–1945 / R. E. Bailes. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1990/ – XII, 238 pp.
23. Центральний Державний історичний архів України в м. Київ.
24. Державний архів м. Києва.

References

1. Aronov G. YU., Peleshchuk A.P. Legendi i buval'shchiny kiiivs'koï medicini (lyudi, fakti, podii, dokumenti). K. : Stolittya, 2001, 304 s.
2. Georgieva N. G. Sovetskaya istoriografiya studencheskogo dvizheniya v Rossii na rubezhe HIIH – HKH vv. *Voprosy istorii*, 1979, № 10. S. 120–130.
3. Georgievskij A. Kratkij istoricheskij ocherk pravitel'stvennyh mer i prednachertanij protiv studencheskih besporyadkov. – SPb.: Tip. V. S. Balashyova, 1890, 302 s.
4. Gribovskij M. V. Politicheskaya aktivnost' «levoj» universitetskoj professury v Rossii v konce XIX – nachale XX vekov. *Novyj istoricheskij vestnik (Tomsk)*. 2015, № 2. S. 54–71.
5. Gogockij S. S. Pribavlenie k stat'e «Eshche neskol'ko slov ob ukrainofilah». *Russkij vestnik (M.)*. 1875. T. 118, № 7. S. 413–415.
6. Doklad komissii ob universitetskoj inspekcii. *Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta*. 1881. T. 32. S. 158–188.
7. Zasedanie 6 oktyabrya 1883 goda. *Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa)*. 1884. Tom tridcat' devyatyj. S. 196–217.
8. Zasedanie 20 oktyabrya 1883 goda. *Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa)*. 1884. Tom tridcat' devyatyj. S. 217 – 225.
9. Zasedanie Soveta 19 yanvary 1884 goda. *Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa)*. 1884. Tom sorokovyj. S. 1–21.
10. Zasedanie 9 fevralya 1883 goda. *Zapiski Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta (Odessa)*. 1884. Tom sorokovyj. S. 29–58.
11. Ivanov A. E. Studencheskaya korporaciya Rossii konca XIX – nachala XX veka: opyt kul'turnoj i politicheskoy samoorganizacii. M.: Novyj hronograf, 2004, 408 s.
12. Kistyakivs'kij O. F. SHCHodennik (1874–1885). U dvoh tomah. Tom 1. 1874–1879. K. : Naukova dumka, 1994, 646 s.
13. Kuplevasskij N. O. Vopros ob organizacii studenchestva universitetov. H.: Tip. IHU, 1901, 25 s.
14. Novickij V. D. Vospominaniya zhandarma. M.: izd-vo MGU, 1991, 254 s.
15. Kochubinskij A. A. Zamechaniya na doklad Svetskoj komissii ob universitetskoj inspekcii. Odessa: Tip. B. Ul'riha (P. A. Zelenogo), 1881, 16 s.
16. Klossovskij A. V. Materialy k voprosu o postanovke universitetskogo dela v Rossii. Odessa.: «Ekonomicheskaya» tip. 1903, 90 s.
17. Miyakovs'kij V. Spomini kolishn'ogo studenta pro Kiiivs'kij universitet 70-h rokov. *Nashe minule (K.)*, 1919, № 1/2. S. 64–69.
18. Posohov I. S. Studentstvo universitetiv Rosijs'koï imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennya ta evolyuciya subkul'turi. H.: «Rariteti Ukraïni», 2013, 275 s.
19. Perepiska V. I. Modestova [elektronnyj resurs] – Rezhim dostupu: vizkov.ru/literature/memuary/ 585-iz-perepiski-v-i-Modestova 2 chast'.
20. SHmelyov M. N. Recenziya na knigu «Pantuhov I. Statisticheskie i sanitarnye ocherki Kieva, 1875 g.» *Sbornik statej po sudebnoj medicine...T. 2. SPb.*, 1875. S. 20–25.
21. Hotymskij N. Odesskie dela i nrawy. *Gorod nishchih. ZHizn' YUga (Odessa)*, 1897, № 14. S. 254–256.
22. Bailes R. E. Science and Russian culture in an age of Revolutions. V. I. Vernadsky and his Scientific School, 1863–1945 / R. E. Bailes. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press, 1990/ – XII, 238 pp.
23. Central'nij Derzhavnij istorichnij arhiv Ukraïni v m. Kiïv.
24. Derzhavnij arhiv m. Kieva.

УДК 94 (477.52/54) «1900/1914»

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-09

ЗАСНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО МЕДИКО-МЕХАНІЧНОГО ІНСТИТУТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

І. О. Шандра

Харківська державна академія культури

irina_shandra@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

Одним із провідних центрів травматологічної та протезної медицини в Україні є Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України, який був заснований ще на початку минулого століття під назвою Медико-механічний інститут (1907 р.). Ініціатива його заснування належить представницькій організації підприємців Південного економічного району З'їздам гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) та його голові Миколі Федоровичу фон Дітмару.

Мета дослідження – проаналізувати процес створення, головні напрями діяльності й завдання Медико-механічного інституту.

Методологія дослідження базується на системі принципів (науковості, об'єктивності, історизму) та методів наукового пізнання. Використання загальнонаукових (аналітичного, синтетичного, системного) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-порівняльного, хронологічного) методів дозволило проаналізувати світовий досвід в організації подібних установ, виділити особливості Медико-механічного інституту.

Результати дослідження. У зв'язку із високим рівнем травматизму гірничої і заводської праці перед підприємницькою корпорацією постало завдання забезпечення робітників професійним рівнем лікування та визначення ступеня втрати працездатності. Інститут був організований за зразком подібних закладів охорони здоров'я в Німеччині.

Наукова новизна. У роботі показано, що всього за кілька років Інститут був обладнаний усім необхідним для здійснення складних хірургічних утручань та проведення посттравматичних дій. За перші два роки на утримання Медико-механічного інституту З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії було витрачено понад 100 тис. руб.; річне утримання Інституту коливалося від 40 тис. руб. у 1914–1915 рр. до 80 тис. руб. у 1912–1913 рр. Керував цим медичним закладом талановитий організатор і науковець доктор Карл Федорович Вегнер. Підкреслюється, що лікарі Медико-механічного інституту підтримували професійні відносини із німецькими та вітчизняними медичними установами, плідна й тісна співпраця склалася з медичним факультетом Харківського університету.

Висновки. Досить швидко Харківський медико-механічний інститут став провідним центром травматології та здійснення підприємцями інших соціально орієнтованих проектів. Сучасний Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка є гідним продовжувачем Медико-механічного інституту, закладом охорони здоров'я, де шанують пам'ять своїх засновників, зберігають традиції та йдуть у ногу з інноваціями.

Ключові слова: Медико-механічний інститут, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, К. Ф. Вегнер, м. Харків, Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка.

Одним из ведущих центров травматологии и протезной медицины в Украине является Институт патологии позвоночника и суставов им. М. И. Ситенко НАМН Украины, который был основан еще в прошлом веке под названием Медико-механический институт (1907 г.). Инициатива его основания принадлежит представительной организации предпринимателей Южного экономического района Съездам горнопромышленников Юга России (г. Харьков) и их председателю Николаю Федоровичу фон Дитмару.

Цель исследования – проанализировать процесс создания, главные направления деятельности и задачи Медико-механического института.

Методология исследования опирается на систему принципов (научности, объективности, историзма) и методов научного познания. Использование общенаучных (аналитического, синтетического, системного) и специально-исторических (историко-типологического, сравнительно-исторического, хронологического) методов позволило проанализировать мировой опыт в организации таких учреждений, выделить особенности Медико-механического института.

Результаты исследования. В связи с высоким уровнем травматизма горных и горнозаводских работ перед предпринимательской корпорацией возникла задача обеспечения рабочих профессиональным уровнем лечения и определения степени потери трудоспособности. Институт был организован по образцу подобных учреждений здравоохранения в Германии.

Научная новизна. В работе показано, что всего за несколько лет Институт был оборудован всем необходимым для проведения сложных хирургических вмешательств и осуществления посттравматических действий. За первые два года существования на содержание Медико-механического института Съездами горнопромышленников Юга России было израсходовано более 100 тыс. руб.; годовое содержание Института колебалось от 40 тыс. руб. в 1914–1915 гг. до 80 тыс. руб. в 1912–1913 гг. Руководил этим медицинским учреждением талантливый организатор и ученый Карл Федорович Вегнер. Подчеркивается, что врачи Медико-механического института поддерживали профессиональные контакты с немецкими и отечественными медицинскими учреждениями, плодотворное и тесное сотрудничество сложилось с медицинским факультетом Харьковского университета.

Выводы. Достаточно быстро Харьковский медико-механический институт стал ведущим центром травматологии и реализации предпринимателями других социально ориентированных проектов. Современный Институт патологии позвоночника и суставов им. проф. М. И. Ситенко является достойным продолжателем Медико-механического института, учреждением здравоохранения, где чтят память своих основателей, хранят традиции и идут в ногу с инновациями.

Ключевые слова: Медико-механический институт, Съезды горнопромышленников Юга России, К. Ф. Вегнер, г. Харьков, Институт патологии позвоночника и суставов им. проф. М. И. Ситенко.

One of the leading trauma centers and orthopedic medicine in Ukraine is the Institute of Spine and Joint them. prof. M. I. Sytenka Academy of Medical NAMS of Ukraine, which was founded at the beginning of the last century called Medical-Mechanical Institute (1907). The initiative of its foundation belongs representative business organization Southern economic region in Southern Russia Congress of Miners (Kharkiv city) and its head Nikolai Fedorovich von Ditmar.

The purpose of article are the analysis of the creating process, the main activities and the targets of Medical-Mechanical Institute.

The research methodology is based on the system of principles (scientism, objectivism and historicism) and the scientific methods. The use of general scientific (analytical, synthetic, systemic) and special-historical (historical-typological, historical-comparative, chronological) methods allowed to analyze the worldwide experience of these institutions founding, to select the features of the Medical-Mechanical Institute.

Results. Due to the high level of traumatism mining and factory work before business corporation faced the task of ensuring workers' professional level treatment and determine the degree of disability. The Institute was organized on the model of similar health care institutions in Germany.

Novelty of research. Article shows that the just a few years the Institute was equipped with everything needed to perform complex surgical and posttraumatic the necessary action. During the

first two years of maintaining mechanical Medical Congresses Miners Institute of Southern Russia spent over 100 000 rub.; annual maintenance of the Institute ranged from 40 thousand Russian money in the 1914–1915 biennium 80 000 rub. in 1912–1913. Led by this medical institution talented organizer and scientist Dr. Carl F. Wegner. It was highlighted that doctors Medical Institute mechanical maintained professional relationships with German and domestic medical institutions, fruitful and close cooperation established with the medical faculty of Kharkov University.

Conclusions. *Pretty soon Kharkov Medical and Mechanical Institute became a leading center of traumatology and implementation of entrepreneurs other social projects. Modern Institute of Spine and Joint them. prof. M. I. Sytenka is a worthy successor Academy of Medical Mechanical Institute, health care, where honor the memory of its founders retain tradition and keep up to date with innovations.*

Keywords: *Medical-Mechanical Institute, the Congress of South Miners, K. F. Wegner, Kharkiv Institute Academy of Medical of Spine and Joint them. prof. M. I. Sytenka.*

Рівень соціального захисту населення в усі часи є лакмусовим папірцем розвитку суспільства й держави. На початку ХХ ст. на українських землях, як і по всій Російській імперії, не простежувався загальний високий рівень соціальних стандартів. Успішні соціально орієнтовані проекти у більшості випадків були справою приватної ініціативи. Яскравим прикладом таких вдалих заходів у сфері охорони здоров'я може слугувати заснування представницькою організацією підприємців Південного економічного району – З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії – Медико-механічного інституту в м. Харкові. Ця ортопедична установа від створення і дотепер продовжує відігравати провідну роль як у наукових, так і в практичних напрямках розвитку травматологічної і протезної медицини в Україні.

Як складник соціально відповідальної підприємницької діяльності Харківський медико-механічний інститут згадується в багатьох дослідженнях, присвячених економічним питанням другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (публікації В. О. Кулікова, В. Ю. Медяника та ін.) [2; 3; 14]. В історії ортопедії ця медична установа розглядається як підґрунтя й основа її розвитку в Україні [1; 5]. З точки зору діяльності підприємницької корпорації (З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії) та як її структурний підрозділ Медико-механічний інститут не був представлений у наукових розвідках.

Мета дослідження – на основі опублікованої справочинної документації З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, річних звітів і установчих документів Медико-механічного інституту, архівних документів, а також публікацій у періодичних виданнях початку ХХ ст. (зокрема, «Горно-заводское дело») подати комплексний аналіз процесу створення й розвитку Харківського медико-механічного інституту. Завдання дослідження: визначити мету створення цього медичного закладу, висвітлити його структуру, головні напрями роботи, рух пацієнтів та рівень фінансування.

Як відзначали самі гірничопромисловці, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. «визначення ступеня втрати працездатності робітників поставлено на зовсім ненормальний ґрунт» [6, с. 2]. До того ж у 1903 р. вступив у дію закон, яким на підприємства накладалися грошові зобов'язання перед робітниками за втрату ними працездатності внаслідок нещасних випадків на підприємствах. Ці обставини вимагали невідкладного реагування з боку підприємницьких кіл. Для ознайомлення з організацією медичної допомоги при нещасних випадках, методами достовірної оцінки ступеня працездатності постраждалих запрошені Радою З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії лікарі К. Ф. Вегнер і Н. А. Гейдер були відряджені до Німеччини. За підсумками їхньої закордонної подорожі, а також кропіткої підготовчої роботи, З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії відкрили Медико-механічний інститут [16, арк. 15]. Безпосереднім ідейним натхненником та організатором справи заснування Інституту був М. Ф. фон Дітмар – гірничий інженер, успішний підприємець, голова Ради З'їздів гірничопромисловців [3, с. 158; 13, с. 12029; 15, с. 140].

8 червня 1907 р. при Раді З'їздів гірничопромисловців було відкрито Медико-механічний інститут (далі – ММІ), який став першим і єдиним на той час у Російській імперії медичним закладом, де лікували найбільш складні випадки каліцтва та визначали ступінь втрати працездатності потерпілих [17, арк. 9]. Очолив новостворену установу лікар Петровського заводу Карл Федорович Вегнер.

Такий тип медичного закладу, що суміщав функції і лікування, і видачу свідоцтв про рівень втрати працездатності, був запозичений з практики німецьких інститутів. У самому статуті ММІ так визначалося його призначення: «надати особам, які постраждали від нещасних випадків на виробництвах, можливість користуватися лікуванням, яке задовольняє сучасним науковим вимогам, відповідним приміщенням, утриманням і доглядом, а також з метою з'ясування ступеня втрати працездатності робітниками від тілесних ушкоджень у разі нещасних випадків» [12, с. 54].

Інститут був обладнаний усіма необхідними приладами, що ставило його на один щабель з найкращими європейськими установами. Він утримувався на кошти Ради З'їздів, лікування пацієнтів оплачував працедавець [12, с. 56]. Первинно було облаштовано приймальне відділення на 20 ліжок. У подальшому кількість палат було збільшено до десяти (усього на 45 ліжок) [4, с. 3]. У 1914–1915 звітному році максимальна добова кількість зайнятих ліжок досягала 105, що було викликано умовами воєнного часу [11, с. 21]. Утримання пацієнтів розраховувалося таким чином: 41 коп. на добу – харчування, 20 руб. на добу – ліки та 40 руб. на добу – утримання.

Медико-механічний інститут кілька разів змінював своє розташування: первинно кілька кімнат для нього було відведено в будинку самої Ради З'їздів гірничопромисловців (вул. Сумська 18/20), упродовж 1908–1911 рр. Інститут знаходився в кількох корпусах на Вознесенській площі, а вже з 1911 р. отримав свої постійні приміщення на вул. Пушкінській, де знаходиться й дотепер [1, с. 11–12; 7, с. 3]. У головному корпусі Інституту на Вознесенській площі, крім палат для хворих, розміщувалися рентген-кабінет, гімнастичний зал, операційна, перев'язувальна, спеціальні кабінети (для масажу, виготовлення гіпсових моделей, Бировських сухоповітряних купелей) та інші господарські приміщення. На утримання Інституту та закупівлю всього обладнання тільки з часу його заснування і до вересня 1909 р. було витрачено 117 758 руб., за цей же час від гірничопромислових підприємств за лікування й визначення втрати працездатності потерпілих було отримано відшкодування тільки 47 838 руб. [4, с. 4]. У 1912 р. вже в новому приміщенні було завершено повне облаштування власної бактеріологічної лабораторії для проведення хіміко-бактеріологічних і гістологічних досліджень, що позбавило Інститут необхідності звертатися до сторонніх медичних кабінетів [9, с. 18].

Утримання ММІ було досить витратним навіть для такої солідної представницької організації, як З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії; стаття витрат на Інститут у бюджеті представницької корпорації була у першій трійці найбільших. Первинні розрахунки по утриманню Інституту показували щорічну суму в 20 тис. руб. Реально ж ця цифра була в рази більшою. Упродовж 1908–1909 звітнього року на утримання Інституту витрачено понад 60 тис. руб., а отримано за лікування та видачу свідоцтв – близько 32 тис. руб. [7, с. 16]. У 1911–1912 рр. утримання ММІ З'їзду гірничопромисловців обійшлося в 70 тис. руб. [9, с. 60], за 1912–1913 рр. – понад 80 тис. руб. [10, с. 58], у 1914–1915 рр. – фінансування скоротилося до 40 тис. руб. [11, с. 55].

Постраждалих робітників до ММІ направляли не тільки гірничопромислові підприємства й харківські заводи, а й управління залізниць, цукрозаводчики та окружні суди [4, с. 5]. Тільки за 1908–1909 звітний рік було зроблено 89 хірургічних операцій, 347 випадків потребували рентгенографій (зроблено 1 038 знімків). Історія хвороби кожного стаціонарного пацієнта велася на спеціальних («скорботних») аркушах.

Спеціальною комісією ХХХІV з'їзду (1909 р.) розглядалося питання щодо незначної динаміки кількості пацієнтів Інституту і можливі перепони у подальшому його розвитку. Висловлювалося припущення, що оскільки Інститут суміщав в собі і лікування

(доліковування), і огляд щодо визначення втрати працездатності, може виникати певна недовіра з боку робітників. Ця теза більшістю присутніх була відхилена; вкотре було наголошено на суворому дотриманні в Інституті принципу розмежування лікувальної та експертної функцій [7, с. 48]. Реальними причинами незначної кількості звернень, порівняно з випадками травматизму на підприємствах, були названі віддаленість Харкова від районів зосередження промислових підприємств та висока вартість лікування хворих [7, с. 49].

Незважаючи на певні стримуючі фактори, кількість пацієнтів Інституту з року в рік зростала: упродовж 1908–1909 рр. на лікування було прийнято 136 осіб, для визначення ступеня втрати працездатності – 581 (усього 717); за 1911–1912 рр. на лікування – 266 і для огляду – 573 (усього 839 осіб) [9, с. 19]; за 1912–1913 рр. – на лікування 301 і для огляду – 553 (усього 854) [10, с. 18]. У цілому зростання кількості пацієнтів виглядало так: від часу заснування Інституту і до вересня 1909 р. надійшло 1 639 пацієнтів (на лікування та огляд) [4, с. 6; 7, с. 16]; на вересень 1912 р. цей показник збільшився до 3 779 осіб [9, с. 19], а на вересень 1913 р. – до 4 533 осіб [10, с. 18].

Персонал Інституту первинно складався з трьох лікарів, одного фельдшера, однієї медичної сестри, двох працівників операційної, п'яти палатних працівників та кількох господарських робітників (платня лікарю становила близько 350 руб. на місяць) [4, с. 3]. Інститут запрошував на консультації відомих професорів, приват-доцентів та лікарів (наприклад, професорів М. П. Трінклера, Ю. Р. Пенського, Я. А. Анфімова та ін.) [4, с. 3]. У складних випадках історії хвороб потерпілих направляли видатним німецьким фахівцям, зокрема, професору Тіме та рентгенологу доктору Грасхею [4, с. 4].

Харківський медико-механічний інститут одразу став одним із наукових центрів травматології. Наукова бібліотека Інституту постійно поповнювалася спеціальними монографічними та періодичними виданнями. Рада З'їздів гірничопромисловців опублікувала переклад фундаментальної праці професора Тіме з фабричної медицини – «Заболевания при несчастных случаях» [4, с. 11]. Перелік передплачених вітчизняних та зарубіжних газет і журналів нараховував понад 20 найменувань («Русский врач», «Врачебная газета», «Практическая медицина» та ін.) [8, с. 6]. Лікарі Інституту були учасниками З'їздів хірургів у Берліні, З'їздів російських хірургів, Всеросійського з'їзду фабричних лікарів. Вони також займалися активною науковою діяльністю, їхні дослідження публікувалися у фахових виданнях [8, с. 7]. У 1909 р. завідувача Інституту доктора К. Ф. Вегнера було запрошено на II Медичний міжнародний конгрес в Римі з питань нещасних випадків на виробництві [4, с. 15].

Незважаючи на високий професійний рівень діагностування, медичні свідоцтва Інституту не мали офіційного статусу й вирішального значення в судах. Водночас такі довідки та інші документи, що їх збирав ММІ за запитом підприємців, слугували матеріалами для подання апеляційних скарг [17, арк. 20]. Інститут відстежував подальшу долю своїх пацієнтів. Для цього на підприємства розсилалися опитувальні листи, на основі яких визначалася кількість судових позовів та кількість співпадінь у висновках Інституту й судових установ [7, с. 16].

Інститут був головним координаційним центром проведення соціальної роботи підприємців та медичного обслуговування Південного економічного регіону. На 1912 р. вже чітко виокремилися головні напрями роботи ММІ: 1) безпосереднє лікування постраждалих після нещасних випадків; 2) доліковування функціональних розладів, які залишилися у постраждалих від нещасних випадків; 3) лікування різного роду самостійних захворювань, які потребували складного медичного втручання; 4) визначення клінічного діагнозу; 5) огляд робітників для визначення ступеня втрати працездатності [9, с. 18]. Довіра до ММІ з року в рік усе більше зростала, його висновки щодо стану потерпілих вже не викликали сумнівів. Підтвердженням останнього стало направлення у 1912 р. Харківським окружним судом 11 хворих осіб для їхнього огляду та спостереження саме до ММІ [9, с. 19]. У наступному році кількість направлених від окружного суду для отримання медичного висновку зростає до 22 осіб [10, с. 18].

Події Першої світової війни суттєво вплинули на роботу ММІ. В інституті було додатково обладнано 20 ліжок для надання допомоги пораненим нижчим чинам та одна палата на два ліжка для офіцерів. Це при тому, що в листопаді 1914 р. Радою З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії було відкрито лазарет для поранених воїнів на 300 ліжок, завідування яким теж було доручено доктору К. Ф. Вегнеру [14, с. 170–171]. Проте основну увагу ММІ усе ж зосереджував на головному своєму призначенні – наданні допомоги робітникам, що отримали каліцтво на виробництві, адже у зв'язку з призовом великої кількості рудничних і заводських лікарів значно збільшилися звернення до ММІ [11, с. 22].

Отже, високий рівень травматизму на підприємствах гірничої й гірничозаводської промисловості та впровадження на початку ХХ ст. законодавчо закріплених зобов'язань підприємств перед робітниками, що втратили працездатність, спонукають представницьке об'єднання підприємців Південного економічного району заснувати спеціальну установу – Медико-механічний інститут. Інститут мав у своїй структурі палати для хворих, рентген-кабінет, гімнастичний зал, операційну, перев'язувальну, спеціальні кабінети для масажу, виготовлення гіпсових моделей тощо. Із часом до цього переліку додалася ще й власна бактеріологічна лабораторія. Головними напрямками роботи ММІ були: надання медичної допомоги постраждалим від нещасних випадків, їх фізична реабілітація, лікування складних захворювань опорно-рухового апарату, визначення клінічного діагнозу й ступеня втрати працездатності потерпілих. Опрацьовані матеріали свідчать, що кількість пацієнтів інституту постійно зростала. Фінансування установи повністю здійснювалося З'їздами гірничопромисловців Півдня Росії і становило приблизно 70–80 тис. руб на рік (у роки Першої світової війни утримання суттєво скоротилося).

Величезний науково-практичний досвід лікарів Харківського медико-механічного інституту став основою їхньої затребуваності та високої авторитетності і в радянські часи. Витримавши численні трансформації і реорганізації Інститут і зараз знаходиться серед визнаних світових центрів ортопедії і травматології, а сформована тут дослідницька школа виховала плеяду талановитих учених. У 2017 р. Державна установа «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України» відсвяткувала своє 110-річчя.

Становитиме інтерес подальше дослідження загального внеску підприємців та їхніх представницьких організацій у розбудову закладів охорони здоров'я у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., а також історії розвитку найдавнішого в Україні ортопедичного науково-дослідного закладу та його авторитетної у світі наукової школи.

Література

1. Корж М. О., Диннік О. А. Предтеча, першоджерела та підґрунтя створення в Харкові Медико-механічного інституту і виникнення ортопедичної школи (до 110-річчя Інституту ім. проф. М. І. Ситенка). *Ортопедия, травматология и протезирование*. 2017. № 3. С. 5–17.
2. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 388 с.
3. Медяник В. Ю. Підприємницька, наукова та громадсько-політична діяльність М. Ф. фон Дітмара (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпро, 2016. 254 с.
4. Отчет Совета Съезда горнопромышленников Юга России XXXIV очередному съезду по Медико-Механическому институту. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1909. 15 с.
5. Сильвай К. К. Карл Федорович Вегнер (1864–1940) (Из истории отечественной травматологии и ортопедии) (in Russian). *Ортопедия, травматология и протезирование*. 1970. № 12. С. 71–76.
6. Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. Т. 2. Харьков, 1906. [разд. паг.].

7. Труды XXXIV съезда горнопромышленников Юга России (23 ноября – 8 декабря 1909 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1910. [разд. паг.].
8. Труды XXXVI съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове (20 ноября – 4 декабря 1911 г.). Т. 2. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1911. [разд. паг.].
9. Труды XXXVII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября – 4 декабря 1912 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1913. [разд. паг.].
10. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России (27 ноября – 6 декабря 1913 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1914. [разд. паг.].
11. Труды XL съезда горнопромышленников Юга России (21–29 ноября 1915 г.). Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, 1916. [разд. паг.].
12. Устав лечебницы с медико-механическим отделением, учрежденной Советом Съезда горнопромышленников Юга России в г. Харькове. *Справочная книга для горнопромышленников Юга России*. Ч. 1. Харьков: Типография «Мирный труд», 1916. С. 54–57.
13. Чествование почетного члена Совета Съезда горнопромышленников Юга России, председателя Совета Съезда, члена Государственного Совета Николая Федоровича фон-Дитмара по поводу 25-летия его деятельности. *Горно-заводское дело*. 1915. № 40. С. 128–134.
14. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
15. Шандра І. Торгово-промислова статистика представницьких організацій підприємців українських губерній (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 134–144. DOI: 10.15407/uhj2020.03.134.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1596, оп. 1, спр. 24, 178 арк.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 2161, оп. 1, спр. 27 а, 113 арк.

References

1. Korzh M. O., Dynnik O. A. Predtechia, pershodzherela ta pidgruntia stvorennia v Kharkovi Medyko-mekhanichnoho instytutu i vynyknennia ortopedychnoi shkoly (do 110-richchia Instytutu im. prof. M. I. Sytenka) [Forerunner, source and basis for the creation of Kharkov Medical Institute and the emergence of mechanical prosthetic schools (to 110 anniversary of the Institute Professor M. I. Sytenka)] (in Ukrainian). *Ortopediya, travmatologiya i protezirovaniye*. 2017. № 3. S. 5–17.
2. Kulikov V. O. Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poseleenniakh Donbasu ta Prydniprovia v 1870–1917 rr.: monohrafiia [Enterprises and Society in the Factory and Mining Settlements of Donbass and Dnieper in 1870–1917: Monograph] (in Ukrainian). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2019. 388 s.
3. Medianyuk V. Yu. Pidpriemnytska, naukova ta hromadsko-politychna diialnist M. F. fon Ditmara (kinets XIX – pochatok XX st.) [Entrepreneurial, scientific and socio-political activity of N. F. von Ditmar (late XIX – early XX century)] (in Ukrainian): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Dnipro, 2016. 254 s.
4. Otchet Soveta Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii XXXIV ocherednomu syezdu po Mediko-Mekhanicheskomu institutu [Report of the Congress Council of the XXXIV next congress on Medical-Mechanical institute] (in Russian). Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1909. 15 s.
5. Silvay K. K. Karl Fedorovich Vegner (1864–1940) (Iz istorii otechestvennoy travmatologii i ortopedii) [Carl F. Wegner (1864–1940) (From the history Orthopedics and Traumatology Patriotic)] (in Russian). *Ortopediya, travmatologiya i protezirovaniye*. 1970. № 12. S. 71–76.
6. Trudy XXX syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Proceedings of the XXX Congress of Miners of the South of Russia] (in Russian). Т. 2. Kharkov, 1906. [razd. pag.].

7. Trudy XXXIV syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (23 noyabria – 8 dekabria 1909 g.) [Proceedings of the XXXIV Congress of Miners of the South of Russia (23 november – 8 desember 1909)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1910. [razd. pag.].
8. Trudy XXXVI syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, byvshego v gorode Kharkove (20 noyabria – 4 dekabria 1911 g.) [Proceedings of the XXXVI Congress of Miners of the South of Russia, former in the city of Kharkov (20 november – 4 desember 1911)] (in Russian). T. 2. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1911. [razd. pag.].
9. Trudy XXXVII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (25 noyabria – 4 dekabria 1912 g.) [Proceedings of the XXXVII Congress of Miners of the South of Russia (25 november – 4 desember 1912)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1913. [razd. pag.].
10. Trudy XXXVIII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (27 noyabria – 6 dekabria 1913 g.) [Proceedings of the XXXVIII Congress of Miners of the South of Russia (27 november – 6 desember 1913)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1914. [razd. pag.].
11. Trudy XL syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (21–29 noyabria 1915 g.) [Proceedings of the XL Congress of Miners of the South of Russia (21–29 november 1915)] (in Russian). T. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1916. [razd. pag.].
12. Ustav lechebnitsy s mediko-mekhanicheskim otdeleniyem, uchrezhdennoy Sovetom Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii v g. Kharkove. *Spravochnaya kniga dlia gornopromyshlennikov Yuga Rossii* [A reference book for the mining industry of the South of Russia] (in Russian). Ch. 1. Kharkov: Tipografiya «Mirnyy trud», 1916. S. 54–57.
13. Chestvovaniye pochetnogo chlena Soveta Syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, predsedatelia Soveta Syezda, chlena Gosudarstvennogo Soveta Nikolaya Fedorovicha fon Ditmara po povodu 25-letiya yego deyatelnosti [Honorary Member of the Council of Miners of the South Russia, Chairman of the Congress, Member of the State Council Nikolai von-Dietmar on the 25th anniversary of his activities] (in Russian). *Gorno-zavodskoye delo*. 1915. № 40. S. 128–134.
14. Shandra I. O. Zizdy hirnychopromyslovtsiv Pivdnia Rosii: stvorennia ta diialnist (1874–1918 rr.): monohrafiia [Mining Congress of the South of Russia: Creation and Activity (1874–1918): monograph] (in Ukrainian). Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2011. 300 s.
15. Shandra I. Torhovo-promyslova statystyka predstavnytskykh orhanizatsii pidpriiemtsiv ukrayinskykh hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Trade and Industrial Statistics of Representative Organizations of Entrepreneurs of the Ukrainian Provinces (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Century)] (in Ukrainian). *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. № 3. S. 134–144. DOI: 10.15407/uhj2020.03.134.
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (in Ukrainian), f. 1596, op. 1, spr. 24, 178 ark.
17. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv] (in Ukrainian), f. 2161, op. 1, spr. 27 a, 113 ark.

УДК 930.2:070.433:656.13.084(477.54-25)"190/191" DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-10

**ПЕРШІ ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНІ ПРИГОДИ
ЗА УЧАСТІ АВТОМОБІЛІВ У ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)**

А. М. Домановський

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
andriy.domanovsky@karazin.ua, <http://orcid.org/0000-0001-8434-3374>

Н. П. Олешко

Харківський національний автомобільно-дорожній університет,
sufika19@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-7128-0746>

Мета. Стаття має на меті з'ясувати історію перших дорожньо-транспортних пригод за участі автомобілів у Харкові на початку ХХ ст.

Методологія дослідження. У статті відповідно до концепції модернізації урбаністичного простору розглянуто дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів як один з аспектів появи й освоєння нових транспортних засобів та способів комунікації автомобільного руху у Харкові на початку ХХ ст.

Наукова новизна. Уперше в історіографії предметом спеціального наукового дослідження стали дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів у Харкові на початку ХХ ст. Повідомлення газет «Южний Край» та «Утро» дали змогу виявити низку свідчень про перші дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів у Харкові на початку ХХ ст. Установлено типові причини, обставини, перебіг і наслідки таких пригод.

Висновки. З'ясовано, що перші автомобільні аварії були спричинені передусім незвичністю нового транспортного засобу для традиційних учасників тогочасного дорожнього руху – пішоходів, візників і особливо коней, які лякалися незвичного вигляду та високої швидкості руху автоматичних екіпажів, гуркоту їхніх моторів, здійсненої під час руху курявий диму, гучних вихлопів двигунів внутрішнього згоряння та різких сигналів клаксонів чи навіть «сирен». Вагому роль в окремих випадках відігравали такі фактори, як невисока якість підготовки водіїв автомобілів та/чи безвідповідальність окремих шоферів під час руху міськими вулицями. Найбільш наочним прикладом небезпечної поведінки на дорозі став випадок дворянина О. Л. Самойлова (власника й водія сумнозвісного з газетних повідомлень «Червоного автомобіля»), який регулярно свідомо нехтував безпекою учасників дорожнього руху. Це спричиняло часті дорожньо-транспортні пригоди із завданням шкоди різного ступеня тяжкості іншим учасникам дорожнього руху людям, тваринам (коням, собакам) і транспортним засобам. Водночас значна частка відповідальності за скоєні ДТП має бути покладена на візників та особливо пішоходів, які звикли до повільного руху містом. Тривалий час вони не усвідомлювали змін, до яких привела поява десятків автомобілів на вулицях Харкова й нехтували власною безпекою, поводячись доволі недбало.

Ключові слова: Харків, початок ХХ ст., модернізація, транспорт, автомобіль, дорожньо-транспортна пригода, ДТП, автомобільна аварія, газета, «Южний Край», «Утро», «Червоний автомобіль».

Цель. Целью статьи является установление истории первых дорожно-транспортных происшествий с участием автомобилей в Харькове в начале ХХ в.

Методология исследования. В статье под углом зрения концепции модернизации урбанистического пространства рассмотрены дорожно-транспортные происшествия с участием автомобилей как один из аспектов появления и освоения новых транспортных средств и способов коммуникации (автомобильного движения) в Харькове в начале ХХ в.

Научная новизна. Впервые в историографии предметом специального научного исследования стали дорожно-транспортные происшествия с участием автомобилей в Харькове в начале XX в. Сообщения газет «Южный Край» и «Утро» позволили выявить ряд свидетельств о первых дорожно-транспортных происшествиях с участием автомобилей в Харькове в начале XX в. Установлены типичные причины, обстоятельства, ход и последствия таких происшествий.

Выводы. Установлено, что первые автомобильные аварии были вызваны прежде всего необычностью нового транспортного средства для традиционных участников дорожного движения того времени пешеходов, извозчиков и в особенности лошадей, которые пугались необычного вида и высокой скорости движения автоматических экипажей, грохотания их двигателей, поднятой во время движения пыли и дыма, громких выхлопов двигателей внутреннего сгорания и резких сигналов клаксонов или даже «сирен». Также весомую роль в отдельных случаях играли такие факторы, как невысокое качество подготовки водителей и /или безответственность отдельных шоферов во время движения по улицам города. Особенно показательным примером опасного поведения на дороге стал случай дворянина А. Л. Самойлова (владельца и водителя печального известного по газетным сообщениям «Красного автомобиля»), который регулярно сознательно пренебрегал безопасностью участников дорожного движения. Это вызывало частые дорожно-транспортные происшествия с причинением вреда разной степени тяжести другим участникам дорожного движения - людям, животным (лошадям и собакам) и транспортным средствам. В то же время часть ответственности за случившиеся ДТП следует возложить на извозчиков и в особенности на пешеходов, привыкших к медленному движению по городским улицам. Длительное время они не осознавали изменений, вызванных появлением десятков автомобилей на улицах Харькова, и пренебрегали собственной безопасностью, ведя себя довольно беспечно.

Ключевые слова: Харьков, начало XX в., модернизация, транспорт, автомобиль, дорожно-транспортное происшествие, ДТП, автомобильная авария, газета, «Южный Край», «Утро», «Красный автомобиль».

Research aim is to establish the history of the first road accidents involving cars in Kharkiv in the early twentieth century.

Research methodology. The article discusses the road accidents involving cars as one of the aspects of the emergence and development of new vehicles and ways of communication "traffic" in Kharkov in the early twentieth century from the point of view of the concept of modernization of urban space.

Scientific novelty. For the first time in the historiography the history of the road accidents involving cars in Kharkov in the early twentieth century was the subject of special research. The publications from the newspapers «Yuzhnyj Kraj» («South Land») and «Utro» («Morning») newspapers revealed a number of testimonies of the first car accidents involving cars in Kharkiv in the early 20th century. The typical causes, circumstances, course and consequences of such incidents are established.

Conclusions. It was found that the first car accidents were caused primarily by the unusualness of the new vehicle for traditional road users in time pedestrians, carriages and, especially, horses, which frightened the unusual view and high speed of automatic crews, the roar of their previous engines, known as time of movement of smoke and smoke, loud exhausts, internal combustion engines and various horns and even «sirens». Factors such as the poor quality of driver training and / or the irresponsibility of individual drivers when driving on city streets also played an important role in some cases. The most known example of dangerous behavior on the road was the case of a nobleman O. L. Samoilov (owner and driver of the infamous newspaper «Red Car»), who regularly consciously ensures the safety of road users. This has led to frequent road accidents involving schoolchildren of varying severity from other road users people, animals (horses, dogs) and vehicles. At the same time, a certain part of the responsibility for road accidents should also be

placed on carriages and features of pedestrians who are accustomed to traffic on city streets. For a long time, they did not report the changes caused by the appearance of dozens of cars on the streets of Kharkiv and neglected their own safety, behaving carelessly.

Key words: *Kharkiv, the beginning of the twentieth century, modernization, transport, car, road accident, newspaper, «Yuzhnyj Kraj» («South Land»), «Utro» («Morning»), «Red Car».*

Коли на початку ХХ ст. на вулицях Харкова з'явилися перші автомобілі, у житті містян виникли не лише нові можливості та зручності, але й нові небезпеки. Новопосталі учасники дорожнього руху принесли невідомі до цього проблеми надвисоку за тогочасними мірками швидкість, ревіння моторів, різкі сигнали клаксонів і сирен, забруднення повітря шкідливими викидами двигунів внутрішнього згоряння тощо. Автомобіль як транспортний засіб був украй незвичний для традиційних учасників дорожнього руху – пішоходів, візників і особливо коней, які часто лякалися стрімких гуркітливих екіпажів, що, гучно сигналячи в хмарах пилу та диму, мчали назустріч, наздоганяли ззаду чи несподівано вихоплювалися з-за рогу.

Комплексне дослідження історії автомобільного транспорту в Харкові на початку ХХ ст. передбачає, зокрема, з'ясування того, як автомобілі переінакшували міський простір і, зокрема, дорожній рух, змінювали його сприйняття городянами учасниками дорожнього руху. У такому разі важливо приділити увагу першим дорожньо-транспортним пригодам за участі автомобілів, зафіксованим у тогочасних періодичних виданнях – у відомих харківських газетах «Южный Край» та «Утро». Ці газети містять різносторонню інформацію з усіх аспектів міського життя Харкова кінця ХІХ – початку ХХ ст. Відповідні посилання на наукову літературу, у якій усебічно оцінено значення згаданих періодичних видань як історичного джерела з історії Харкова, подані в наших попередніх публікаціях про появу перших автомобілів і реалізацію перших проєктів з налагодження регулярного автобусного сполучення в місті на початку ХХ ст. [див.: 1; 2].

Так само в зазначених наукових і низці науково-популярних публікацій уже побіжно згадані й перші дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів у контексті модернізації міського простору, появи нових засобів пересування та призвичаєння містян до новацій [1-4]. Однак дорожньо-транспортні пригоди в Харкові на початку ХХ ст. ще не стали самостійним предметом спеціального наукового дослідження, що зумовлює актуальність і наукову новизну постановки проблеми та дослідницьких завдань статті, зокрема відповідно до концепції модернізації урбаністичного простору з'ясувати причини, обставини, перебіг і наслідки дорожньо-транспортних пригод за участі автомобілів як одного з аспектів появи та освоєння нових транспортних засобів і способів комунікації автомобільного руху у Харкові на початку ХХ ст.

«В Харькове, как известно, совершенно не умеют ездить по улицам, несмотря на присутствие на улицах городских и вновь изобретенных дворников с полицейскими полномочиями. Извозчики, ассенизаторы, лихачи постоянно подвергаются административным взысканиям, лихие автомобилисты по нескольку раз привлекаются к ответственности у мировых судей, а порядка все-таки нет», - стверджували в замітці «К местной жизни», опублікованій за підписом Z. Z. 17 березня 1911 р. в харківській газеті «Утро» [5].

Кореспондент газети знав, про що писав: на межі першого та другого десятиліть ХХ ст. дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів стали звичним прикрим явищем життя міста, і в тогочасній періодиці можна знайти чимало згадок про такі інциденти. Газети «Южный Край» та «Утро» неодноразово друкували повідомлення про дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів на вулицях міста чи в найближчому передмісті.

Найраніша з виявлених на сьогодні заміток про ДТП за участі автомобілів у Харкові надрукована наприкінці травня 1904 р. у газеті «Южный Край» з назвою «Наши автомобилисты»: «19-го мая по Сумской улице ехал в дрожках помощник пристава Я. И. Козьмин, а навстречу ему на автомобиле Г. И. Полянский. Лошадь г. Козьмина начала

сильно волноваться, что и побудило его несколько раз повторить просьбу, обращенную к г. Полянскому, чтобы он остановил автомобиль. Последний просьбы не исполнил, лошадь понесла. Я. И. Козьмин упал с дрожок, запутался в вожжах и, по его словам, лошадь волокла его по мостовой на расстоянии 40 сажень, пока сама не упала. Г-н Козьмин получил сильные ушибы; лошадь оказалась покалеченной. На днях на той же улице, испугавшись двигавшегося автомобиля, понесла лошадь одноконного извозчика, который также отделался незначительными ушибами. Кроме этих двух были еще несчастные случаи с седоками в экипажах при встречах на людных улицах с автомобилистами. Обязательные постановления о езде на автоматических экипажах, изданные городской думой, должны были войти в обязательную силу с 1-го января текущего года, но они до сих пор еще не утверждены» [6]. Отже, до травня 1904 р. вже сталося щонайменше кілька інцидентів на вулицях міста за участі автомашин.

Наступна дорожньо-транспортна пригода за участі автомобіля, згадана в «Южном Крае», трапилась за містом 4 жовтня 1904 р. Її фігурантами стали дворянин М. Г. Данилевський, який їхав з дружиною в екіпажі, і харківський фотограф Шабельський-Скассі, що кермував автівкою. Описи події, наведені у листах учасників до газети [7; 8], суттєво різняться, однак основні факти збігаються. Під час повернення до Харкова із замської прогулянки екіпаж М. Г. Данилевського перестрівся з автомобілем Шабельського-Скассі, який мчав назустріч. Дворянин зупинив екіпаж і разом із дружиною спішився, а кучеру наказав розвернутися та рухатися назад по шосе, доки автомобіль не зупиниться. Автомобіліст, вочевидь, не зрозумів бажання М. Г. Данилевського, і далі рухався слід за екіпажем, швидко наздоганяючи його. Кінь, зачувши за собою погоню, скинув кучера, і зупинити перелякану тварину вдалось лише завдяки студенту Харківського університету Деканазову, який був одним із пасажирів автомашини Шабельського-Скассі. Студент повернув екіпаж власникові, після чого сів в автомобіль – і той рушив далі.

Обурено описуючи пригоду, М. Г. Данилевський повністю звинувачував у неприємному інциденті Шабельського-Скассі, який буцімто проігнорував прохання зупинитися й спеціально погнався за конем, «беспрерывно нажимая сигнал и производя страшный рев по лесу» [7]. Водій автомобіля заперечував звинувачення, наголошуючи, що він, навпаки, завчасно подавав сигнали, щоб «кучер вовремя сдержал лошадей», а коли побачив, що візник не може впоратися з конем, «решил замедлить ход» і негайно зупинив машину, щойно помітив, що «неопытный возница выпустил из рук вожжи и вылетел на землю». У будь-якому разі винним у ДТП був визнаний Шабельський-Скассі, якого, як повідомляє «Южный Край», «за непринятие мер предосторожности» присудили «к штрафу в двадцать пять рублей или аресту на 5 дней и удовлетворению гражданского иска, предъявленного г. Данилевским, в размере 135 рублей» [9].

Окрім покарання шофера, описана дорожньо-транспортна пригода мала й важливіші наслідки - обурений випадком дворянин М. Г. Данилевський звернувся в Харківську міську думу з проханням розглянути й розв'язати низку проблем, які виникають у місті внаслідок їзди на автомобілях. Перелік порушених питань, які описують типову поведінку автомобілістів Харкова, опублікований у газеті «Южный Край» у жовтні 1904 р.: «1) скорость езды превышает предельную скорость любого лучшего рысака, пущенного вольно и во всю; 2) при поворотах на другую улицу автомобили никогда не пускаются шагом; 3) при встречах с экипажами они никогда не сворачивают с дороги; 4) очень часто управляют автомобилями малолетние и женщины; 5) заведенные автомобилистами сигналы «ревуны» трубят беспрерывно и пугают лошадей» [10].

Ще дві публікації про ДТП у Харкові знаходимо в числах газети «Утро» наприкінці травня й початку червня 1908 р. Перша з них повідомляє про здійснений автомобілем наїзд на пішохода, який стався 30 травня 1908 р.: «Вчера на проходившую около 10 часов вечера крестьянскую девушку Анастасию Колесникову, 24 лет, служащую прислугой, наехал автомобиль, мчавшийся по улице без всяких сигналов и предупреждений. Автомобилисты не сочли нужным дать сигнал даже в этой, переполненной прохожими местности и бешено

ехали по Театральной площади. К счастью, Колесникова была задета только колесом за платье, которое совершенно оборвано. Колесникова получила ушибы ног и ссадины. Для оказания медицинской помощи она была доставлена в медицинское общество, где находится и сейчас. Автомобиль был задержан и отправлен с автомобилистами в 3-й полицейский участок. Неосторожным автомобилистом оказался шофер торгового дома Герман Мейер» [11].

У другій замітці в газеті «Утро» з назвою «Шалости шоффера» (*саме так, з подвійною «Ф» - авт.*) повідомляли про необережну їзду по вулиці Єкатеринославській у ніч з 30 на 31 травня 1908 р.: «С появлением в городе автомобилей стали замечаться случаи необузданности управляющих (шофферов). 30 мая хроника отметила уже один случай, а с 30 на 31 мая один из шофферов в 12 час. ночи, когда на Екатеринбургской ул. было большое движение экипажей с публикой, возвращавшейся с вокзала и садов - пронесся со скоростью до 50-60 верст в час, пугая лошадей. № автомобиля нельзя было заметить, так как сзади машины не было фонаря» [12].

Наступного 1909 року кількість згадок про дорожньо-транспортні пригоди за участі автомобілів зростає. Так, дописувач газети «Утро» в замітці «Неосторожна езда» повідомляє, що 19 квітня 1909 р. шофер торгового дому «ГерманМейер», здійснивши «тест-драйв» нового автомобіля з міським номером 11 і в'їжджаючи удвір будинку № 55 по вулиці Москалівській, круто повернув кермо автівки, унаслідок чого зачепив стовп у в'їзних воротах. Від сильного поштовху шкоди було завдано не лише стовпу та корпусу автомобіля, але й міщанину К. Бондаренку, який був його пасажиром [13].

Уже за кілька днів після цього, 23 квітня 1909 р. сталася наступна дорожньо-транспортна пригода за участі автомобіля. Дописувач газети «Утро» в замітці «Неосторожная езда на автомобиле» від 25 липня 1909 р. повідомляє, що вчора в камері мирового судді була розглянута справа відставного штаб-ротмістра пана Гордеєнка за заявою потерпілого пана Задорожного. У заяві було зазначено, що 23 квітня 1909 р., коли Задорожний переходив Олександрівську вулицю, на нього «наскочил быстро ехавший автомобиль, сбил с ног и переехал. Сигналов автомобиль не давал». Водій і свідок (пасажир автомобіля) заперечували звинувачення, викладаючи свою версію подій, згідно з якою автівка їхала вкрай повільно зі швидкістю приблизно вісім верст на годину – і сигналіла. Під час руху на Олександрівській вулиці автомобіль перестрівся з вагоном конки, з якого, намагаючись зіскочити на ходу, випав пасажир. Водій негайно загальмував і від'їхав до тротуару, тоді як пасажир конки негайно звівся на ноги та перебіг вулицю. Вирішивши, що інцидент вичерпаний, шофер продовжив рух і лише згодом дізнався від поліції, що буцімто переїхав пішохода. Мировий суддя визнав провину водія Гордеєнка й оштрафував його на 5 рублів [14].

Ще одна дорожньо-транспортна пригода сталася 5 червня 1909 р. на греблі Основ'янського мосту. На цій ділянці руху валку з 20 підвід вугільників стрімко наздогнав автомобіль із міським номером 30. Промчавши повз вервечку підвід, гуркітлива автівканаякала коней, запряжених до екіпажа жихорського утримувача пошти Лелюка, у якому їхав також земський фельдшер Сумцов. Налякані автомобілем, коні понесли, кучера й пасажирів викинуло з екіпажа, сам тарантас зламався, а корінник поранив кінцівки. Усе цетрапилось на найвужчій ділянці греблі, де згідно з правилами автомобілісти мали бути особливо обережні. З приводу пригоди Лелюк звернувся в міську управу, просячи притягнути водія автомобіля № 30 до відповідальності за порушення правил дорожнього руху і стягнути з нього на користь потерпілих 100 рублів для відшкодування завданих збитків [15].

Траплялись автомобільні аварії й за межами Харкова. Так, 8 липня 1909 р. газета «Утро» повідомляла про катастрофу в пісках поблизу Змієва, коли великий сирійський автомобіль ускочив у неглибокий яр. Унаслідок ДТП постраждав шофер автівки, ударившись грудьми об кермо. Ремонтувати автомобіль довелося в Харкові, після чого

туристи відбули в Катеринослав, звідки, судячи з усього, і приїздили в Харківську губернію [16].

Послідовно, з інтервалом приблизно два тижні, дві дорожньо-транспортні пригоди сталися на вулиці Катеринославській. Спочатку 13 вересня 1909 р. на ній городовий затримав автомобіль із міським номером 27, який неймовірно швидко мчав проїжджою частиною. Автівка належала інженерові Гостинопольському, а за кермом перебував міщанин Голованєв, якого й притягнули до відповідальності за швидку їзду [17]. Згодом, 29 вересня 1909 р., поблизу розташованого на Катеринославській готелю «Монне» шофер автомобіля управителя Північно-Донецької залізниці Зинов'єв здійснив наїзд на надвірного радника П. П. Гревізирського, забивши тому бік і завдавши саден руки. За вчинене водій був притягнутий до відповідальності [18].

Того-таки 1909 р. на харківських вулицях з'явився автомобіль, який став справжньою грозою для пішоходів, візників і коней, інших автомобілістів та домашніх тварин. У місцевій періодиці його назвали «Красный автомобиль». Його власником був своєрідний міський антигерой - дворянин Олексій Львович Самойлов.

Першим виявленим у періодиці інцидентом у сумній шерензі «подвигів» харківського автомобіліста стала дорожньо-транспортна пригода, яка трапилася 17 лютого 1909 р. на вулиці Сумській поблизу редакції газети «Южный Край». Того дня автомобіль О. Л. Самойлова за номером 26 задавив на смерть собаку породи пойнтер, власником якого був студент Міленко. Городовому вдалось затримати автомобіль та водія, і 8 травня 1909 р. була винесена судова ухвала, згідно з якою власник пса отримував компенсацію 150 рублів, а О. Л. Самойлов мав відбути арешт строком у 5 днів [19]. Описуючи обставини ДТП у замітці «Красный автомобиль (Из зала суда)», кореспондент «Утра» не приховував гіркої іронії: «17 февраля 1909 года, как гласит имеющийся в деле полицейский протокол, красный автомобиль, на котором находился собственник его, г. Самойлов, шел “тихим ходом” вверх по Сумской улице и, конечно, несмотря на тихий ход, он сокрушал все, что встречалось на его пути. Хотя были приняты автомобилистами все меры предосторожности, т. е. беспрестанно ревели сирена, шипела и свистела машина, хотя публика шарахалась во все стороны, - не обошлось и без несчастья, которое является, кажется, первым из цикла подвигов “страшного чудовища”, носившего название “Красного автомобиля”».

В этот день, т. е. 17 февраля 1909 года, по Сумской улице имел несчастье идти мирный студент со своим единственным другом, породистой собакой пойнтером. В то время, когда показался “красный автомобиль”, и публика... в ужасе разбегалась по сторонам, очищая дорогу автомобилю, студент этот, фамилия которого Миленко, переходил через улицу со своею собакою на другую сторону. Заметив необычайное движение публики и ужас на лицах бежавших в разные стороны прохожих, г. Миленко, схватив свою собаку за ошейник, тоже бросился на тротуар, но в это время “красный автомобиль” налетел на них почти в упор. Спасаясь, г. Миленко растерялся, выпустил из рук своего пойнтера, который тут же, на глазах прохожих (в 3 ч. дня) был подхвачен “красным автомобилем”, смят им и, истерзанный чудовищем в 70 лош. сил, выброшен на мостовую после того, как его переехало заднее колесо» [20].

Ані скоєне, ані покарання за нього не зупинили лихача 1909 і почасті 1910 роки стали для харківців часом свавілля «Червоного автомобіля» на вулицях міста. Так, 17 квітня 1909 р. у газеті «Южный Край» повідомляли, що в Харкові значно побільшало автомобілів, кількість яких сягнула приблизно сорока. При цьому, як зазначали, майже всіма ними керують або професійні шофери, або самі власники, «умеющие управлять ими с надлежащей осмотрительностью». Єдиним винятком була автівка, яка часто з'являлася на найбільш залюднених вулицях. «Автомобиль этот ведут очень быстро и без предостерегающих сигналов, зауважували в замітці, так что было уже немало случаев, известных редакции в точности, когда счастливое совпадение избавляло прохожих, женщин и детей, от увечья» [21]. З огляду на даліші публікації не сумніватимемося, що в цьому газетному повідомленні йшлося саме про автомобіль, яким кермував О. Л. Самойлов.

Дві наступні замітки в газетах «Южный Край» та «Утро», обидві за 5 вересня 1909 р., повідомляють про великий коричнево-червоний автомобіль, який з неймовірно високою швидкістю їздив по Сумській вулиці й Білгородському шосе до Сокольників, тобто саме в тих місцях, де полюбляла кататися харківська публіка. Одного разу автівка так швидко промчала повз зустрічний екіпаж, що спокійний кінь, який давно звик до автомашин, інстинктивно сіпнувся вбік і саме цим, мабуть, порятував екіпаж та пасажирів. Насамкінець в обох публікаціях рекомендували встановити в кінці Сумської вулиці спеціальний пост, щоб фіксувати номери автомобілів, які порушували б правила дорожнього руху [22; 23].

Пропоновані заходи явно були на часі, бо вже 1 листопада 1909 р. О. Л. Самойлов збив на Олександрівській вулиці робітника Якова Щербініна, протягнувши того бруківкою приблизно 15 сажнів (до 30 метрів!). Слідство встановило, що водій рухався зі швидкістю 70 верст на годину (приблизно 70 км/год) і не давав жодних попереджувальних сигналів. Справа проти О. Л. Самойлова тривала довго, і остаточний вирок був винесений лише 13 вересня 1911 р. Згідно з ним обвинувачуваному зрештою присудили лише 25 рублів штрафу із заміною на 5 днів ув'язнення. Таке м'яке покарання було обумовлене тим, що винуватець ДТП фактично відкупився від потерпілого, сплативши йому тисячу рублів. Унаслідок цього Я. Щербінін заявляв, що не має жодних претензій і просив припинити справу [24].

До весни 1910 р. автівка О. Л. Самойлова вже стала такою звичною загрозою на вулицях міста, що, крім порядкового, згідно з міською реєстрацією, номера 26, вона здобула навіть власне ім'я «Красный автомобиль». Саме так її названо відразу в кількох замітках у газетах «Южный Край» та «Утро» за березень 1910 р. [25; 31]. Уже на початку березня 1910 р. харківський поліцеймейстер К. І. Безсонов звернувся до міської управи з проханням позбавити О. Л. Самойлова права на поновлення білета й номера, які давали змогу їздити на автомобілі в Харкові, а вже виданий номер 26 відібрати. Своє прохання поліцеймейстер аргументував тим, що водій регулярно та свідомо порушував обмеження швидкості руху, передбачені § 9 обов'язкових постанов міської думи про їзду на автоматичних екіпажах. Крім того, у проханні поліцеймейстер зазначав, що О. Л. Самойлова вже одного разу засуджено за необережну їзду [25; 29]. Вочевидь, він мав на увазі суд щодо пойнтера, загиблого під колесами автомобіля.

Прохання поліцеймейстера щойно було подане до міської адміністрації, як уже 4 березня 1910 р. О. Л. Самойлов спричинив нову дорожньо-транспортну пригоду. Швидко рухаючись Катеринославською вулицею, «Красный автомобиль» налякав коня візника № 901, який смикнувся вбік, унаслідок чого дрожки наїхали на сина колишнього начальника телеграфу Південної залізниці пана Кайле. «Неужели же нет никаких мер, чтобы прекратить этот спорт “искалечивания” прохожих? Нам сообщают, что о происшедшем случае составлен протокол, и г. Самойлов привлечен опять к ответственности за быструю езду, но где же гарантия, что прекратятся, наконец, “похождения” злосчастного автомобиля?» - бідкався дописувач «Южного Края» [26]. Відповідь не забарилась і у числах за 9 березня 1910 р. «Южный Край» і «Утро» повідомили, що Харківська міська управа нарешті позбавила О. Л. Самойлова права на їзду містом і звернулася до харківського поліцеймейстера з проханням простежити за виконанням цього рішення [27; 30].

Відразу, однак, неподобства «Красного автомобиля» не припинились. До того як О. Л. Самойлову повідомили про рішення міської адміністрації, він устиг спричинити ще одну ДТП. 8 березня 1910 р., о 8:30 вечора, рухаючись зі швидкістю приблизно 50 верст на годину, автівка лихача налетіла на коня ванька (так у Харкові називали візників - авт.); дрожки не перекинулися лише тому, що вдарилися іншим боком об вагон кінного трамваю, який саме нагодився. Натомість автомобіль, не зменшуючи швидкості, промчав до рогу Павлівської та Сергіївської площ, де навпроти магазину «Фаянс» наїхав на дрожки ванька № 1707 Бутова. Наляканий кінь сіпнувся вбік, придавивши до ліхтарного стовпа студента, який саме проходив у тому місці. Постраждалий, зазнавши забиття, відмовився від лікарської допомоги та шпиталізації поїхав на візникові додому, а затриманого поліцейськими О. Л. Самойлова оточив вороже налаштований натовп, прагнучи розправити. Дописувач «Утра» писав: «Возле задержанного чинами полиции автомобиля собралась довольно большая толпа публики, громко

выражавшая свое негодование по адресу владельца автомобиля. Публика была, в общем, настроена настолько враждебно к Самойлову, что, не будь здесь полиции, Самойлову, пожалуй, пришлось бы плохо» [31].

Лише після цього сваволя водія «Красного автомобиля» на вулицях Харкова припинилася. Щоправда, уникнути чергової трагедії за участі харківського лихача та його сумнозвісної автівки не вдалося. Сталася вона, однак, не в Харкові, а в Москві, де 4 червня 1912 р. О. Л. Самойлов не впорався з кермуванням на високій швидкості, що призвело до вибуху двигуна й загибелі пасажирки, 23-річної артистки Є. М. Кисловської, відомої на сцені під псевдонімом Чарська. Інші пасажири автомобіля, крім дівчини, вижили, а сам водій відбувся легкими травмами [32; 33]. Подія привернула увагу в Харкові, оскільки О. Л. Самойлов і його автомобіль встигли стати сумновідомими в місті. У числі «Южного Края» за 9 червня 1912 р. журналіст цієї газети писав: «Московская автомобильная катастрофа имеет довольно близкое отношение к Харькову. Сам владелец автомобиля г. Самойлов, молодой человек, которому совершенно неожиданно по наследству досталось крупное состояние, был “запротоколирован” не один раз за нарушение правил об автомобильном движении; приговаривали его и мировые судьи, задавил он какую-то собаку и причинил ушибы одному рабочему. “Красный автомобиль” г. Самойлова так прославился еще своими гудками, пугавшими лошадей, что в конце концов у владельца отняли право езды и ему пришлось самый цвет кузова “машины” перекрасить в другой, менее популярный цвет.

После этого г. Самойлов исчез из Харькова.

Ети подробиці я привожу для того, чтобы доказать старое, неоспоримое положение, что нет действия без причины и что за чем пойдешь, то и найдешь.

Ища сильные спортсменские ощущения и не будучи подготовленным в серьезном смысле к управлению автомобилем, не имея выдержки и осторожности, г. Самойлов вызвал в конце концов катастрофу, которая при его наклонностях должна была случиться с ним рано или поздно...

Как и в Харькове, вокруг г. Самойлова в Москве развлекалась группа веселых прожигателей жизни, и один из них, пострадавший во время этой катастрофы, тоже принадлежит нашему городу, но отнюдь не может составить предмет его гордости, но о нем, как о фигуре совсем уже особого характера, говорить в этом отделе газеты не для чего... Вероятно, будет и для этого час.

Покойная Кисловская, ставшая отчасти жертвой собственного легкомыслия, появилась и в Харькове; одно время она фигурировала здесь, ведя “рассеянный” образ жизни в обществе золотой молодежи и всяких кокодесов; к театру она, разумеется, никакого отношения не имела; она подвизалась в хоре “Аквариума” или “Эрмитажа”. Мечтала о сцене Кисловская давно.

Эффектная брюнетка, Кисловская располагала хорошими средствами и пыталась устроиться здесь в драме еще во времена Соколовского, но из этого ничего не вышло...

Что за сорт публики пострадал в данном случае ясно.

В конце концов вышло, что “компания веселых пассажиров”, бешено мчавшаяся из “Яра” рано утром, более или менее чувствительными, а молодая, доверившаяся им женщина нашла свою преждевременную смерть...» [34].

Двома днями раніше, 7 червня 1912 р., в есеї «Из харьковской жизни» дописувач «Утра» з підписом А. Е. був не менш моралістичний: «“Красный автомобиль”, наводивший панику на харьковцев, погиб в Москве при ужасающей катастрофе, забрызганный кровью... Сто верст в час и полная растерянность владельца автомобиля, не сумевшего выключить мотор и предупредить взрыв. Молодой человек был запротоколен в Харькове за бешеную езду на автомобиле, уплатил штраф и успокоился: он может уплатить целый ряд штрафов и нисколько не стесняться протоколами...

Задавлю, заплачу... Чего тут стесняться.

И несчастье в Москве представляется не простой случайностью - так должны были в конце концов завершиться подвиги “спортсмена”, не умевшего, оказывается, управлять автомобилем и, тем не менее, всегда рисковавшего жизнью своей и чужой.

В своей жизни человек может быть волен, но как не могли научить молодого человека повнимательнее относиться к людям? С высоты автомобиля он, видите ли, “презирал” пешую публику, “богатый рантье из Харьковской губернии”...

Можно заплатить, и конечно: “Сторонись, беднота”...

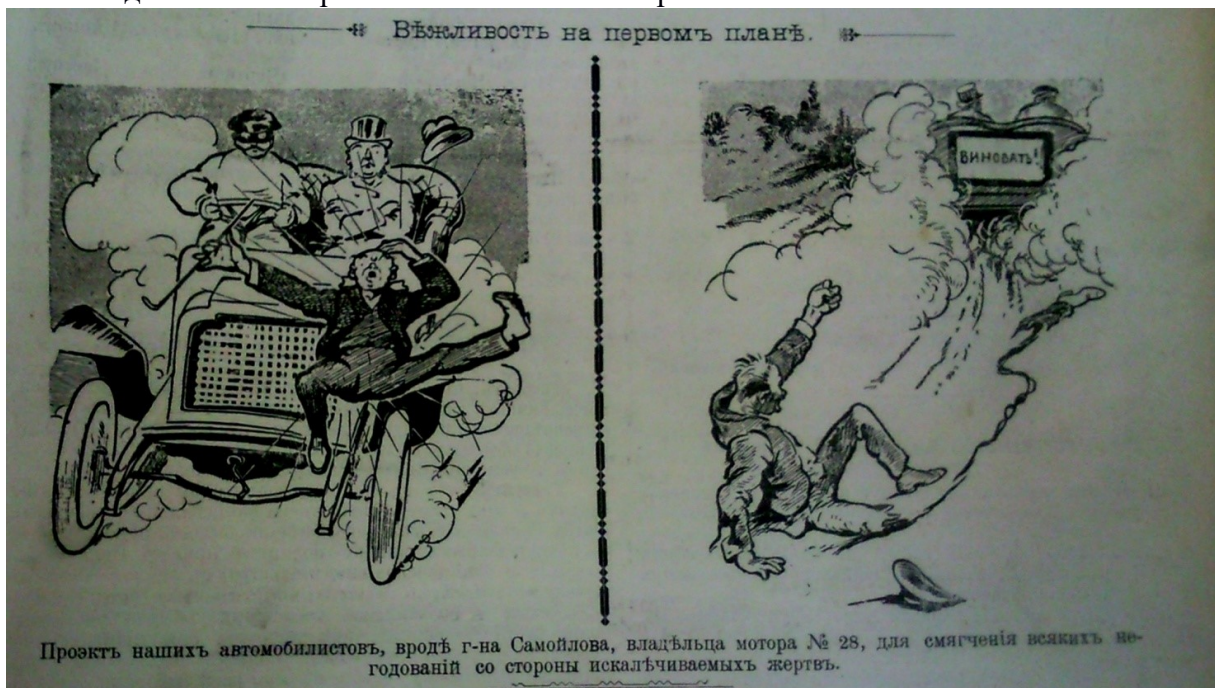
У г. Самойлова в Харькове есть подражатели, так же, как и этот автомобильщик, не стесняющиеся гнать по Сумской автомобили с необычайной скоростью.

Может быть, страшный урок московской трагедии их кое-чему научит? Или даже это забудется?

Ничтожное взыскание, налагаемое за быструю езду, не останавливает нарушения закона; нужны какие-то другие меры... Нужно повисить культурность богатых “рантье”» [35].

Минуло понад сто років, а ці роздуми тазаклики досі не втратили актуальності й у сучасному Харкові. Цікаво, що навіть страшна трагедія не зупинила О. Л. Самойлова, і невдовзі він знову з'явився в Харкові, де їздив дуже швидко, нехтуючи безпекою руху на автомобілі з московськими номерами не отримавши дозволу від харківської міської управи. З огляду на це поліції було запропоновано «наблюдать за появлением Самойлова и категорически воспретить ему управлять автомобилем» [36]. Таку пропозицію зробила спортивно-технічна комісія Південно-руського автомобільного клубу, запропонувавши також притягнути пана Самойлова до відповідальності за порушення обов'язкових постанов щодо правил організації автомобільного руху на вулицях Харкова [37].

«Червоний автомобіль» та його власник-водій О. Л. Самойлов потрапили й на сторінки харківського сатиричного журналу «Жало» [38; див. також: 39, с. 54]¹. Тут злісного харківського лихача зображено на карикатурі «Вежливость на первом плане». На першому малюнку необережний водій збиває пішохода, неочікувано й без жодних попереджень наздогнавши його ззаду, на другому автомобіль шанувальника швидкої їзди зникає в хмарі куряви, лишивши збитого, обуреного навіть скаліченого пішохода з відірваною правою ногою на проїжджій частині. Ззаду на автівці зображено напис «ВИНОВАТЬ!», бо, як іронічно зазначив автор карикатури у назві твору, ввічливість у харківських водіїв - злісних порушників безпеки дорожнього руху - завжди має бути на першому плані. Цікаво, що О. Л. Самойлов тут стає певним збірним образом усіх горе-шоферів Харкова, про що свідчить підпис під карикатурою: «Проект наших автомобилистов, вроде г-на Самойлова, владельца мотора № 28, для смягчения всяких негодований со стороны искалчиваемых жертв».

¹Щиро дякуємо Анастасії Боженко за надані консультацію та фотокопію карикатури.

Як бачимо, головною причиною дорожньо-транспортних пригод, скоєних за участі «Червоного автомобіля» О. Л. Самойлова та інших подібних до нього лихачів на вулицях Харкова, були передусім надмірна швидкість і різка зміна траєкторії руху, гуркіт двигунів автівок, а також брак належної підготовки і / чи відповідальності водіїв під час руху. До цього варто додати різкі сигнали автомобільних клаксонів і ревунів-сирен, про які також згадували в розглянутих публікаціях. Цьому питанню було приділено й окрему увагу. У замітці «Ходатайство поліціймейстера» з газети «Утро» від 13 січня 1910 р. зазначали: «В последнее время на улицах города появились автомобили, владельцы которых для сигналов употребляют не рожки, как это полагается, или общеупотребительно, а особые гудки-ревуны, под названием “сирена”, а также громкие и пронзительные свистки. Так как подобные звуки пугают животных и наводят на них панику, вследствие чего могут произойти несчастные случаи с публикою, полиціймейстер К. И. Безсонов, озабочиваясь предупреждением подобных случаев, вчера обратился в городскую управу с просьбою об издании обязательных постановлений о безусловном воспрещении владельцам автомобилей во время езды по городу употреблять для сигналов звуки «сирены» и свистки»[40].

Невдовзі після пригод за участі горезвісного «Червоного автомобіля» та його власника О. Л. Самойлова спокій учасників дорожнього руху на харківських вулицях почав порушувати новий автомобіль, який газетярі за аналогією з попередником спробували охрестити «Синім автомобілем». У замітці в газеті «Южный Край» зазначали: «На место красного автомобиля г. Самойлова, который носился по харьковским улицам подобно летающему голландцу по морям, явился синий автомобиль, желающий, очевидно, затмить своего смелого и талантливого предшественника. Этот автомобиль носится по улицам с быстротой тем более опасной, что все эти дни улицы полны народом, движение усиленное по случаю предстоящих праздников. Есть ли какие-нибудь правила, однако, на этот счет или нет? Как нежелательно стеснение кого-либо в предоставленных ему правах, так же невозможно допускать злоупотребления при пользовании этими правами во вред общественной безопасности. Надеемся, что полиция обратит внимание на “синий автомобиль”, как обратила на красный, тем более, что он еще гремит такой сиреной, которая повергает в страх и ужас не только животных, но и людей. Сигналы - одно, а нарушение тишины и спокойствия на улицах - совсем другое дело» [41].

Реакція на процитовану газетну замітку була миттєва - уже наступного дня поліціймейстер видав розпорядження з'ясувати особу власника «синього автомобіля», щоб притягти його до відповідальності за надмірно швидкий рух вулицями міста й позбавити права водити автомобіль, як це зробили щодо дворянина О. Л. Самойлова [42].

Послідовно критикуючи автомобілістів, до яких дописувачі місцевої преси і, судячи з усього, переважна більшість харківців були налаштовані критично, не варто забувати про відповідальність інших учасників дорожнього руху у скоєнні дорожньо-транспортних пригод за участі автомобілів. Почасті відповідальними за такі ДТП були візники, які не приділяли належної уваги дотриманню безпечної поведінки на дорозі, не вміли або не бажали вчасно стримати коней. Унаслідок цього звиклі до відносно спокійного дорожнього руху люди та тварини не встигали вчасно відреагувати на раптову появу на дорозі такого швидкого транспортного засобу, як автомобіль. Особливо безтурботно й навіть, сказати б, недбало поводитися на вулиці пішоходи. Судячи з усього, звиклі до відносно повільного руху транспорту, пішоходи могли рухатися вулицею доволі хаотично, раптово виходити з тротуару на проїжджу частину, неочікувано перетинати - переходити чи перебігати - вулицю тощо.

Особливо показовими видаються згадки про те, як пасажир конки зіскакували на ходу з цього транспортного засобу прямо на проїжджу частину. Унаслідок такої неочікуваної появи пішохода просто перед автомобілем водій не встигав загальмувати чи зманеврувати, щоб не завдати йому шкоди. Саме так, судячи з усього, сталось 23 квітня 1909 р., коли пасажира конки п. Задорожного, який випав чи зіскочив з вагона, збив водій п. Гордеєнко [14]. Схожий випадок стався 15 жовтня 1911 р., про що також повідомляла

газета «Утро»: «Вчера днем с доктором С. Н. Советовым произошел несчастный случай, едва не окончившийся для него серьезной катастрофой. Г. Советов проезжал на конке по Сумской улице; возле Земельного банка он соскочил. В это время на него налетел автомобиль, которым он и был смят. Оказалось, что автомобиль принадлежит проф. Орлову, который сам и управлял им. К счастью, проф. Орлову удалось несколько затормозить автомобиль. Смятый автомобилем, Советов лежал в обморочном состоянии. Подбежавшие случайные прохожие усадили доктора на дрожки и отправили домой. У г. Советова слегка ушиблены ноги и имеются легкие ссадины на руках. Очевидцы катастрофы были изумлены поведением владельца автомобиля. Проф. Орлов - медик, хирург. Естественно было бы ожидать, что проф. Орлов, немедленно, тут же на месте окажет помощь пострадавшему. Между тем проф. Орлов преспокойно покатил дальше, даже не остановившись» [43].

Обидва згадані випадки доволі показові як поведінкою пасажирів конки (а потім пішоходів), так і водіїв. В обох випадках постраждали опинилися під колесами автомобіля внаслідок власної недбалості й необережності. Натомість шофери, уживши певних заходів, щоб запобігти наїзду на пішохода, потім спокійно продовжували рух, не вважаючи за потрібне зупинитися й надати постраждалому первинну медичну допомогу. Особливо показовим щодо цього став інцидент за участі хірурга проф. Орлова, який не надав допомоги колезі-медику С. Н. Советову. Вочевидь, водії вважали винними в пригоді самих постраждалих, тоді як громадська думка схильна була до того, щоб в усьому винуватити автомобілістів. Останнє цілком закономірне з огляду на низку факторів. По-перше, автомашин і водіїв було мало, заледве кілька десятків на все місто, тоді як до пішоходів належали всі городяни й прибулі до Харкова. По-друге, саме пішоходи задавали тон і зміст суспільної думки доби, а газетярі йшли вслід за цією колективною громадською думкою - як свідомо їй потураючи, так і несвідомо її поділяючи, адже дописувачі та читачі газет (а отже, клієнти, які платили за газету гроші) самі були передусім пішоходами.

Отже, перші автомобільні аварії були спричинені насамперед незвичністю нового транспортного засобу для традиційних учасників дорожнього руху – пішоходів, візників і особливо коней, які лякалися незвичного вигляду й високої швидкості руху автоматичних екіпажів, гуркоту їхніх моторів, здійсненої під час руху куряви та диму, гучних вихлопів двигунів внутрішнього згоряння і різких сигналів клаксонів та сирен. Вагому роль в окремих випадках відігравали такі фактори, як невисока якість підготовки водіїв автомобілів та / чи безвідповідальність окремих шоферів під час руху міськими вулицями. Найбільш показовим прикладом небезпечної поведінки на дорозі став випадок дворянина О. Л. Самойлова (власника сумнозвісного «Червоного автомобіля»), який регулярно свідомо нехтував безпекою учасників дорожнього руху, що спричиняло часті дорожньо-транспортні пригоди із завданням шкоди різного ступеня тяжкості іншим учасникам дорожнього руху - людям, тваринам (коням, собакам) і транспортним засобам.

Водночас значна частка відповідальності за скоєні ДТП має бути покладена також на візників і особливо пішоходів, які звикли до повільного руху містом. Тривалий час пішоходи не усвідомлювали змін, до яких призвела поява десятків автомобілів на вулицях Харкова й нехтували власною безпекою, поводячись доволі недбало.

Нарешті, важливою в громадському освоєнні такої транспортної новації початку ХХ ст., як автомобіль, була роль органів міської влади, чиї представники усвідомлювали потребу врегулювати дорожній рух, зваживши на масову появу автівок у Харкові. Дальше дослідження історії автомобільного транспорту в Харкові саме й має на меті вивчити те, як городяни сприймали та оцінювали зміни в транспортній системі міста і як органи міської влади та небайдужі громадянські активісти намагалися впорядковувати автомобільний рух, які правила для цього запроваджували і як вимагали дотримуватися їх.

Література

1. Домановський А. М., Олешко Н. П. Перші автомобілі та автомобільні дорожньо-транспортні пригоди у Харкові на початку ХХ ст. (за матеріалами місцевої преси). *Інтелекція і влада*. 2019. Вип. 40. С. 139-150.
2. Домановський А. М., Олешко Н. П. Автомобільний громадський транспорт у Харкові на початку ХХ ст.: проекти та перші спроби реалізації (за матеріалами місцевої преси). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2020. Вип. 30. С. 108-138.
3. Домановський А. М. Перша автомобілезнавча наукова доповідь у Харкові. *Автодорожник. Газета колективу Харківського навчально-науково-виробничого комплексу з автомобільно-дорожньої освіти*. 2 травня 2019 р., четвер. № 4–5 (1663–1664). С. 12.
4. Домановський А. М., Олешко Н. П. Перші автомобілі на вулицях Харкова на початку ХХ ст. *Автодорожник. Газета колективу Харківського навчально-науково-виробничого комплексу з автомобільно-дорожньої освіти*. 9 липня 2020 р., четвер. № 6-7 (1677-1678). С. 15.
5. Z. Z. К местной жизни (Из письма). *Утро*. Четверг, 17 марта 1911 г. № 1297. С. 4.
6. Наши автомобилисты. *Южный Край*. Вторник, 25 мая (7 июня) 1904 г. № 8101. С. 4.
7. Данилевский М. Г. Письмо в редакцию. *Южный Край*. Вторник, 5 (18) октября 1904 г. № 8234. С. 4.
8. Заметка. *Южный Край*. Пятница, 11 (24) октября 1904 г. № 8240. С. 4.
9. Приговор земского начальника // *Южный Край*. Воскресенье, 14 (27) ноября 1904 г. № 8274. С. 5.
10. Езда на автомобилях. *Южный Край*. Среда, 21 октября (2 ноября) 1904 г. № 8249. С. 4.
11. Харьковские автомобилисты. *Утро*. Суббота, 31 мая 1908 г. № 453. С. 4.
12. Шалости шоффера. *Утро*. Среда, 4 июня 1908 г. № 455. С. 4.
13. Неосторожная езда. *Утро*. Вторник, 21 апреля 1909 г. № 720. С. 3.
14. Неосторожная езда на автомобиле. *Утро*. Суббота, 25 июля 1909 г. № 801. С. 4.
15. Происшествия. Автомобиль № 30. *Утро*. Пятница, 12 июня 1909 г. № 764. С. 4.
16. Случай с автомобилем. *Утро*. Среда, 8 июля 1909 г. № 786. С. 5.
17. Быстрая езда. *Утро*. Среда, 16 сентября 1909 г. № 842. С. 6.
18. Неосторожная езда. *Южный Край*. Четверг, 1 (14) октября 1909 г. № 9801. С. 6.
19. Из подвигов «красного автомобиля». *Южный Край*. Суббота, 8 (21) мая 1910 г. № 9983. С. 4.
20. Красный автомобиль (Из зала суда). *Утро*. Воскресенье, 9 мая 1910 г. № 1037. С. 7.
21. Езда на автомобилях. *Южный Край*. Пятница, 17 (30) апреля 1909 г. № 9663. С. 5.
22. Наши автомобилисты. *Южный Край*. Суббота, 5 (18) сентября 1909 г. № 9781. С. 4.
23. Опасные прогулки. *Утро*. Суббота, 5 сентября 1909 г. № 835. С. 4.
24. Из зала суда. Харьковский окружной суд. «Красный автомобиль». *Утро*. Среда, 14 сентября 1911 г. № 1446. С. 7.
25. «Красный автомобиль». *Южный Край*. Четверг, 4 (17) марта 1910 г. № 9929. С. 5.
26. Опять «красный автомобиль». *Южный Край*. Пятница, 5 (18) марта 1910 г. № 9930. С. 4.
27. «Красный автомобиль». *Южный Край*. Вторник, 9 (22) марта 1910 г. № 9933. С. 4.
28. «Красный автомобиль». *Южный Край*. Среда, 10 (23) марта 1910 г. № 9934. С. 5.
29. Автомобиль Самойлова. *Утро*. Четверг, 4 марта 1910 г. № 982. С. 5.
30. Красный автомобиль Самойлова. *Утро*. Вторник, 9 марта 1910 г. № 986. С. 5.
31. Опять красный автомобиль Самойлова. *Утро*. Среда, 10 марта 1910 г. № 987. С. 4.
32. Смерть под автомобилем. *Южный Край*. Среда, 6 (19) июня 1912 г. № 10805. С. 3.
33. Ужасная катастрофа. *Утро*. Среда, 6 июня 1912 г. № 1666. С. 5.
34. Журналист. Мелочи жизни. *Южный Край*. Суббота, 9 (22) июня 1912 г. № 10811. С. 4-5.
35. А. Е. Из харьковской жизни. *Утро*. Четверг, 7 июня 1912 г. № 1667. С. 3.
36. К упорядочению езды на автомобилях. *Утро*. Среда, 23 июля 1914 г. № 2377. С. 5.
37. «Красный автомобиль». *Утро*. Суббота, 5 июля 1914 г. № 236. С. 4.

38. Вежливость на первом плане. *Жало*. 1913. № 9.
39. Боженко А. О. Чорний гумор по-харківськи: сприйняття технічних інновацій мешканцями міста на початку ХХ ст. (на матеріалах преси). *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 44. С. 51–57.
40. Ходатайство поліціймейстера. *Утро*. Среда, 13 января 1910 г. № 940. С. 4.
41. «Синий автомобиль». *Южный Край*. Пятница, 16 (29) апреля 1910 г. № 9965. С. 3.
42. «Синий автомобиль». *Южный Край*. Суббота, 17 (30) апреля 1910 г. № 9966. С. 4.
43. Несчастный случай с доктором С. Н. Советовым. *Утро*. Воскресенье, 16 октября 1911 г. № 1473. С. 5.

References

1. Domanovskiy A. M., Oleshko N. P. Pershi avtomobili ta avtomobilni dorozhno-transportni pryhody u Kharkovi na pochatku 20 st. (za materialamy mistsevoi presy) [The first cars and car accidents in Kharkiv in the early twentieth century (based on materials of the local press)] (in Ukrainian). *Intelihentsiia i vlada*. 2019. Vyp. 40. S. 139-150.
2. Domanovskiy A. M., Oleshko N. P. Avtomobilnyi hromadskiy transport u Kharkovi na pochatku 20 st.: proiekty ta pershi sprobny realizatsii (za materialamy mistsevoi presy) [Automobile public transport in Kharkiv at the beginning of the twentieth century: projects and first attempts at implementation (based on materials from the local press)] (in Ukrainian). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. 2020. Vyp. 30. S. 108-138.
3. Domanovskiy A. M. Persha avtomobileznava naukova dopovid u Kharkovi [The first automotive scientific report in Kharkiv] (in Ukrainian). *Avtodorozhnyk. Hazeta kolektyvu Kharkivskoho navchalno-naukovo-vyrobnychoho kompleksu z avtomobilno-dorozhnoi osvity*. 2 travnia 2019 r., chetver. № 4–5 (1663–1664). S. 12.
4. Domanovskiy A. M., Oleshko N. P. Pershi avtomobili na vulytsiakh Kharkova na pochatku 20 st. [The first cars on the streets of Kharkov in the early twentieth century] (in Ukrainian). *Avtodorozhnyk. Hazeta kolektyvu Kharkivskoho navchalno-naukovo-vyrobnychoho kompleksu z avtomobilno-dorozhnoi osvity*. 9 lytnia 2020 r., chetver. № 6-7 (1677-1678). S. 15.
5. Z. Z. K mestnoj zhizni (Iz pisma) [To local life (From a letter)] (in Russian). *Utro*. Chetverg, 17 marta 1911 g. № 1297. S. 4.
6. Nashi avtomobilisty [Our motorists] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Vtornik, 25 maya (7 iyunya) 1904 g. № 8101. S. 4.
7. Danilevskij M. G. Pismo v redakciyu [Letter to the editor] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Vtornik, 5 (18) oktyabrya 1904 g. № 8234. S. 4.
8. Zаметка [Note] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Pyatnica, 11 (24) oktyabrya 1904 g. № 8240. S. 4.
9. Prigovor zemskogo nachalnika [Verdict of the Zemsky Chief] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Voskresene, 14 (27) noyabrya 1904 g. № 8274. S. 5.
10. Ezda na avtomobilyah [Driving in cars] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Sreda, 21 oktyabrya (2 noyabrya) 1904 g. № 8249. S. 4.
11. Harkovskie avtomobilisty [Kharkiv motorists] (in Russian). *Utro*. Subbota, 31 maya 1908 g. № 453. S. 4.
12. Shalosti shoffera [Chauffeur's pranks] (in Russian). *Utro*. Sreda, 4 iyunya 1908 g. № 455. S. 4.
13. Neostorozhnaya ezda [Careless driving] (in Russian). *Utro*. Vtornik, 21 aprelya 1909 g. № 720. S. 3.
14. Neostorozhnaya ezda na avtomobile [Careless driving] (in Russian). *Utro*. Subbota, 25 iyulya 1909 g. № 801. S. 4.
15. Proisshestviya. Avtomobil № 30 [Incidents. Car number 30] (in Russian). *Utro*. Pyatnica, 12 iyunya 1909 g. № 764. S. 4.
16. Sluchaj s avtomobilem [Car incident] (in Russian). *Utro*. Sreda, 8 iyulya 1909 g. № 786. S. 5.
17. Bystraya ezda [Fast driving] (in Russian). *Utro*. Sreda, 16 sentyabrya 1909 g. № 842. S. 6.

18. Neostorozhnaya ezda [Careless driving] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Chetverg, 1 (14) oktyabrya 1909 g. № 9801. S. 6.
19. Iz podvigov «krasnogo avtomobilya» [From the exploits of the «red car»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Subbota, 8 (21) maya 1910 g. № 9983. S. 4.
20. Krasnyj avtomobil (Iz zala suda) [Red car (From the courtroom)] (in Russian). *Utro*. Voskresene, 9 maya 1910 g. № 1037. S. 7.
21. Ezda na avtomobilyah [Driving in cars] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Pyatnica, 17 (30) aprelya 1909 g. № 9663. S. 5.
22. Nashi avtomobilisty [Our motorists] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Subbota, 5 (18) sentyabrya 1909 g. № 9781. S. 4.
23. Opasnye progulki [Dangerous walks] (in Russian). *Utro*. Subbota, 5 sentyabrya 1909 g. № 835. S. 4.
24. Iz zala suda. Harkovskij okruzhnoj sud. «Krasnyj avtomobil» [From the courtroom. Kharkiv District Court. «Red car»] (in Russian). *Utro*. Sreda, 14 sentyabrya 1911 g. № 1446. S. 7.
25. «Krasnyj avtomobil» [«Red car»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Chetverg, 4 (17) marta 1910 g. № 9929. S. 5.
26. Opyat «krasnyj avtomobil» [Again «red car»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Pyatnica, 5 (18) marta 1910 g. № 9930. S. 4.
27. «Krasnyj avtomobil» [«Red car»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Vtornik, 9 (22) marta 1910 g. № 9933. S. 4.
28. «Krasnyj avtomobil» [«Red car»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Sreda, 10 (23) marta 1910 g. № 9934. S. 5.
29. Avtomobil Samojlova [Samoilov's car] (in Russian). *Utro*. Chetverg, 4 marta 1910 g. № 982. S. 5.
30. Krasnyj avtomobil Samojlova [Samoilov's red car] (in Russian). *Utro*. Vtornik, 9 marta 1910 g. № 986. S. 5.
31. Opyat krasnyj avtomobil Samojlova [Again Samoilov's red car] (in Russian). *Utro*. Sreda, 10 marta 1910 g. № 987. S. 4.
32. Smert pod avtomobilem [Death under the car] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Sreda, 6 (19) iyunya 1912 g. № 10805. S. 3.
33. Uzhasnaya katastrofa [A terrible catastrophe] (in Russian). *Utro*. Sreda, 6 iyunya 1912 g. № 1666. S. 5.
34. Zhurnalist. Melochi zhizni [Journalist. Little things in life] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Subbota, 9 (22) iyunya 1912 g. № 10811. S. 4-5.
35. A. E. Iz harkovskoj zhizni [From Kharkiv life] (in Russian). *Utro*. Chetverg, 7 iyunya 1912 g. № 1667. S. 3.
36. K uporyadocheniyu ezdy na avtomobilyah [To streamline drive] (in Russian). *Utro*. Sreda, 23 iyulya 1914 g. № 2377. S. 5.
37. «Krasnyj avtomobil» [«Red car»] (in Russian). *Utro*. Subbota, 5 iyulya 1914 g. № 236. S. 4.
38. Vezhlivost na pervom plane [Courtesy primarily] (in Russian). *Zhalo*. 1913. № 9.
39. Bozhenko A. O. Chorny humor po-kharkivsky: spryiniattia tekhnichnykh innovatsii meshkantsiamy mista na pochatku 20 st. (na materialakh presy) [Black humor in Kharkiv: the perception of technical innovations by city residents in the early twentieth century (on press materials)] (in Ukrainian). *Storinky istorii : zbirnyk naukovykh prats*. 2017. Vyp. 44. S. 51–57.
40. Hodatajstvo policijmejstera [Police Master's Petition] (in Russian). *Utro*. Sreda, 13 yanvarya 1910 g. № 940. S. 4.
41. «Sinij avtomobil» [«Blue car»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Pyatnica, 16 (29) aprelya 1910 g. № 9965. S. 3.
42. «Sinij avtomobil» [«Blue car»] (in Russian). *Yuzhnyj Kraj*. Subbota, 17 (30) aprelya 1910 g. № 9966. S. 4.
43. Neschastnyj sluchaj s doktorom S. N. Sovetovym [Accident with Dr. S. N. Sovetov] (in Russian). *Utro*. Voskresene, 16 oktyabrya 1911 g. № 1473. S. 5.

УДК 94(477.75):352.93(=411.16)"1917"

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-11

**ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА СІМФЕРОПОЛЯ В РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ЮЖНЫЕ ВЕДОМОСТИ»)**

Т. С. Вінцовський

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
taras.ist@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>

Мета дослідження. Проаналізувати становище єврейської громади Сімферополя в період революційних перетворень 1917 р., використовуючи як головне джерело сімферопольську газету «Южные ведомости».

Методологія дослідження визначається вибором загальнонаукових методів, зокрема аналітичного й синтетичного, методу описування, і загальноісторичних – ретроспективний, історико-генетичний та квантитативний, які обрані в межах досліджень локальної історії.

Наукова новизна. Стаття присвячена історії вивчення становища єврейської громади Сімферополя в умовах революції 1917 р. на основі аналізу одного з найрепрезентативніших джерел. За допомогою матеріалів газети «Южные ведомости» вдалося реконструювати окремі аспекти суспільно-політичного життя громади, передусім створення самоврядних інституцій, участь у муніципальній виборчій кампанії та дискусії між сіоністськими та соціалістичними партійними організаціями. До наукового обігу введено значну частину імен місцевих політичних і громадських діячів.

Висновки. Початок революції 1917 р. єврейська громада Сімферополя зустріла сподіваннями на покращення їхнього політико-правового становища. Стратегічні завдання євреїв Сімферополя спрямовувалися на демократизацію суспільно-політичного життя і подальшу експлуатацію тези про необхідність створити державу Ізраїль на теренах Палестини. Встановлено, що проміжними завданнями стала участь у муніципальній кампанії, виборах до Всеросійських Установчих зборів, на Всеросійський єврейський з'їзд та створення дієвого механізму управління власною громадською радою. Встановлено, що кадровий потенціал громади формувався за рахунок залучення до політичної роботи авторитетних осіб з різних сфер діяльності. З'ясовано, що прикладна реалізація висунутих завдань проявилася у створенні Єврейського тимчасового громадського комітету, участі в роботі органів місцевого самоврядування губернського рівня, агітаційній діяльності під час виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Ключові слова. Російська революція, Сімферополь, єврейська громада, Єврейський тимчасовий громадський комітет, сіоністи, міська дума.

Цель исследования. Проанализировать положение еврейской общины Симферополя в период революционных преобразований 1917 г., используя как главный источник симферопольскую газету «Южные ведомости».

Методология исследования определяется выбором общенаучных методов, в частности аналитического и синтетического, метода описания и общеоисторический – ретроспективный, историко-генетический и квантитативный, избранные в рамках исследований локальной истории.

Научная новизна. Статья посвящена истории изучения положения еврейской общины Симферополя в условиях революции 1917 г. на основе анализа одного из наиболее информативных источников. С помощью материалов газеты «Южные ведомости» удалось

реконструировать отдельные аспекты общественно-политической жизни общины, прежде всего создание управленческих институтов, участие в муниципальной избирательной кампании и дискуссии между сионистскими и социалистическими партийными организациями. В научный оборот введена значительная часть имен местных политических и общественных деятелей.

Выводы. *Начало революции 1917 г. еврейская община Симферополя встретила надеждой на улучшение ее политико-правового положения. Стратегические задачи евреев Симферополя были направлены на демократизацию общественно-политической жизни и дальнейшей эксплуатации тезиса о необходимости создать государство Израиль на территории Палестины. Установлено, что промежуточными задачами стало участие в муниципальной кампании, выборах во Всероссийское Учредительное собрание, на Всероссийский еврейский съезд и создание действенного механизма управления собственным общественным советом. Установлено, что кадровый потенциал общества формировался за счет привлечения к политической работе авторитетных лиц из разных сфер деятельности. Выяснено, что прикладная реализация выдвинутых задач проявилась в создании Еврейского временного общественного комитета, участия в работе органов местного самоуправления губернского уровня, агитационной деятельности во время выборов во Всероссийское Учредительное собрание.*

Ключевые слова. *Русская революция, Симферополь, еврейская община, Еврейский временный общественный комитет, сионисты, городская дума.*

Research aim. *The Purpose of the research is to analyze the situation with the Jewish community of Simferopol during the period of the revolutionary transformations of 1917, using as the main source of the Simferopol newspaper «Yuzhnye Vedomosti».*

The methodology of research *is determined by selection of general scientific methods such as analytical synthetical descriptive and general-historical ones – retrospective, historical-genetic and quantitative, which were selected in the framework of studies of local history.*

The scientific novelty. *The article is devoted to the history of studying the situation of the Jewish community in Simferopol during the revolution of 1917 based on the analysis of one of the most representative sources. With the help of the materials of the newspaper «Yuzhnye Vedomosti» it was possible to reconstruct certain aspects of the socio-political life of the community, first of all the creation of self-governing institutions, participation in the municipal election campaign and discussions between Zionist and socialist party organizations. A significant part of the names of local politicians and public figures has been introduced into scientific circulation.*

Conclusions. *The beginning of the 1917 revolution was greeted by the Jewish community of Simferopol with the hope of improving their political and legal situation. The strategic assignments of Simferopol Jews did not differ from the intentions of communities in other regions of the country, Therefore, they aimed at democratizing social and political life and the further exploitation of the thesis of the need to form an Israeli state in the Palestinian territories. It revealed that the intermediate missions were to participate in a municipal campaign, the election to the Russian Constituent Assembly, the Russian Jewish Congress and the creation of an effective mechanism for managing its own public council, which was to administer the community. It has been established that the personnel potential of society was formed by attracting influential persons from various fields of activity to political work. It was found that applied implementation of the above tasks was manifested in the creation of the Jewish Temporary Public Committee and its executive committee, the receipt of fifteen seats of the city council by the members of the Jewish community of Simferopol, active participation in the work of local governments of the governorate level, agitation a series of public events that have attracted public attention.*

Keywords: *The Russian Revolution, Simferopol, Jewish Community, Jewish Temporary Public Committee, Zionists, City Duma.*

У червні 2017 р., під час виступу на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю Української революції, керівник профільного відділу Інституту історії України НАН України В. Верстюк констатував, що за останні чверть століття українськими істориками (додамо від себе – й іноземними) проведена велика й копітка робота з відновлення історії революційних подій столітньої давнини й звільнення їх від історіографічних нашарувань минулого. Цей шлях, продовжував далі доповідач, вимагав, від істориків у тому числі, нагромадження нового наративного матеріалу, джерелознавчих й археографічних здобутків. Ще одним «інтелектуальним ліхтариком» доповіді була теза, що помітною рисою переосмислення революції стало тісне поєднання національного й соціального факторів. А ведучи мову про перспективи подальшого вивчення історії Української революції, В. Верстюк наголосив на потребі поглибити знання з регіоналістики, зокрема, у річищі етнополітичних процесів [3, с. 11, 22, 29].

Репліка про етнічний компонент Української, а у ширшому контексті й Російської, революції в регіональному вимірі видається нам цілком слушною, позаяк розпад імперії Романових поставив на порядок денний питання про створення нових держав та етнічну/національну ідентичність. Їхня активація відбувалася у різний спосіб, не в останню чергу зважаючи на чисельність того чи іншого етносу, попередній політичний досвід тощо. Своєрідною рубіжною точкою окреслених процесів на початковому етапі революції стало проведення у Києві З'їзду народів Росії (вересень 1917 р.), а прийнятий Центральною Радою у січні 1918 р. закон «Про національно-персональну автономію» лише підтвердив вагомість етнічного чинника у реімперіалізації суспільства.

Не випадково виділена тематика опинилася в полі зору дослідників ще в першій половині ХХ ст. А станом на сьогодні наукова спадщина складається щонайменше із сотень праць різного формату та спрямування. Особливо динамічно вивчення історії етнічних/національних спільнот здійснювалося на початку ХХІ ст., що пояснюється як урізноманітненням сюжетних ліній, так і потенціалом джерельного забезпечення наукових студій. Передусім варто виділити доробок київського дослідника В. Устименка, перу якого належить низка статей [17; 18; 20; 21]. Щонайменше одна з них безпосередньо стосується національних рухів на теренах Кримського півострова, зокрема у візії вітчизняної історіографії. А визначальною тезою в системі аргументації актуальності теми є висновок, що проблеми революції в Криму досі залишають за собою широке поле для наукового пошуку. Задля посилення висловленої думки автор додатково посилається на за давнену ремарку А. Свідзинського про недостатній рівень вивчення історії Криму починаючи з 1917 р., у тому числі з елементами відвертої фальсифікації [19, с. 139]. Але й досі етнополітична складова історії Криму (у ширшому контексті й Таврійської губернії) у період революцій 1917 р. продовжує залишатися вивченою фрагментарно, попри її суттєвий вплив на поживлення суспільно-політичного і культурницького життя практично всіх категорій населення.

Наявні прогалини частково заповнювалися нашими попередніми публікаціями, у яких було проаналізовано становище етнічних груп Таврійської губернії за матеріалами сімферопольського часопису «Южные ведомости», зокрема йшлося про поляків, німців, греків, караїмів, кримчаків, кримських татар, вірмен, чехів, болгар та інших [5; 6; 7]. В одній з 14-ти праць з визначеної проблематики невеликий фрагмент стосувався і єврейських громад краю, але в ній лише сформувався предмет дослідження [4]. Прискіпливий аналіз наявної наукової літератури лише підтвердив попередні зауваги щодо відсутності спеціальних праць, присвячених вивченню історії єврейських громад Таврійської губернії в період революційних перетворень 1917 р., про що яскраво маніфестують назва й зміст наукового доробку різних авторів [1; 2; 8; 10; 11; 13; 15; 16; 22; 23]. Принаймні нам не вдалося виявити відповідних досліджень. Повною мірою сказане стосується й тематичного видання [9].

Отже, ставимо перед собою мету проаналізувати становище єврейських громад Таврійської губернії в період революційних перетворень 1917 р. на основі одного з

найрепрезентативніших джерел. При цьому мусимо зауважити, що запропонована розвідка не зорієнтована на комплексне й усебічне висвітлення історії єврейської громади Сімферополя у перший рік революції. У межах однієї статті це здійснити неможливо. Вона радше спрямована на розширення евристичної бази етнополітичних студій у межах вивчення Української революції 1917-1921 рр. і формує багатогранність презентації образу минулого крізь обрану дослідницьку оптику. Стаття є для нас завершальною в обраному сегменті наукових студій. Реалізація поставленої мети втілюється в життя шляхом аналізу основних завдань, які постали перед єврейською громадою Сімферополя внаслідок ліквідації імперії та формування нових суспільних викликів, ролі партійних осередків у політичних трансформаціях краю, їхнього кадрового потенціалу, практичного втілення в життя поставлених цілей, взаємин з іншими етнічними групами губернії. Одним із завдань є виявлення рефлексій з боку єврейських громадських організацій, партій, окремих активістів щодо проголошення Української республіки.

Джерельне забезпечення розвідки здійснюється за допомогою евристичних можливостей місцевої газети «Южные ведомости» (головний редактор – С. Бичков). На сторінках видання в щоденному режимі публікувалися матеріали, що проливали світло на події як загальнодержавного, так і губернського масштабу. Найбільш інформативною для запропонованої теми є рубрика «Хроніка», яка насичувалася дописами констатуючого характеру, без редакційних оцінок чи узагальнювальної аналітики. Передусім йшлося про анонсування або відображення проведених публічних заходів, прийнятих на зібраннях резолюцій, планів щодо відкриття шкіл, курсів, бібліотек тощо. Надзвичайно цінними для дослідницьких перспектив залишаються матеріали, концентровані навколо перебігу муніципальної кампанії та виборів до Всеросійських Установчих зборів. Оскільки зазначена інформація або дискретно відклалася в архівосховищах України, або узагалі втрачена, то газетні матеріали в багатьох випадках є єдиним джерелом інформації. Відтак їх слід потрактовувати як не менш важливий дослідницький інструментарій, ніж актові документи.

Про інформаційний потенціал видання свідчить і той факт, що протягом березня – листопада 1917 р. на сторінках часопису було зафіксовано понад сотню згадок про різні сегменти життя єврейської громади Таврійської губернії, з-поміж них більша частина стосувалася мешканців Сімферополя. За цим показником «єврейська тематика» корелювалася лише із татарською, значно переважаючи за частотою публікацій дописи про інші етноси краю, що є цілком зрозумілим, з огляду на етнічну структуру населення Криму, адже євреї (питома вага – 8,4 %) кількісно поступалися лише росіянам, кримським татарам і українцям [12, с. 17]. Відтак у науковий обіг вводиться значна частина емпіричного матеріалу, який суттєво розширює перспективи здійснення студій з історичної юдаїки. Висловлена теза підсилюється й тим фактом, що відносно повна підшивка «Южных ведомостей» за 1917 р. зберігається лише в одному сховищі України – Одеській національній науковій бібліотеці.

Падіння Російської імперії викликало небачене емоційне піднесення в середовищі євреїв Таврійської губернії, котрі покладали на нову владу чималі сподівання. Практичні кроки у напрямку підтримки Тимчасового уряду припали вже на перші дні революції, коли 29 (16) березня 1917 р. в хоральній синагозі Сімферополя відбулося складання присяги на вірність уряду Г. Львова. Рабин С. Відершайн виголосив святочну промову, яка знайшла позитивний відгук у присутніх [24, 16 марта, 17 марта].

Незабаром хоральна синагога стала місцем проведення ще одного велелюдного заходу, спровокованого скасуванням з боку Петрограда національних і релігійних обмежень щодо євреїв Росії. Окрім С. Відершайна, з промовами виступили громадські активісти. За опублікованою в газеті інформацією, у словах рабина містилася теза про необхідність єднання євреїв з російським народом задля переможного завершення війни. Інший доповідач А. Дерман зазначив, що попередні обмеження негативно відбилися на політичному і духовному стані їхнього народу, позаяк для царату євреї завжди виступали «цапом відбувайлом». Його думку розширив В. Поссе, закликавши вибачити «темним російським

людям» завдану кривду й дружно рухатися разом до спільної мети – «блага батьківщини, яку євреї завжди любили». Попередньому оратору опонував А. Лурія, підкресливши, що євреїв пригнічував не російський народ, а «узурпатори прав російського народу». Він передусім згадав погроми, організовані «Союзом русского народа», а також солідаризувався з тезою про існування небезпечного зовнішнього ворога. Зрештою учасники дискусії одностайно ухвалили рішення надіслати телеграму Тимчасовому уряду, у якій увесь текст базувався на думці про знищення деспотії царизму і сподівання на розвиток вільної Росії, де всі народи матимуть ідентичні права та можливості для національної й релігійної самореалізації [24, 25 марта].

Наступним велелюдним зібранням євреїв Сімферополя, яке висвітлювало видання, стало спільне засідання представників усіх місцевих релігійних, благодійних, культурно-просвітницьких, професійних і політичних організацій. Воно відбулося 29 (16) квітня в приміщенні єврейської бібліотеки-читальні. Головував на заході А. Лурія, секретарем затвердили Є. Телішевського¹. Редколегія часопису приділила зібранню значно більше газетної площі, ніж раніше, детально переповіла виступи окремих осіб, хоча не завжди було зазначено їхні прізвища. Пріоритетними пунктами обговорення стали питання реорганізації життя громади, обрання керівників, план майбутньої роботи. Щодо змін у правилах функціонування громади сформувалося дві позиції, які зводилися до такого: необхідно обрати тимчасовий об'єднаний комітет, який винятково повинен зайнятися роботою з підготовки виборів до майбутньої реорганізованої громади на основі «чотирьоххвістки». Таким чином, йому надавалися лише технічні функції, без права представляти інтереси сімферопольських євреїв. До часу створення об'єднаної структури усі організації мали існувати за звичними правилами [24, 20 апреля].

Противники вказаного підходу пропонували суттєво розширити компетенцію тимчасового об'єднаного комітету, щоб він міг оперативно реагувати на швидкоплинну зміну політичної ситуації, у тому числі від імені єврейських організацій міста. При цьому вони посилювалися на приклад інших етнічних груп. Переважною більшістю голосів присутні підтримали другу пропозицію, а сам комітет мав формуватися на паритетних засадах, за принципом – по 2 представники від кожної інституції [24, 20 апреля].

Ще одним дискусійним моментом став виступ активіста Б. Лейбмана, котрий заявив альтернативну концепцію самореалізації громадян. Вона базувалася на пропозиції долучитися передусім до класової боротьби, де немає місця поділу на етнічні/національні інтереси. Але промова оратора викликала різке несприйняття з боку більшості дискутантів, які визнавали наявність етнічних пріоритетів, заради реалізації яких можуть об'єднатися «трудящі маси та буржуазія» [24, 20 апреля].

Реалізація прийнятих рішень не забарилася. Вже 5 травня (22 квітня) 1917 р. у приміщенні талмуд-тори мали відбутися два екстрених засідання, на яких обиралися представники до єврейського тимчасового громадського комітету Сімферополя (*далі* – *ЄТГК*). Спочатку таку процедуру мали виконати члени товариства любителів єврейської мови «Лея», а потім – місцева сіоністська молодь [24, 22 апреля]. Забігаючи наперед, зазначаємо, що кооптація до ЄТГК відбувалася й після інституалізації означеної структури, бо часопис повідомляв про вибори до комітету від євреїв-банкiрів та конторських службовців орієнтовно у першій половині травня [24, 2 мая].

У підсумку до ЄТГК увійшло 70 осіб від 35 структур, а 6 травня (23 квітня) комітет провів своє перше засідання. Тривалі дискусії точилися навколо питання щодо завдань ЄТГК та його виконавчого органу. Головуючий А. Лурія висловив думку про дихотомну функцію комітету – загальну (підтримка Тимчасового уряду) та національну (агітація за національно-культурну автономію і підготовку виборів до єврейського громадського комітету, міського самоврядування й Всеросійських Установчих зборів), що було підтримано лише частково.

¹У номерах газети Телішевського вказували з різними ініціалами. Не виключаємо, що активними учасниками громадського життя в місті могли бути Є. Телішевський і Х. Телішевський.

Дописувач інформував читачів, що частина ораторів пропонувала зосередитися насамперед на виборах, тому вирішили створити спеціальну комісію, яка займатиметься виборами до думи. 3-поміж інших рішень «Южные ведомости» виділили підтримку «Займу свободи», ухвалу про збільшення представництва від кожної організації до ЄТГК з двох до трьох осіб, створення виконкому (15 осіб), відхилення пропозиції надання ЄТГК широких повноважень щодо управління закладами громади. Своє перше засідання виконавчий комітет ЄТГК мав провести 9 травня (26 квітня) [24, 26 апреля]. Підструктурами комітету стали також просвітницько-інформативна комісія і комісія з підготовки виборів до ЄТГК [24, 29 апреля].

За даними преси, засідання виконкому ЄТГК та комітету регулярно проводилися упродовж травня – липня, для чого найчастіше обирали єврейську бібліотеку-читальню. У центрі уваги перебували здебільшого два питання – вибудовування структур ЄТГК, що тривало перманентно щонайменше до кінця весни 1917 р., та вибори до міської думи [24, 5 мая, 14 мая, 27 мая, 3 июня, 13 июля]. Підсумки загальних зборів членів ЄТГК, котрі відбулися 10 червня (28 травня), стисло описували «Южные ведомости». Головним доповідачем з теми муніципальної кампанії і формування списків на виборах став Е. Жак. Не повідомляючи деталей заходу, дописувач констатував ухвалення пропозицій оратора щодо політичної платформи, з якою єврейські організації Сімферополя планували йти на вибори, а також про перехід до етапу висунення кандидатів у гласні [24, 30 мая].

Розширює уявлення про прийнятті 10 червня рішення повідомлення в червневому номері газети, де було опубліковано окремий список ЄТГК, який висувався на виборах до думи. Таким чином, комітет вирішив не об'єднуватися з іншими партіями чи політичними інституціями, включивши до переліку потенційних гласних лише одного представника кримчаків, зосередившись на втіленні в життя висунутих на початку революції гасел щодо пріоритету національних інтересів [24, 20 июня]. Детальніша презентація списку № 9 (від тимчасового єврейського комітету) читачам часопису припала на липневий номер видання. Згідно з журналістськими даними, кандидатами у гласні стали :1) М. Ейдлін (колишній народний учитель, голова Товариства допомоги бідним євреям Сімферополя), 2) Є. Телішевський (заступник голови ЄТГК, скарбник Товариства допомоги бідним євреям Сімферополя, член ради Талмуд-Тора), 3) С. Відершайн (громадський рабин, голова Товариства любителів єврейської мови, голова Сімферопольського відділення О. Р. Т., член правління Товариства допомоги бідним євреям Сімферополя та інших благодійних організацій), 4) К. Гепштейн (член ЄТГК) [24, 8 июля].

Припускаємо, що з невідомих причин на газетну шпальту міг потрапити скорочений варіант списку, бо в червневому номері також йшлося про таких потенційних гласних – Е. Жак, В. Левітан, А. Коган-Зусманович, А. Надель, М. Каменка, «один кримчак», «представник євреїв-біженців» [24, 20 июня]. До того ж, сумнівно, щоб виборчий список міг містити лише чотири прізвища від численної громади. Підсумки виборів для списку № 9 були не найоптимістичнішими, бо вони не увійшли до числа лідерів перегонів, посівши місце нижче п'ятого з десяти можливих та делегувавши до міського самоврядування двох гласних. За кандидатів від ЄТГК проголосувало лише 477 осіб з 20821, котрі прийшли на дільниці [24, 18 июля, 19 июля].

Про відносно невисокий рівень впливовості комітету на політичне життя громади та існування тактичних розбіжностей серед євреїв Сімферополя в царині суспільних інтересів можуть свідчити як факт сепарування найвідоміших єврейських партій під час виборів, так і статистичні показники, отримані ними в результаті завершення муніципальної кампанії. Так, окремий список № 2 висунули Поалей Ціон та СЄРП, здобувши підтримку 900 чоловік. Сіоністи кооперувалися з «народно-демократичною групою» у межах списку № 6 і заручилися голосами 786 сімферопольців. Одна з найвідоміших єврейських партійних організацій – Бунд – об'єдналася з соціал-демократами у списку № 1. Вони отримали 1826 голосів. А втім, кожен із зазначених учасників виборчих перегонів суттєво поступився очевидному лідеру – списку № 3 (російські есери і дашнакцутюн) – 12042 голоси. Загалом у новій міській думі Сімферополя з 78 гласних щонайменше 15 мали єврейське походження, з

них 5 представляли сіоністів (М. Жак, М. Зелінман, Д. Мізрахі, прізвища ще двох осіб встановити не вдалося), 2 – Поалей Ціон (А. Іткін, Л. Костряк), 1 – ССРП (І. Яхінсон), 1 – Бунд (Є. Ейдельман). Припускаємо, що ще чотири євреї були обрані не від національних партій чи організацій [24, 18 июля, 19 июля].

Загалом згадки про єврейські партії та громадсько-політичні організації з'явилися на шпальтах газети ще навесні 1917 р. Першу таку інформацію ми виявили в номері від 27 квітня, де йшлося про молодіжну сіоністську організацію Цеірей Ціон. Далі саме вона найчастіше фігурувала в журналістських дописах. Зокрема, за декілька днів відбулися збори партійного осередку, де обговорювалося питання організації з'їзду сіоністів у Катеринославі [24, 27 апреля, 29 апреля]. Найімовірніше дискусія велася *post factum*, бо, за словами дослідника О. Наймана, захід пройшов 17-19 (4-6) квітня і зібрав представників Катеринославської, Подільської й Таврійської губерній [14, с. 44]. Подібні зібрання організовувалися й надалі [24, 19 мая, 20 июня, 25 июня]. А одним із важливих завдань сімферопольські сіоністи вважали збір коштів («шекельний день») на потреби свого руху [24, 10 мая]. Також активізувалася й Соціалістична єврейська робітничка партія (ССРП, один з лідерів І. Яхінсон), котра планувала влаштувати 19 (6) і 20 (7) травня мітинги задля обговорення проблем єврейських національних інтересів під час виборів до міської думи, а також становища єврейських робітників та громади [24, 5 мая].

Разом з підготовкою до муніципальних виборів (найімовірніше і в межах організаційних заходів) планувалося провести перепис єврейського населення міста [24, 6 июня, 23 июня], але особливості його потенційного проведення (орієнтовно відразу після 6 липня (23 червня)) та результати залишилися поза увагою «Южных ведомостей». Прикметно, що в проміжку часу між 26 (13) липня та 5 жовтня (22 вересня) 1917 р. редколегія суттєво обмежила кількість й обсяг газетних матеріалів, у яких йшлося про громадсько-політичні події, до яких долучалася єврейська громада Сімферополя. Лише поодинокі та стислі згадки про партійні зібрання Цеірей Ціон, та одного разу про засідання ЄТГК, розміщувалися в окремих номерах [24, 22 июля, 29 июля, 5 августа, 27 августа]. На нашу думку, більша частота віддзеркалення діяльності сіоністів Сімферополя має два пояснення, тісно між собою пов'язані, – вони виявилися більш динамічними порівняно з іншими групами місцевої громади, а також активно готувалися до проведення Таврійського губерньського сіоністського з'їзду, який відбувся у Сімферополі 3 жовтня (20 вересня) [24, 13 сентября, 22 сентября].

Дописувачі «Южных ведомостей» висвітлили роботу з'їзду у два етапи. Спочатку в телетайпному стилі журналісти поінформували читачів про відкриття роботи форуму і про його програму. Вона складалася з п'яти пунктів – 1) вибори до Всеросійських Установчих зборів, 2) скликання Всеросійського єврейського з'їзду, 3) організація громади, 4) шкільна політика, 5) організаційні питання [24, 20 сентября]. Прикметно, що в порядку денному не знаходимо згадки про перспективи створення держави Ізраїль на теренах Палестини, про що сіоністи неодноразово говорили на початку року.

Більш змістовним став наступний звіт про зібрання. З нього дізнаємося про прибуття 45-ти делегатів із 22-х населених пунктів. З прийнятих резолюцій часопис виділив ту, яка стосувалася третього пункту програми форуму. Вона констатувала «<...> хаотичний стан єврейської громади <...>, який загрожує загибеллю єврейських громадських закладів», відтак визнавала організацію громади на демократичних засадах невідкладним завданням часу. Однією з рятівних пропозицій стала думка про те, що громадою повинна управляти громадська дума, до якої мають увійти від 12 до 40 осіб. Зазначалося, що для реалізації прийнятих думою рішень слід створити громадську управу та відповідні комісії. А уся громада започатковує й утримує культурно-просвітницькі та медичні заклади і є «єдиним представником єврейського населення» [24, 6 октября].

Обмежені пізнавальні можливості газети не дають змоги повною мірою відтворити перебіг дискусій на заході. Але узагальнювальним висновком може слугувати теза про

серйозну організаційну кризу всередині єврейської громади Сімферополя, яка переживала розкол, про що йшлося і в контексті висвітлення специфіки функціонування ЄТГК.

Восени 1917 р. редколегія «Южных ведомостей» знову активізувала тему діяльності ЄТГК. Журналісти звернули увагу на неможливість проведення повноцінних засідань комітету через неявку частини його членів. Так, у вересневому номері газети анонсувалося проведення 9 жовтня (26 вересня) надзвичайних загальних зборів ЄТГК, на якому також планувалося обговорити питання реорганізації єврейської громади. А далі у дописі читаємо, що «це зібрання скликається втретє і відбудеться за будь-якої кількості прибулих» [24, 24 септєбря].

Мабуть, провести у зазначений день захід усе-таки не вдалося, тому його перенесли на 14 (1) жовтня. Також не виключаємо варіанту, що 9 жовтня збори могли не досягти конструктивного рішення, позаяк у порядку денному наступного зібрання знову бачимо пункт «реорганізація громади», під чим радше розумілася громадська рада. Окрім нього, очікували розглянути хід підготовки до виборів на неідентифікований «єврейський з'їзд»¹ і до Всеросійських Установчих зборів, звіт скарбника та інші справи [24, 29 септєбря, 1 октєбря]. Припускаємо, що у зв'язку з цим була перенесена нарада Таврійського губернського єврейського виборчого комітету. Він опікувався підготовкою громади до виборів до Всеросійських Установчих зборів [24, 30 септєбря, 8 октєбря], а про його існування часопис раніше не повідомляв.

Розлогий матеріал із засідання ЄТГК від 14 жовтня містився у черговому номері часопису. З нього випливає, що зібрання розпочалося з позапрограманого виступу Б. Бершадського, котрий від імені соціалістичних партій (СЄРП², Поалей Ціон, Бунд) та професійних організацій висунув претензії до комітету. У його заяві містився закид до ЄТГК щодо хибної тактики, яка полягала в політизації діяльності комітету з самого початку його існування. Концентрація зусиль навколо виборів до міської думи призвела до розколу і виходу з комітету «усіх найбільш життєздатних елементів». На думку зазначених структур, у комітеті залишилася лише невелика група осіб, яка самостійно пішла на вибори від ЄТГК, натомість реорганізація громади досі не здійснена. Отже, робив висновок доповідач, комітет має перетворитися на технічну інституцію з реорганізації громади, повністю відмовившись від політичних функцій [24, 4 октєбря].

Виступ Б. Бершадського викликав бурхливі дебати, які посилювалися фінансовим чинником, адже частина присутніх закликала організаторів виборчої кампанії відшкодувати затратені комітетом кошти на муніципальні перегони. «Южные ведомости» підсумовували, що більшість учасників заходу підтримала опозицію і вирішила скоригувати порядок денний, звузивши його до одного питання, озвученого на початку зібрання. Таким чином, реорганізацією громади планували зайнятися негайно. Ці функції мала виконувати технічна комісія, обрана найближчим часом. Їй передбачалося доручити не витратити зусилля на перепис єврейського населення Сімферополя, а запозичити статистичні дані з міського реєстру і розробити положення про вибори до єврейської громади. Вочевидь, незадоволення діями ЄТГК з боку частини громади стимулювало не зазначених газетою осіб взятися за створення альтернативного «Загальноєврейського губернського комітету» [24, 4 октєбря], про діяльність якого видання більше не згадувало.

Незабаром озвучені побажання винесли на публічне обговорення. 28 (15) жовтня загальне зібрання членів ЄТГК мало розглянути питання щодо кошторису на організацію виборів до громади, утворення фінансового відділу, затвердження відозви до єврейського населення і результатів перепису населення, який призупинити не вдалося. Датою виборів обрали 7 січня 1918 р. (25 грудня 1917 р.) [24, 15 октєбря, 18 октєбря], а загальна кількість виборців до громадської ради, за даними преси, становила 8590 осіб [24, 7 ноября]. Більшість

¹Припускаємо, що мали на увазі Всеросійський єврейський з'їзд.

²У червні 1917 р. СЄРП злилася з СЄРП й утворила Об'єднану єврейську соціалістичну робітничу партію. Тому тут очевидно малися на увазі колишні члени СЄРПу, а процес з'єднання партійних осередків міг ще тривати.

зазначених питань стояли у порядку денному і на засіданні 4 листопада (22 жовтня), де мали заслухати звіти про проведену за тиждень роботу. А питання про вибори членів виконавчого комітету ЄТГК та функціонування фінансової комісії обговорювали неодноразово [24, 22 октября, 28 октября]. Зрештою 10 листопада (28 жовтня) 1917 р. загальне зібрання членів ЄТГК обрало виконком, який мав керувати процесом реорганізації громадської ради. До нього увійшло 12 осіб: В. Левітан, А. Айзенберг, Е. Жак, А. Гідалевич, А. Іскін, С. Відершайн, Б. Бершадський, І. Яхінсон, Каган, Гельштейн, Загородський і Ревзін [24, 1 ноября]. Згодом було визначено дату виборів до громадської ради. Вони мали відбутися 30 (17) грудня 1917 р. [24, 19 ноября].

У жовтні відбулася реєстрація списку «єврейського національного комітету» на вибори до Всеросійських Установчих зборів, який об'єднав більшість національних інституцій, окрім Поалей Ціон, що виставив окремих список № 8. До нього увійшли – 1) В. Тьомкін (інженер-технолог), 2) М. Брун (архітектор), 3) А. Ідельсон (кандидат права), 4) Г. Шехтман (літератор) [24, 15 октября, 18 октября]. Результати виборів, котрі відбулися 25-27 (12-14) листопада, засвідчили збереження чинної динаміки підтримки єврейських громадських та політичних структур. Список № 11 (єврейського національного комітету) отримав 1827 голосів по Сімферополю (6-е місце), а Поалей Ціон (список № 8) – 439 голосів (8-е місце), з помітним відставанням від лідера – списку № 5 (російські есери) – 8988 голосів [24, 2 декабря].

Громадсько-політичне життя кінця 1917 р., за даними видання, урізноманітнювалося продовженням підготовки до виборів на Всеросійський єврейський з'їзд, діяльністю Товариства охорони здоров'я єврейського населення, мітингом євреїв-військовослужбовців Сімферопольського гарнізону та відкриттям 22 (9) листопада їхнього клубу, участю ОЕСРП у роботі новостворених органів місцевого самоврядування та озвученні І. Яхінсоном критичного ставлення до проголошення УНР, зібранням «позапартійних євреїв» [24, 3 ноября, 10 ноября, 15 ноября, 16 ноября, 18 ноября, 26 ноября].

Про завдання Всеросійського єврейського з'їзду писав ізраїльський дослідник Ш. Етінгер. За його словами, з перших днів революції комітети взаємодопомоги, що виникли ще на початку Першої світової війни, розпочали активну діяльність з метою скликання національного конгресу «російських євреїв». Єврейські політичні партії та релігійні організації поповнилися новими членами, переглянули свої програми, заснували нові місцеві заклади й розгорнули широку діяльність. Всеросійський з'їзд євреїв мав створити автономні інституції й розробити вимоги для їхньої передачі Тимчасовому уряду ще до скликання Всеросійських Установчих зборів [23, с. 126].

Також Ш. Етінгер наполягав, що жодної підготовчої роботи у середовищі єврейської громадськості у попередні роки не велося, а ще до революції сформувалося дві групи осіб, котрі мали відмінне уявлення про перспективи свого народу. Одна з них намагалася революційними методами реформувати Російську імперію, а інша, розчарувавшись у тимчасовій батьківщині, мріяла створити самостійну Єврейську державу. На початку 1917 р. лідери єврейських партій вважали, що майбутнє Росії – у федеративному устрої, де кожному народу гарантуватиметься широка автономія. Тому одним із завдань майже всіх єврейських партій Росії стало створення осередків національної автономії, а також підготовка Всеросійського єврейського з'їзду [23, с. 127, 138, 140]. Вищенаведені факти підтверджують слова історика про вагоме місце ідеї створення незалежної держави Ізраїль на території Палестини в системі політичних цінностей місцевих єврейських громад.

Група «позапартійних євреїв» фігурувала і в дописі «Южных ведомостей» про зібрання представників громади (до 100 осіб), яке відбулося 4 грудня (21 листопада). На ньому обговорювалося питання про участь єврейських політичних та громадських структур в роботі губернського з'їзду представників міських і земських самоуправлінь. Присутнім повідомили, що їхню громаду мають представляти лише члени партій (сіоністи, СЕРП, Бунд, Поалей Ціон), а «приватній групі» в такому праві організатори форуму відмовили, що викликало нерозуміння з боку більшості учасників зборів, які вважали, що «неорганізоване

сімферопольське єврейство» має отримати шанс потрапити на захід. Зрештою трьома делегатами на з'їзд стали М. Рабинович, Е. Жак та С. Відершайн [24, 23 ноября]. Припускаємо, що чималий резонанс у місцевій пресі могла викликати робота Таврійського губернського сіоністського з'їзду, котрий відкривав свої двері 15 (2) грудня 1917 р. [24, 25 ноября], але відсутність повного комплекту газети за останній місяць року не дає змоги простежити за реакцією редакційної колегії на подію.

Таким чином, початок революції 1917 р. єврейська громада Сімферополя зустріла оптимістичними сподіваннями на покращення їхнього політико-правового становища, а їхня діяльність отримала регулярну інформаційну підтримку на сторінках газети «Южные ведомости». Протягом неповного року дописувачі видання щотижня інформували читачів про найрізноманітніші аспекти суспільно-політичного життя єврейського населення губернського центру. Позаяк Тимчасовий уряд оперативно відреагував на нові тенденції і ліквідував обмежувальні заходи щодо євреїв колишньої Російської імперії, то місцева громада на низці публічних заходів висловила свою повну підтримку новій владі. Стратегічні завдання євреїв Сімферополя не відрізнялися від намірів громад в інших регіонах країни, а отже, спрямовувалися на демократизацію суспільно-політичного життя (соціалісти та сіоністи) і подальшу експлуатацію тези про необхідність створити державу Ізраїль на теренах Палестини (сіоністи). Проміжними завданнями стала участь у муніципальній кампанії, виборах до Всеросійських Установчих зборів, на Всеросійський єврейський з'їзд та створення дієвого механізму управління власною громадською радою, яка мала здійснювати управління громадою.

Кадровий потенціал єврейської громади формувався за рахунок залучення до громадської й політичної роботи авторитетних осіб з різних сфер діяльності. З-поміж них виділялися рабин С. Відершайн, Е. Жак, І. Яхінсон, Б. Бершадський та інші, котрі найчастіше фігурували на шпальтах «Южных ведомостей». Прикладна реалізація висунутих завдань виявилася у створенні Єврейського тимчасового громадського комітету та його виконавчого комітету, отриманні членами єврейської громади Сімферополя 15-ти мандатів гласних міської думи, активній участі в роботі органів місцевого самоврядування губернського рівня, агітаційній діяльності під час виборів до Всеросійських Установчих зборів, організації низки публічних заходів, які привертала увагу громадськості. Адаптація ідей і концепцій політичних партій до місцевих реалій не обходилася без внутрішніх конфліктів, оскільки значна частина громади не вітала надмірної політизації в роботі ЄТГК. За проаналізованими газетними матеріалами контактні зони з представниками інших етнічних груп регіону простежуються слабо – здебільшого у рамках співпраці в органах самоврядування. Вузлові суспільно-політичні проблеми, які обговорювалися на публічних майданчиках Сімферополя за участі єврейського населення міста й висвітлювалися на сторінках газети «Южные ведомости», практично не корелювалися із проголошенням Української республіки.

Література

1. Берко П. Євреї у час будівництва української державності (1917-1921 рр.). *Науковий вісник Українського Вільного Університету: Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ*. Мюнхен, 1992. С. 78-82.
2. Брик О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег, 1961. 383 с.
3. Верстюк В. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції и гражданской войны на Украине (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» і далі: історія змін дослідницької парадигми. *Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.)*. Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. С. 11-30.

4. Винцовский Т. Общественно-политическая жизнь в Таврической губернии во время революции 1917 года: этнополитический аспект (по материалам симферопольской газеты «Южные ведомости»). *Danubius*. XXX. Galați: Editura Muzeului de Istorie, 2012. P. 283-311.
5. Винцовський Т. Вплив революції 1917 р. на консолідацію української, польської і білоруської громад Таврійської губернії (за матеріалами газети «Южные ведомости»). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Випуск 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство ХХ ст. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, голова редколегії Я. Ісаєвич. С. 101-105.
6. Винцовський Т. Польська громада Таврійської губернії у 1917 р. на шпальтах газети «Южные ведомости». *Поляки на півдні України та в Криму* / Під ред. Т. Цисельського, Е. Чапєвського, В. Кушніра. Одеса, Ополе, Вроцлав, 2007. С. 386-390.
7. Винцовський Т. Становище караїмської громади Таврійської губернії в умовах революційних трансформацій першої половини 1917 року. *Причорноморський регіон у контексті європейської політики* / Під ред. Т. Цисельського, Е. Чапєвського, В. Кушніра. Одеса, Ополе, Вроцлав, 2008. С. 433-437.
8. Євреї в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917-1941. Ч. 1. К., 1999. 185 с.
9. Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство: Збірка статей / За ред. С. Гіріка. К.: Laurus, 2018. 198 с.
10. Єврейське населення Півдня України: історія та сучасність. Тези до наукової конференції 27-28 жовтня 1994 р. Запоріжжя, 1995. 96 с.
11. Зарубин В. Проект «Украина». Крым в годы смуты (1917-1921 гг.). Харьков: Фолио, 2013. 218 с.
12. Іванець А. В. Таврійська губернія. *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т – Я. К.: Наукова думка, 2013. 784 с.
13. Мицюк О. Жидівство за доби історичного перелому (1917-1920). *Розбудова нації*. 1932. № 9/10. С. 253-256.
14. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925) / О. Я. Найман. К., 1998. 190 с.
15. Найман О. Уроки державотворення: УНР і «єврейське питання». *Віче*. 1998. № 5. С. 120-128.
16. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. К.: Поліс, 2000. 447 с.
17. Устименко В. Етнополітичний фактор в політиці Директорії УНР. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей* / Гол. ред. Р. Я. Пиріг. Вип. 5. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 207-256.
18. Устименко В. Міжетнічні конфлікти та протиріччя в Україні (1917-1920 рр.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. Вип. 6. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 145-186.
19. Устименко В. Національні рухи в Криму в пошуках політичних орієнтирів, 1917-1921 рр. (сучасна вітчизняна історіографія). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. Вип. 11. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 138-156.
20. Устименко В. Особливості соціального та правового статусу етнічних груп та його вплив на міжетнічні протиріччя та соціальні конфлікти. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. Вип. 7. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 199-220.
21. Устименко В. Політичні причини етноконфліктних ситуацій. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей* / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. Вип. 9. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 203-233.
22. Щетініна Т. Політико-правова діяльність Центральної Ради у вирішенні єврейського питання в Україні (1917-1918 рр.). *Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. Матеріали конференції 2-5 вересня 1997 р.* Т. 1. К., 1998. С. 210-215.

23. Эттингер Ш. Евреи в России в начале революции. *Евреи в Советской России (1917 – 1967)* / Ш. Абрамский, Р. Сйнштейн, И. Гильбоа и др.; Пер. с англ. Альтман М. Б. г.: Библиотека-Алия, 1975. 273 с.
24. Южные ведомости (Симферополь). 1917.

References

1. Berko P. Yevrei u chas budivnytstva ukrainskoi derzhavnosti (1917-1921 rr.) [Jews during the construction of the Ukrainian statehood (1917-1921)] (in Ukrainian). *Naukovyi visnyk Ukrainського Vilnoho Universytetu: Yuvileine vydannia z pryvodu 70-littia UVU*. Munchen, 1992. S. 78-82.
2. Bryk O. Ukrainsko-yevreiski vzaiemovidnosyny [Ukrainian-Jewish Relations] (in Ukrainian). Vinnipeg, 1961. 383 s.
3. Verstiuk V. Vid «Velikoy Oktiabrskoy sotsialisticheskoy revoliutsii i grazhdanskoj voiny na Ukraine (1917-1920)» do «Narysiv istorii Ukrainiskoi revoliutsii» i dali: istoriia zmin doslidnytskoi paradyhmy [From «The Great October Socialist Revolution and the Civil War in Ukraine (1917-1920)» to «Essays on the History of the Ukrainian Revolution» and further: the history of changes in the research paradigm] (in Ukrainian). *Revoliutsiia, derzhavnist, natsiia: Ukraina na shliakhu samostverzhennia (1917–1921 rr.). Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (m. Kyiv, 1–2 chervnia 2017 r.)*. Kyiv–Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity, 2017. S. 11-30.
4. Vintkovskiy T. Obshchestvenno-politicheskaia zhyzn v Tavricheskoy gubernii vo vremia revoliutsii 1917 goda: etnopoliticheskiy aspekt (po materialam simferopolskoy gazety «Yuzhnye vedomosti») [Socio-political life in the Tavrian province during the 1917 revolution: ethno-political aspect (based on the materials of the Simferopol newspaper “Yuzhnye Vedomosti”)] (in Russian). *Danubius*. Vol. XXX. Galați: Editura Muzeului de Istorie, 2012. S. 283-311.
5. Vintkovskiy T. Vplyv revoliutsii 1917 r. na konsolidatsiiu ukrainskoi, polskoi i biloruskoi hromad Tavriiskoi hubernii (za materialamy hazety «Iuzhnye vedomosti») [The influence of the 1917 revolution on the consolidation of the Ukrainian, Polish and Belarusian Communities Tavriya province (based on the newspaper «Yuzhnye Vedomosti»)] (in Ukrainian). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Issue 27. L'viv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 2008. S. 101-105.
6. Vintkovskiy T. Polska hromada Tavriiskoi hubernii u 1917 r. na shpaltakh hazety «Iuzhnye vedomosti» [Polish community of Tavriya province in 1917 on the pages of the newspaper «Yuzhnye Vedomosti»] (in Ukrainian). *Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu*. Odesa, Opole, Wroclaw, 2007. S. 386-390.
7. Vintkovskiy T. Stanovyshche karaimskoi hromady Tavriiskoi hubernii v umovakh revoliutsiinykh transformatsii pershoi polovyny 1917 roku [The position of the Karaite community of Tavriya province in the conditions of the revolutionary transformations of the first half of 1917] (in Ukrainian). *Prychornomorskyi rehion u konteksti yevropeiskoi polityky*. Odesa, Opole, Wroclaw, 2008. S. 433-437.
8. Yevrei v Ukraini: Naukovo-dopomizhnyi bibliografichnyi pokazhchyk, 1917-1941. [Scientific Bibliographic index, 1917-1941] (in Ukrainian). Kyiv, 1999. Ch. 1. 185 s.
9. Yevrei Ukrainy: Revoliutsiia y pisliarevoliutsiina modernizatsiia. Polityka. Kultura. Suspilstvo: Zbirka statei [Jews of Ukraine: Revolution and post-revolutionary modernization. Policy. Culture. Society: Collection of articles] (in Ukrainian). Kyiv: Laurus, 2018. 198 s.
10. Yevreiske naselennia Pivdnia Ukrainy: istoriia ta suchasnist. Tezy do naukovoï konferentsii 27-28 zhovtnia 1994 r. [The Jewish Population of Southern Ukraine: History and Modernity. Abstracts for the scientific conference October 27-28, 1994] (in Ukrainian). Zaporizhzhia, 1995. 96 s.
11. Zarubin V. Proekt «Ukraina» Krym v hody smuty (1917-1921 hh.) [Project «Ukraine» Crimea in the years of turmoil (1917-1921)] (in Russian). Kharkov: Folyo, 2013. 218 s.
12. Ivanets A. V. Tavriiska huberniia. [Tavriya province] (in Ukrainian). *Encyklopedija istoriji Ukraïny*. T. 10 (T–Ja). Kyiv: Naukova dumka, 2013. S. 784.

13. Mytsiuk O. Zhydivstvo za doby istorychnoho perelomu (1917-1920) [Judaism in the Age of Historic Fracture (1917-1920)] (in Ukrainian). *Rozbudova natsii*. 1932. Issue № 9/10. S. 253-256.
14. Naiman O. Yevreiski partii ta obiednannia Ukrainy (1917-1925) [Jewish parties and associations of Ukraine (1917-1925)] (in Ukrainian). Kyiv, 1998. 198 s.
15. Naiman O. Uroky derzhavotvorennia: UNR i «ievreiske pytannia» [The Lessons of State-Building: UNR and the «Jewish Question»] (in Ukrainian). *Viche*. 1998. Issue № 5. S. 120-128.
16. Rafalskyi O. Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: Istoriohrafichniy narys [National Minorities of Ukraine in the XX Century: a Historiographical Sketch] (in Ukrainian). Kyiv: Polius, 2000. 447 s.
17. Ustymenko V. Etnopolitychnyi faktor v politytsi Dyrektorii UNR [Ethnopolitical factor in the policy of the UNR Directory] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 5. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. S. 207-256.
18. Ustymenko V. Mizhetnichni konflikty ta protyrichchia v Ukraini (1917-1920 rr.) [Interethnic conflicts and contradictions in Ukraine (1917-1920)] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 6. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2011. S. 145-186.
19. Ustymenko V. Natsionalni rukhy v Krymu v poshukakh politychnykh oriientyriv, 1917-1921 rr. (suchasna vitchyzniana istoriohrafiia) [National movements in the Crimea in search of political guidelines, 1917-1921 p. (modern domestic historiography)] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 11. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. S. 138-156.
20. Ustymenko V. Osoblyvosti sotsialnoho ta pravovoho statusu etnichnykh hrup ta yoho vplyv na mizhetnichni protyrichchia ta sotsialni konflikty [Features of the social and Legal Status of Ethnic Groups and its impact on interethnic contradictions and social conflicts] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 7. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. S. 199-220.
21. Ustymenko V. Politychni prychny etnokonfliktnykh sytuatsii [Political causes of the ethno-conflict of the situations] (in Ukrainian). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei*. Issue 9. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. S. 203-233.
22. Shchetinina T. Polityko-pravova diialnist Tsentralnoi Rady u vyrishenni yevreiskoho pytannia v Ukraini (1917-1918 rr.) [Political and Legal Activities of the Central Rada in Solving the Jewish Question in Ukraine (1917-1918)] (in Ukrainian). *Yevreiska istoriia ta kultura v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats. Materialy konferentsii 2-5 veresnia 1997 r.* T. 1. Kyiv, 1998. S. 210-215.
23. Ettinger Sh. Evreyi v Rossii v nachale revoliutsiiyi [Jews in Russia at the beginning of the Revolution] (in Russian). *Evrei v Sovetskoii Rossii (1917 – 1967)*. B. h.: Byblyoteka-Alyia, 1975. 273 s.
24. Yuzhnye Vedomosti (Simferopol). (in Russian). 1917.

УДК : 930. 2 : [94 : 801. 81]

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-12

**«ТУПИКОВА ГІЛКА УСНОЇ ІСТОРІЇ» ТА НАПИСАННЯ
«ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»
(НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

А. Г. Венгер

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
vengeralbert@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-3117-7752>

Метою дослідження є визначення місця «тупикової гілки усної історії» та написання «Історії міст і сіл УРСР».

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності у поєднанні з історико-порівняльним, та мікроісторичним методами.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці проблеми і визначенні феномену у розвитку усної історії, як «тупикова гілка». Дослідження показало, що «тупикова гілка» з'явилася після появи звукозаписуючої техніки. Особливо активно «тупикова гілка» використалася у країнах де подібна техніка була недоступною для дослідника. Під час реалізації в УРСР масштабного історичного проекту «Історії міст і сіл УРСР» перед авторами історичних нарисів постало завдання збирати спогади місцевих жителів і перекривати ними історичні лакуни, що виникли через відсутність документальних джерел. В результаті чого під час підготовки нарисів з історії невеликих населених пунктів активно записували спогади місцевих жителів.

Висновки. У результаті проведеної роботи було встановлено, що «тупикова гілка усної історії» існувала паралельно з «прогресивною гілкою» і активно використовувалася дослідниками для (ре)конструкції минулого. Одним із наймасштабніший історичних проектів де використовувалася «тупикова гілка» стало написання «Історії міст і сіл УРСР». На прикладі Дніпропетровської області вдалося визначити, що автори історичних нарисів зверталися до усної історії лише у тих випадках коли бракувало документальних джерел. Для того, щоб «легалізувати» записані від руки спогади їх завіряли печатками сільських рад. Ключовим недоліком «тупикової гілки» є деформація спогадів, яку вони проходять під час записування на слух. Деформація відбувалася у двох напрямках тематично-сисловою та презентаційною. Тематично-сислова деформація проявлялася у висвітленні лише окремих тем: «революції 1905-1907 рр.», «збройна боротьба за владу Рад» та інше. Презентаційна деформація проявлялася у підлаштуванні текстів під радянський історичний наворот.

Ключові слова: тупикова гілка, усна історія, Дніпропетровська область.

Целью исследования является определение места «тупиковой ветви устной истории» и написание «Истории городов и сел УССР».

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, объективности в сочетании с историко-сравнительным, и микроисторичным методами.

Научная новизна исследования заключается в постановке проблемы и определении такого феномена в развитии устной истории, как «тупиковая ветвь». Исследование показало, что «тупиковая ветвь» появилась после появления звукозаписывающей техники. Особенно активно «тупиковая ветвь» использовалась в странах, где подобная техника была недоступной для исследователя. При реализации в УССР масштабного исторического проекта «Истории городов и сел УССР» перед авторами исторических очерков встала задача собирать воспоминания местных жителей и перекрывать ими исторические лакуны,

которые возникли из-за отсутствия документальных источников. В результате чего при подготовке очерков по истории небольших населенных пунктов активно записывали воспоминания местных жителей.

Выводы. В результате проведенной работы было установлено, что «тупиковая ветвь устной истории» существовала параллельно с «прогрессивной ветвью» и активно использовалась исследователями для (ре)конструкции прошлого. Одним из масштабных исторических проектов где использовалась «тупиковая ветвь» стало написание «Истории городов и сел УССР». На примере Днепропетровской области удалось определить, что авторы исторических очерков обращались к устной истории лишь в тех случаях, когда не хватало документальных источников. Для того, чтобы «легализовать» записанные от руки воспоминания их заверяли печатями сельских советов. Ключевым недостатком «тупиковой ветви» является деформация воспоминаний, которую они проходят при записи на слух. Деформация происходила в двух направлениях тематически смысловой и презентационной. Тематически смысловая деформация проявлялась в освещении лишь отдельных тем: «революции 1905-1907 гг.», «Вооруженная борьба за власть Советов» и прочее. Презентационная деформация проявлялась интеграцию текстов под советский исторический навратив.

Ключевые слова: тупиковая ветвь, устная история, Днепропетровская область.

The aim of the research is to determine the place of the “dead end of oral history” in the writing of “The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR”

The methodological foundations of the research are the principles of historicism and objectivity in combination with historical-comparative method and microhistorical approach.

The scientific novelty of the research lies in the formulation of the problem and in definition of such a specific phenomenon in the development of oral history as its “dead end”. The research shows that the “dead end” appeared with the advent of sound recording technique. The “dead end” branch developed especially actively in those countries where recording equipment was not available to the researcher. When the large-scale historical project “The History of Cities and Villages of the USSR” was implemented in the USSR, the authors of historical essays were tasked to collect memories of local residents and to use this material to cover the historical gaps, created by the lack of documentary sources. As a result, during the preparation of essays on the history of small settlements, the memories of local residents were actively recorded.

Conclusions. As a result of the research, it was found that “the dead end of oral history” existed in parallel with the “progressive branch” and was actively used by the researchers for (re)construction of the past. One of the largest historical projects, where this “dead end” was used, was the writing of “The History of Cities and Villages of the USSR”

On the example of the Dnipropetrovsk region it was possible to determine that the authors of the historical essays turned to oral history only in cases when there was a lack of documentary sources. In order to make the handwritten memories “legal”, they were certified by the seals of the village councils. A key disadvantage of the “dead end” was the deformation of memories, which they went through when recording by ear. The deformation occurred both in thematic-semantic and presentational spheres. Thematic and semantic deformations were manifested in selective coverage of only certain topics: “revolutions of 1905-1907”, “armed struggle for Soviet power” etc. The presentation deformation can be seen in the adaptation of texts to the Soviet historical narrative

Key words: dead end, oral history, Dnipropetrovsk region

Недавнє минуле досліджують тривалий час багато істориків. Хронологічна близькість до предмета дослідження завжди створювала унікальну можливість звернутися до свідків та учасників подій. З поширенням звукозаписувальної техніки розпочинається активізація збирання усних свідчень. Для інституційного оформлення «усної історії» як окремого напрямку необхідно було дотриматися неминучих бюрократичних процедур, з-поміж яких створення наукової дефініції. У 1970-х рр. Луїз Стар визначив усну історію як «першоджерело, отримане шляхом

запису (найчастіше під час планованого інтерв'ю з аудіозаписом) усної розповіді людини, яка володіє цінною, вартою збереження інформацією, недоступною в інший спосіб. Воно (джерело) створюється спеціально з історичною метою» [5, с. 13-13]. Розмірковуючи про дефініцію усної історії, Пол Томпсон у передмові до третього видання перекладеного російською «Голос Прошлого. Устная история» зауважує, що на початку 1990-х рр. за «Новим скороченим оксфордським словником англійської мови» усна історія — це записана на магнітофон історична інформація, взята з особистих знань співрозмовника. Її використання чи інтерпретація є предметом наукового дослідження [12, с. 11]. Полу Томпсону не імponує ця дефініція, проте він вважає недоцільним дискутувати щодо цього питання. У своїй роботі він зміг наочно продемонструвати, що смислові та хронологічні межі усної історії значно ширші.

У згаданих дефініціях вказано ключову умову, за якої можлива «усна історія» — запис історичної інформації технічним засобом. Цим самим відтинається довготривала традиція вивчення минулого через особистий досвід його учасників, а сам напрям позиціонується як молодий. Зрозуміло, що поява звукозаписувальної техніки зробила переворот у збиранні свідчень сучасників, відкривши нові, досі не знані перспективи, проте, на мій погляд, слід розглядати традицію «усної історії» набагато раніше, ніж від моменту запису перших свідчень на плівку, тим паче, що на початковому етапі записів, який умовно можна назвати перехідним, аудіозапис був способом, а не метою. Саме цим можна пояснити те, що після розшифрування спогадів їх стирали і на тих самих плівках писали нові.

Я погоджуюся з поглядами Пола Томпсона: попри те, що термін «усна історія» з'явився відносно нещодавно, це не означає, що так само новим є поняття «усна історія» [12, с. 35]. Томпсон вважає, що усна історія виникла разом з історією як такою і її використовували історики до появи звукозапису. А поява аудіозаписувальної техніки є лише етапом. На моє переконання, на користь цієї тези говорить той факт, що в сучасному світі усні історики давно не «озброєні» магнітофонами чи диктофонами, як цього вимагають строгі дефініції ХХ ст., а переважно мають відеокамери, які відкрили чергові перспективи в дослідженнях, про які навіть не йшлося в «еру магнітофонів». Тому появу технічних засобів варто розглядати як якісний етап пізнання минулого через особистий досвід індивіда.

Водночас варто розуміти, що поява звукозаписувальної техніки не «озброїла» дослідників магнітофонами та диктофонами в одну мить. Як в енеоліті активно використовували камінь навіть більше ніж мідь, так само в розвитку усної історії на її технічному етапі використання магнітофонів, диктофонів було радше винятком, ніж правилом. Частина дослідників збирала спогади «дідівським» способом — записуючи свідчення від руки на слух.

Виходячи з вищесказаного, можемо говорити, що після поширення технічних пристроїв для записування голосу формуються два шляхи розвитку усної історії. Перший — прогресивний, технічний, який «розв'язує» руки досліднику, дозволяючи вести діалог з оповідачем без відволікання на нотування, використовувати різні методи інтерв'ювання, зберігати голос та образ оповідача; другий тупиковий — запис розмови на слух від руки, коли неможливо передати всю палітру емоцій, дрібних деталей оповіді, а сам дослідник під час розмови зосереджений не на бесіді, а на тому, щоб вловити слова та смисли і зафіксувати їх. Такий спосіб збирання спогадів призводив до значно більшої деформації джерел, ніж якби дослідник використовував звукозаписувальну апаратуру. У вітчизняний усноісторичний простір технічний переворот прийшов з великим запізненням. Використання старих рукописних способів фіксації спогадів тривало до початку ХХІ ст., тут можна згадати масштабний всеукраїнський проєкт зі збирання спогадів про Голодомор, що був реалізований у 2007 р. і до якого були залучені, як правило, учні шкіл, більшість спогадів записували від руки. В Україні тупикова гілка усної історії проіснувала досить довго, можливо, ще й зараз зарано говорити про її повне завершення.

У цій розвідці зупинимо свою увагу на аналізі матеріалів одного з проєктів тупикової гілки усної історії — «Спогадах старожилів», зібраних у 1960-х рр. під час написання «Історії міст і сіл Української РСР». Концепт роботи збирачів спогадів зводився до відтворення історичних сюжетів, незабезпечених документальними джерелами.

Традиції збирання усних джерел в Україні у ХХ ст.

За радянських часів фіксування спогадів учасників історичних подій професійними істориками було спорадичне, але стійка тенденція фіксації спогадів з'являється у 1920-рр., особливо це було помітно в діяльності Істпарту, у роботі Комісії з історії фабрик і заводів та під час кампанії з написання історії Дніпрогесу [6]. У 1920-х рр. у фокусі вивчення опинилася історико-революційна тематика, історія Комуністичної партії тощо. Забезпечували такі дослідження Істпарту. Дослідники збирали не лише документи, а й автобіографії учасників революційного руху, тексти мемуарного характеру, також організували вечори спогадів революціонерів. Виступи на цих вечорах стенографували. Сучасні дослідники пов'язують звернення до збирання спогадів істпартівцями із браком документальних джерел [7]. Проте це трактування не є вичерпне, адже не варто виключати й ту обставину, що Істпарту намагалися сформувати різнобічну джерельну базу й розкрити історію революції та Комуністичної партії з низової перспективи, спираючись на особистий досвід учасників подій. Адже крім «спостережних оповідей», які домінували, оповідачі досить часто ділилися власним життєвим досвідом. Збирання спогадів та проведення вечорів спогадів використовували й у діяльності Комісії з історії фабрик та заводів та під час написання історії Дніпрогесу.

У тоталітарні часи історія набула чіткої схематизації, яка фактично виключала особистий досвід і варіативність у презентації минулого, тому традиція зі збирання свідчень поступово сходить нанівець. Хоча розуміння того, що вивчення нещодавнього минулого слід здійснювати не лише за допомогою документальних джерел, постійно висіло в повітрі. Усе це приводило до того, що, формуючи окремі архівні фонди, архівісти «йшли в народ». У провінційних архівах збирали спогади тих, хто особисто бачив В. Леніна [14, ф. Р-4568], у післявоєнний час збирали спогади оstarбайтерів [14, ф. Р-2441]. На сьогодні зібрані спогади будуть маловартісними для дослідженні «ленініани» чи «остарбайтеріади», адже більшість із них насичені ідеологічними штампами та не вирізняються оригінальністю. Натомість вони є цінним джерелом у вивченні особливостей конструювання пригадування в радянські часи. Таку особливість спогадів можна пояснити дуже просто: обережність у висловлюваннях власних думок респондентів, наявність страху перед владою, особливо в оstarбайтерів. Попри це, збирання та документування свідчить про одне: антропоцентричність «проривалась» у радянську архівну справу та історіографію. У той час дослідники поза межами архівів ще не могли дозволити собі збирати спогади, це щонайменше було несерйозне заняття, а в окремих ситуаціях ще й політично небезпечне. Водночас тогочасне радянське суспільство не готове було розповідати. Пригальмовувався розвиток усної історії і відсутністю в масовому вжитку звукозаписувальних приладів. Інструментом, який застосовували радянські дослідники, тривалий час були перо, згодом ручка. Це зумовило появу значної «прірви» між розвитком усної історії на Заході та в СРСР.

Технічний переворот у вітчизняній усній історії відбувся на початку 1990-х рр. Перші помітні успіхи усної історії на вітчизняних теренах пов'язані з проектом «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-католицької церкви 1946–1989 рр.» та проектом В. Нолла «Усна історія української селянської культури 1920–30 років». Одночасно з використанням технічних засобів в усній історії в Україні більша частина вітчизняних дослідників продовжувала послуговуватися «дідівським» методом. Найбільш помітним став проект зі збирання спогадів про Голодомор (керівник — проф. Ю. А. Мицик). Попри спосіб збирання спогадів, продукт цього проекту сучасні дослідниці інтерпретують як усну історію [2], зрештою, і сам упорядник спогадів називає проведену роботу усною історією [11]. Ю. А. Мицик так говорить про польову роботу збирачів свідчень: «Слід сказати, що в переважній більшості [збирачі спогадів — А.В.] це були студенти-першокурсники, бо саме їм я читав пропедевтичні курси історії України та українознавства. Вони тільки-но переступили поріг «альма-матер», зберегли значною мірою дитячу безпосередність, старались сумлінно виконувати доручену роботу. Тут були свої «плюси» (їх було значно

більше) і «мінуси». Звичайно, досвідчений науковець, озброєний диктофоном, добре вододіючий методикою, знаннями у своїй галузі міг би здійснити опитування набагато краще...» [13, с. 8]. Варто зауважити, що спосіб збирання цих спогадів зовсім не вплинув на їхнє введення до наукового обігу. Дослідники, цитуючи ці тексти, не роблять обмовок, що це не пряма мова оповідачів, а оброблений збирачем спогадів текст [4, с. 101-107].

Отже, вітчизняна історична наука, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., для розширення джерельної бази активно зверталася до фіксації спогадів учасників тих чи тих подій. Було реалізовано окремі проекти, які не мали системного продовження. Через брак техніки вітчизняна історіографія крокувала «тупиковим шляхом» усної історії, значно програючи західній. Навіть після того, як українські історики почали використовувати звукозаписувальну техніку, більшість дослідників, через брак та велику вартість цієї техніки, продовжувала записувати спогади від руки. В кінці 1990-х на початку 2000-х рр. українська усна історія ще прямувала «тупиковим» шляхом.

Організація написання «Історії міст і сіл УРСР»

Радянська історіографія залишила колосальний спадок, який осмислюють зараз та осмислюватимуть у майбутньому історіографи. Одним із досягнень української радянської історичної науки стала реалізація безпрецедентного проекту «Історія міст і сіл Української РСР», присвяченого 50-річчю Великого Жовтня. Для його реалізації було залучено фактично армію виконавців: працівники культури, журналісти, службовці, вчителі, колгоспники, студенти та ін [14, ф. 4540].

Автором та адептом концепції «Історії міст і сіл» виступило Архівне управління при Раді Міністрів УРСР. Протягом 1960–1961 рр. було обґрунтовано доцільність подібного дослідження, визначено його наукове та практичне значення, окреслено структуру видання в цілому, кожної його одиниці зокрема. Загальний обсяг роботи мав становити 26 томів, тобто кожній самостійній адміністративно-територіальній одиниці УРСР мав бути присвячений окремий том [1].

Цей проект розв'язував два завдання. Зараз складно стверджувати, яке з них було головне, а яке другорядне. Але у презентації проекту на стадії написання перше завдання було політичне, оскільки основною метою його підготовки було: «... розкрити найважливіші факти великих перетворень в економічній, політичній і культурній галузях, що сталися в житті кожного міста й села району, області, республіки за 50 років Радянської влади» [14, ф. 4540, оп. 1, спр. 5, арк.1]. Про політичну важливість цієї справи свідчить і те, що рішення про початок такої роботи схвалювали на найвищому республіканському рівні: ЦК КП України та Рада міністрів УРСР. Друге завдання — історичне, про нього в анонсі проекту майже не йшлося. Фактично історію позиціонували як інструмент, певне тягло в досягненні політичної мети. Аналізуючи цю конфігурацію з позиції сьогодення, ми можемо припустити, що така розстановка акцентів авторами проекту була стратегічним рішенням і забезпечила підтримку на найвищому рівні. Адже жоден чиновник, який вивчав це питання, не міг його ігнорувати, оскільки ця робота мала політичне значення.

У методичних вказівках назвали основні джерела, якими дослідники мають послуговуватися: документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також *спогади, фольклорні та етнографічні матеріали* й дані топоніміки [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 5, арк. 9]. У відсотковому відношенні матеріал слід було розподіляти в такий спосіб: дореволюційна історія — одна третина, радянський період — дві третини. Для населених пунктів Західної України: дорадянський — 40–45%, а радянський — 55–65 % [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 5, арк. 16].

У чергових методичних вказівках до написання «Історії міст і сіл УРСР» у розділі «Джерела та їх використання» зазначено: «Поряд із документальними даними (з архівів та літератури) можуть бути використані (при умові перевірки вірогідності) спогади учасників революційних подій, старожилів» [10]. Отже, вкотре говорилося, що можна залучати усні спогади, але акцент було зроблено на їхній достовірності. Саме цим можна пояснити, що досить часто збирачі одночасно розпитували кілька, як правило, трьох, старожилів, у такий спосіб верифікуючи збирану інформацію.

Організація і здійснення збирання спогадів

Теоретична лабораторія збирача

Систематичне звернення до «історії знизу» відбулося після збирання та аналізу письмових джерел, що виявило інформаційні лакуни, особливо з історії сіл. Виявлені лакуни стали «головним болем» для авторів текстів, адже стосувалися вони саме тих періодів історії, яким у роботі повинно було відводитися найбільше місця: революція 1905–1907 рр., Лютнева революція, громадянська війна, колективізація та ін. Важливою проблемою, із якою стикнулися збирачі спогадів, стало обрання принципу вибірки старожилів. Збирачі розв'язали її однаково: оповідач на час описаних ним подій мав бути дорослим та проживати в тому населеному пункті, де збираються спогади. Мабуть, це була одна з умов достовірності свідчень. Зокрема, у с. Великоолександрівка Васильківського району мешкав учасник революційних подій на Чорноморському флоті Я. Я. Гетьман, проте у спогадах лише констатовано факт його проживання в цьому селі [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 1]. Спогади збирали у 1960-х рр., на той час старожили — це люди, народжені у 1870-х рр. і до початку ХХ ст.

Суспільно-політичний дискурс також впливав на методологію вибірки потенційних оповідачів, ними стали шановані жителі села чи містечка, саме їх голоси зазвучали в (ре)конструкції недавньої минувшини. Це були учасники революції (прихильники більшовиків), колишні червоноармійці, перші та передові колгоспники, перші комсомольці й комуністи та ін. Зрозуміло, що голоси борців проти радянської влади, колишніх куркулів, репресованих та ін. були не почуті.

Особливістю роботи збирачів було те, що вони застосовували метод колективного згадування. Він був цілком виправданий, адже їхньою метою було встановлення достовірних історичних фактів, підтвердженням яких могли бути свідчення кількох осіб. Унаслідок цього поза увагою залишалися особисті життєві практики оповідачів. Респондента сприймали свідком події, але зовсім не її учасником. Адже збирачів цікавило, що бачив оповідач, а не те що він відчував, якою була його особиста участь тощо. У таких спогадах міститься важлива інформація стосовно реакції на «великі історичні події» в невеликих населених пунктах. Ці усні оповіді констатують окремі незадокументовані факти з життя маленьких сіл.

Завдяки усним свідченням установлювали не лише особливості впливу «великих історичних подій» у населеному пункті, а й імена тих, кого у зв'язку з цими подіями потрібно увіковічити в «пам'яті народній». Усних свідчень кількох свідків було достатньо для встановлення й підтвердження імен місцевих революціонерів, борців із царським режимом та ін.

Особливість збирання спогадів і формат визначали самі збирачі. Через це маємо розмаїття підходів до роботи. Цікавим прикладом розуміння необхідності збирання усних свідчень та їх функціональності є матеріали, що стосується м. Апостолове. В архівній справі вміщено 12 колективних спогадів, що охоплюють період із 1905 по 1966 р. Попри те, що згадані тексти названі збирачем спогадами, насправді це свідчення, які підтверджують окремі факти. Наприклад: «Лечебные заведения до Октября в г. Апостолово были представлены одной больницей на 10 коек, в которой работал один врач и один аптекарь. Детских лечебных и дошкольных учреждений в селе до Октябрьской революции не было» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 973, арк. 2]. Або: «В 1930 г. в с. Покровское (Апостолово) был организован колхоз «Молот», председателем которого стал рабочий-двадцатитысячник Черненко Фёдор Антонович» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 973, арк. 6]. Виходячи з цих свідчень зрозуміло, що авторам нарисувати з історії Апостолова не вистачало точкової інформації, отже, опитування мало конкретний уточнювальний характер.

Відсутність спільних методичних підходів призводило до того, що збирачі на власний розсуд організовували збирання матеріалу, окрім колективного, поширеним було індивідуальне опитування. Спогади, зібрані в такий спосіб, дещо змінюють акцент порівняно з колективними, оскільки не лише констатують певні факти, а й розкривають невеликі

тематичні сюжети. У цій групі спогадів так само увага акцентується не на оповідачеві, а на подіях, свідком яких йому довелося бути. З таких спогадів так само складно зрозуміти, ким були оповідачі і з якої позиції вони оповідають. Проте, на відміну від попередньої групи, через непрямі докази можна визначити соціальний портрет оповідача. Люди говорять про роботу на поміщиків, недоступність медичної допомоги тощо, отже, переважно це сільські бідняки, які до революції жили завдяки наймитству. У таких текстах відсутня інформація щодо ставлення оповідача до подій, про які йдеться, збирач сприймає його як статиста узагальнювальних історичних фактів. Остаточний текст спогадів також обробляв збирач. Зібрана інформація слугувала опорними точками для мініроповіді, яку він komponував. Через це відсутнє унікальне мовлення оповідачів, повнота їхньої розповіді. Такий підхід не дивний, адже організаторів проєкту цікавили не самі історії, а факти, що містилися в них.

За часи свого становлення усна історія сформувала різні практики редагування та зберігання зібраних матеріалів. Одні дослідники здійснюють літературне оброблення текстів, адаптуючи їх для читання, інші стоять на тому, щоб транскрибувати тексти мовою оригіналу, зберігаючи оригінальність мовлення. Розмовляючи з однією зі збирачок спогадів про історію міст і сіл я поставив запитання, що було головним у вашій роботі? На що одержав відповідь: «Щоб гарно було написано». І насправді, ця направленість стала типовою для більшості текстів, у яких декорація, образність, гіперболізація подекуди витіснили саму історію. Наприклад, у спогадах про дореволюційне життя можна прочитати таке: «Вечорами молодь на вулиці збиралася і співала українські народні пісні про тяжку долю трудового народу, про надію на визволення і майбутнє щасливе життя» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 1-2]. Зрозуміло, що це не слова оповідача, навіть не результат редагування, а вільна інтерпретація його розповіді збирачем. Окремі збирачі намагалися підсилити тексти відвертими перебільшеннями: «Більше години люди не зводили очей з (червоного — А. В.) прапора, а потім зазвучало «Смело, товарищи, в ногу» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 3]. Складно уявити, що люди годину не зводили очей із прапора, але ж як образно це звучить, як підкреслено урочистість моменту. Хоча критикувати за це збирачів буде некоректно, адже перед ними стояли зовсім інші завдання — зібрати історичні факти. Із ними, враховуючи час та обставини, вони впоралися. Зазначимо також, що спогади, зібрані в окремих селах, написані російською мовою, що є ще одним доказом творчого оброблення зібраного матеріалу, адже переважно сільське населення розмовляло українською.

Збирачам доводилося обходити гострі кути та непрості теми, якими історія «знизу» так і кишіла. І хоча, як можна бачити з текстів, із цим вони впоралися блискуче, жодного слова про Голодомор, терор, репресії тощо не було в текстах спогадів. Проте траплялися випадки, коли збирачі опинялися в глухому куті, адже історія окремих населених пунктів фактично була табуована. Наприклад, у Дніпропетровській області до згортання коренізації існували національні райони: єврейські, німецькі та ін. Перед авторами нарисів з історії таких населених пунктів стояло складне завдання: написати історію без згадування єврейського чи німецького контексту. На прикладі спогадів, зібраних у с. Жовтневе Софіївського району, що в період 1930-х рр. було центром Сталіндорфського єврейського національного району, можна побачити, як збирачі ухилялися від гострих тем. У цих спогадах порушується питання наявності пам'ятників полеглим радянським воїнам, необхідності з'ясування часу окупації села. Цю інформацію записали у М. А. Толчинської [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 989], яка у період німецької окупації перебувала в евакуації. У цьому сюжеті показовим є той факт, що М. А. Толчинська, говорячи про термінологію того часу, була з-поміж найкращих жителів села. Працювала бібліотекарем у с. Сталіндорф з 1930-х рр., активна громадська діячка, комуністка. Зі слів збирачки спогадів Л. О. Приходько, Толчинській не могли не виказати такої поваги й не запитати бодай про щось. З цього постає ще одна важлива методологічна проблема вибірки оповідачів — статус респондента у громаді.

Практична лабораторія збирача

У лабораторії збирача були папір, перо з чорнилами. За свідченнями однієї зі збирачок, під час роботи зі старожилами виконували чорнові записи: нотували прізвища та імена перших комуністів, колгоспників, ініціаторів створення колгоспу та ін., основні події колективізації та війни. Вдома збирач «чаклував» над чернетками, творячи з них зв'язний текст, який у подальшому підлягав зберіганню. Цікавим є той факт, що на момент старту проєкту з написання «Історії міст і сіл Української РСР» у серійне виробництво вже були запущені магнітофони, але вони не мали функції запису.

Важливим практичним питанням стало документальне оформлення спогадів і цим самим надання їм офіційного статусу. Для цього записані тексти підписували оповідачі, іноді збирачі та представники місцевої влади, а підписи завіряли печаткою.

Після збирання спогадів постала проблема, як їх зберігати і як на них посилалися. Варіанти приватного зберігання, як поширено зараз, взагалі не розглядали. Було прийнято рішення передати зібраний матеріал органам місцевої влади — сільським і міським радам, які передали їх до своїх архівів, а згодом до обласного, де в фонді Редакції історії міст і сіл Дніпропетровської області виділено колекцію спогадів.

Використання зібраних матеріалів у текстах історій сіл і містечок було точковим. Сюжети про революцію, створення комун, комсомольські організації та колективізацію використовували слово в слово. Хоча в самому тексті не зрозуміло, що це спогади, адже текст не виділений розділовими знаками, немає жодних натяків, що ці сюжети є спогадами. У читача складається враження, що це документальний матеріал, взятий в архіві. У той час сюжети з нейтральною, а іноді й позитивною оцінкою дореволюційного життя залишилися незатребуваними. Цей підхід лише підтверджує тезу про те, що усні свідчення сприймали як несерйозне джерело, тому і зовсім не виділяли його.

Основною проблемою «тупикової гілки» усної історії порівняно з прогресивною є те, що відображені на папері спогади проходять кілька ступенів деформації. Перший пов'язаний із запитаннями, які ставить збирач (збігається з «прогресивною гілкою»), другий — не усе, що говорить оповідач, фіксується дослівно, третій — збирач, формуючи кінцевий текст, на власний розсуд «зшиває» зроблені під час зустрічі записи в єдине ціле.

Єдиний технічний засіб, що передбачався в роботі збирачів, — фотоапарат. Ведучи бесіди зі старожилами, дослідники повинні були цікавитися давніми фотографіями та перефотографувати їх. Іноді в об'єктив фотоапарата потрапляли й самі оповідачі. Наприклад, у с. Ордо-Василівка Софіївського району було зроблено фото однієї з оповідачок С. Р. Завгородньої. Під фото розміщено текст: *«Заможно і культурно живуть зараз колгоспники колгоспу «Росія» (с. Ордо-Василівка). На фото стара колгоспниця, пенсіонерка Степанида Романівна Завгородня в кімнаті свого нового будинку»* [14, ф. 4540, оп. 2, спр., 9197]. На окрему увагу заслуговує підпис до фотографії. Її автор хотів підкреслити успіхи колгоспного будівництва, яке принесло матеріальні блага для селян. Стає зрозуміло, що після років тяжкої фізичної праці першопрохідці колгоспного руху мають гідні умови проживання. З другої частини підпису може скластися враження, що цей новий будинок належить Степаніді Романівні і збудувала його вона чи принаймні за її кошти. Проте я зміг з'ясувати, що насправді це будинок її сина та невістки, де пенсіонерка доживала віку.

Це фото є абсолютно постановочне і має два інформаційних меседжі. Перший — від фотографа. Він зображує літню жінку, перед якою відкрито фотоальбом — символ її минулого життя, вона тримає фотографію і з помітним сумом вдивляється в неї. Ми можемо лише припустити, хто зображений на фотографії, що так схвилювала стареньку: можливо, чоловік, який помер у 1920-х рр., можливо, хтось інший. На сьогодні в усній історії часто використовують прийом зі старими фото, які допомагають оповідачеві згадувати [9, с. 77-78]. Впадає в око непропорційно велика рука, яко тримає фотокартку, — ознака тяжкої фізичної праці в минулому. Другий інформаційний стимул — від членів родини Степаниди Романівни, які організували «декорації» для фотографії. Адже якщо пильно придивитися до

одягу пенсіонерки, то можна помітити, що він дуже скромний, а сама жінка не зовсім органічно виглядає на тлі речей, що її оточують, адже для українського села середини 60-х рр. це знакові предмети розкоші. Отже, інформаційний стимул від тих, хто оформляв локацію для зйомок, — «ми живемо багато». Промовисто про це повідомляє килим на стіні — нечувана розкіш і предмет гордості не лише сільської хати. Виставлені одна на одну подушки покриті мереживом, панцерне ліжко з периною теж натякають на достаток. Стіл застелений оксамитовою скатертиною, заставлений модними тоді керамічними фігурками та вазами зі штучними квітами. У цукерниці так багато солодоців, що вони потрапили в кадр. Усе це виявляло справжню господиню дому — невістку Степаниди Романівни, яка працювала в сільському магазині і мала доступ до дефіцитних товарів.

Зрозуміло, що в таких умовах жили не всі пенсіонери, як намагається стверджувати автор підписом під фотографією «*Заможно і культурно живуть зараз колгоспники колгоспу «Росія» ...*». Більшість ще мешкала у глинобитних мазанках, критих очеретом, спала на печач та поליках. Можливо, тому й потрапила в об'єктив «стара колгоспниця», яка мешкала в «будинку майбутнього», повному дефіцитних речей. З другого боку, це фото підтверджує тезу про те, що на зламі 1950–1960 рр. розширився асортимент сільських крамниць та позжавилось споживання [8, с. 32].

Деформація спогадів

У цьому пункті ми розглянемо, у який спосіб було деформовано спогади, за двома видимими ознаками: тематично-сисловою та презентаційною і спробуємо пояснити, що саме стало причиною цього.

Перша деформація, якої зазнали спогади, — тематично-сислова, адже збирачі торкаються чітко окреслених проблем нещодавньої історії, заповнюючи їх відповідним смислом. Було виділено кілька ключових рубрик, відповідно до яких відбувалася деформація оповідань. «*Революція 1905–1907 рр.*»: смислове наповнення спогадів зводиться до того, що під час революції селяни «спали», їх приїздили «будити» політично активні робітники [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 1]. В окремих спогадах ідеться про те, що селяни переймалися ідеями революції і долучалися до неї, але після поразки революції їх заарештовували та судили. «*Життя селян до Жовтневої революції*»: порушувалися питання, дотичні до проблем соціальної несправедливості як однієї з причин революції 1917 р. Переважно увагу приділяли соціальному забезпеченню населених пунктів у

дожовтневі часи, це була безпрограшна тема, адже демонстрували класову обмеженість медичних закладів, у яких прості селяни не мали змоги отримувати якісні медичні послуги [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 973, арк. 10]. *«Збройна боротьба за владу Рад, створення та діяльність комсомольських організацій»*: ці спогади найменш насичені конкретними фактами зі встановлення радянської влади. Більше йшлося про те, що селян роздирали політичні суперечності, для розв'язання яких люди брали в руки зброю. Особливо цінні ті спогади, у яких вказано, коли в тому чи тому селі було встановлено радянську владу [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 978, арк. 8-9]. *«Створення та діяльність комсомольських організацій»*: діяльність комсомольської організації висвітлено як опорну допомогу партії у встановленні радянської влади. У спогадах названо кількісний склад сільських організацій та чим вони займалися у період 1920–1930-х рр. Виділено дві основні лінії роботи комсомольської організації: теоретичну і практичну. До теоретичної належить політична агітація, а до практичної те, що власними силами комсомольці відкривали клуби, хати-читальні, школи лікнепу [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 3]. *Соціалістичні перетворення на селі: відкриття МТС та колективізація»*: повторювалася хрестоматійна теза про відсталість сільського господарства, панування куркулів тощо. *«Велика вітчизняна війна»*: питання війни фактично не знайшло висвітлення. Можливо, це пов'язано з тим, що війну сприймали як лінію фронту та підпільну боротьбу. Життя в роки окупації фактично було табуйованою темою. Тому лише в одиничних спогадах ідеться про період війни, та й то лише в тій місцевості, де були підпільницькі організації [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 978, арк. 12-13].

Обрання названих тем не було забаганкою збирачів, вони були «несівними стінами», на яких будувалася «Історія міст і сіл Української СРСР». У методичних вказівках до написання історичних нарисів вказували, що ключовим завданням авторів історичних нарисів було висвітлити соціалістичні перетворення за останні 50 років. «Кожна стаття мала розкривати велич українського народу в досягненні нових висот під керівництвом Партії. Основне місце в текстах слід було відвести післяжовтневому періоду» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 5, арк. 5-6]. Зрозуміло, що тематичні блоки, присвячені національно-визвольним змаганням, продрозкладці, голоду, репресіям, були за межами концепції цього проєкту, тому їх і не порушували.

Жоден із текстів спогадів не підважував офіційну позицію стосовно кожної теми. Навпаки, вони її лише підтверджували. Це не значить, що не існувало іншої, народної версії історії, але публічно говорити про неї було не заведено, крім того, оповідачі вибирали таких старожилів, які б допомогли розкрити конкретну тему. Отже, вибірка «правильних» респондентів забезпечила «правильну» картину минулого — без сумнівів та двозначних трактувань. На сьогодні не відомо, скільки спогадів було зібрано і чи всі вони були заархівовані, скільки з них було відкинуто завдяки самоцензурі, а скільки забраковано.

Друга деформація спогадів — презентаційна, пов'язана з їхнім оформленням у кінцевий текст, готовий до архівування. Стратегії презентації зібраних матеріалів відбувалися індивідуально, кожен орієнтувався на власні уявлення того, як це повинно бути. Перша форма презентації — це підлаштування тексту спогадів під наявний гранднратив, як правило, текст шкільного підручника. У наведених нижче цитатах наочно демонструється внутрішня суголосність «спогадів» із підручником: «В России же движущими силами буржуазно-демократической революции были пролетариат и крестьянство. Вождём революции был пролетариат. Крестьянство являлось союзником пролетариата, так как только он мог помочь крестьянству революционным путём разрешить аграрный вопрос» [3, с. 37]. І для зіставлення: «Революция 1905 г. спрочинила хвилю селянських виступів у селах Павлоградського повіту. Чутки про барикадні бої в Катеринославі доходили й до Олександрівки. Селяни збиралися на збори, слухали промови агітаторів Павлоградської соціал-демократичної організації О. Абрамова та Г. Теліщева, які закликали їх до збройного повстання під керівництвом пролетаріату проти царського режиму. Внаслідок цього політична свідомість селян Олександрівки швидко зросла. Вони вже на зборах висували вимоги політичних свобод, загального виборчого права скликання Установчих зборів» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 1].

Відображений у спогадах сюжет про перебування австро-німецьких військ в Україні за своєю риторикою теж суголосний тексту зі шкільного підручника: «Товарищ Сталин в статье «Украинский узел» 14 марта 1918 г. писал о том, что Советской Украине грозит смертельная опасность, и

призивал український народ к освободительной отечественной войне против немецких захватчиков: «Империалисты Австрии и Германии, — писал Сталин, — несут на своих штыках новое, позорное иго, которое ничуть не лучше старого, татарского, — таков смысл нашествия с Запада. Партия Ленина – Сталина организовала народную войну против немецких оккупантов. Повсюду были созданы нелегальные большевистские организации. Была также организована сеть военно-повстанческих штабов и революционных комитетов» [3, с. 208]. Для зіставлення: «У квітні 1918 р. в с. Васильківку втупили німецькі полчища. І відразу ж селянська біднота піднялася на боротьбу з ворогом. У Васильківці створили партизанський загін... Коли Васильківка була визволена від німецьких загарбників, у селі було знову створено революційний комітет» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 2].

Наступна презентаційна стратегія пов'язана з домінуванням художнього оформлення над смисловим. Центральне місце у зібраних спогадах відводиться встановленню влади Рад. Цей сюжет найбільш глорифікований. Показовими є спогади М. Г. Скорохода, 1889 р. н., записані в с.мт Васильківка Дніпропетровської області. Вони починаються так: «Хвилі великого Жовтня докотилися до Васильківки. Першими, хто приніс до Васильківки слова більшовицької правди, закликаючи маси на боротьбу за мир, землю і свободу в с. Васильківка, були такі товариші: Шевцов Іван, Заїка Володимир, Здір Яким, Скороход Михайло, Коваленко Павло та ін.» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 2]. З наведеної цитати видно, що в уста оповідача вкладено художні образи. У цій ситуації було б не зайве дописати збирача спогадів у співавторі. Деформація тексту проявляється не лише в його художньому обробленні, але й у тому, що текст насичується гаслами та політичними штампами: «В грудні 1919 р. після розгрому денікінських банд у селі Васильківка міцно встановилася Радянська влада. Трудящі села розпочали вільну праці, будуючи мирне, щасливе життя... Комунисти проводили серед населення організаційно-масову роботу, організували на боротьбу з недобитками класового ворога... У 1920 р. у Васильківці було створено КНС — класову організацію незалежних селян. Як по всій Україні, так і по нашому селі організація КНС була зумовлена гострою класовою боротьбою між незаможними селянами і куркульством, яке чинило шалений опір Радянській владі і здійснюваням нею законам» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 980, арк. 4-5].

Пояснювати подібні стратегії презентації можна по-різному. З одного боку, можна твердити про політичний диктат у виконанні подібної роботи, заангажованість виконавців тощо. На мій погляд, пояснення криється в більш раціональних речах — відсутності «справжніх історій», адже більшість спогадів — це насмикані з пам'яті старожилів окремі факти, які не являли собою одну привабливу, насичену подіями історію. Саме тому оповідачі «розчиняли» ці сухі факти так, як уміли. Адже у презентації вдалої історії всі гасла та літературні звороти зайві. І цьому є окремі приклад, спогади про встановлення радянської влади у с. Булахівка Павлоградського району: «Нашому земляку — комуністу Хвостенку Михайлу Матвійовичу випало щастя бути на Першому з'їзді більшовиків України в Москві, де він зустрічався з В. І. Леніном. Після повернення з'їзду більшовицька група с. Булахівки на чолі Михайлом Матвійовичем Хвостенком і Лукою Леонтійовичем Шинкаренком провели велику роботу щодо відзначенню Першої річниці Великої Жовтневої революції. Ця підготовка дала свої наслідки, на мітинг з'явилось майже все населення села. З промовами виступили товариші Хвостенко, Шинкаренко та інші. Промовці закликали до збройного повстання проти німецько-гайдамацьких банд. До боротьби за встановлення радянської влади на Павлоградщині. На закінчення член революційного комітету Булахівки Шинкаренко зачитав постанову: іменем революції Булахівка, Межиріч, Карабинівка оголошуються радянськими. Хай живе Радянська влада! Хай живе Ленін! Вся влада Радам! Нині всі розпорядження Революційного комітету є законом! Зрадникам Пролетарської революції — Смерть! Смерть! Смерть! — Загула площа. В урочистій тиші за мить спів «Інтернаціоналу». А коло червоного прапора став почесний караул. Більше години люди не зводили очей з прапора, а потім зазвучало «Смело, товарищи, в ногу». Всі вишикувалися, і демонстрація пішла в тісних вулицях села... Добре відзначили булахівчани (мешканці с. Булахівка. — А. В.) першу річницю Великого Жовтня. Але конрреволюція бісилась. Невдовзі в село прибув каральний загін. Почали полювати на активістів і одного розстріляли. Це спричинило обурення всіх селян. Проти карателів виступив партизанський загін, що був напоготові. Першим був убитий керівник карателів, а потім ще 7 гайдамаків. Решта

втекла до лісу, де межиріченські (жителі с. Межиріч. — А. В.) партизани розправилися з ними. За це контрреволюція помстилась: Булахівка другого дня була спалена. Сотні селян лишилися без притулку» [14, ф. 4540, оп. 1, спр., 975, арк. 2-3]. Ця цитата теж зазнала втручання збирача, але воно губиться на тлі цікавої історії з міцною сюжетною лінією, збирач лише додає незначні штрихи, які не затіняють собою факти.

Отже, збирати усні джерела вітчизняні професійні історики активно почали у першій половині ХХ ст. З початком технічного етапу в усній історії оформлюються два шляхи її розвитку: «прогресивний» та «тупиковий». Масштабний політико-історичний проєкт із написання «Історії міст і сіл Української РСР» уже не міг обійти увагою потенціал усних джерел, особливо в умовах документального «голоду», який відчували в сільській місцевості. Тому централізовано в сільських населених пунктах і невеликих містечках розпочали збирати спогади старожилів. Попри те, що проєкт було анонсовано як загальнонародний, у який на добровільній безоплатній основі буде залучено різні верстви суспільства, реальність виявилася іншою. У ньому брали участь ті особи, які не могли відмовитися від добровільно-примусової роботи: вчителі, працівники відділів культури та ін.

У ході своєї роботи збирачі орієнтувалися на закриття інформаційних лакун, що виникли через брак джерел. Тому тематика опитувань впливала з задач, які було поставлено перед ними — продемонструвати досягнення та переваги соціалістичного будівництва. Записуючи усні свідчення на папері, збирачі представляли їх виключно у ключі поширеного на той час гранд-нарративу. Цим спогадам притаманні типові недоліки «тупикової гілки» усної історії, а саме значна тематична і презентаційна деформація зібраного матеріалу. Презентаційна завдала найбільше шкоди спогадам, обираючи їх у шати художньої літератури політичними гаслами й розширеним контекстом.

Література

1. Бездрабко В. Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrskr.com.ua/arhivisti-y-istoriya>
2. Грінченко Г. Реброва І., Романова І. Усна історія у пострадянських дослідницьких практиках [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-rebrova-romanova-oh>; Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf
3. Казилевич В. Б. История СССР. Учебник для 10-го класса средней школы / В. Б. Казилевич, С. В. Бахрушин, А. М. Панкратова, В. В. Фохт. – М. 1952. 452 с.
4. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору. *Українознавчий Альманах* (щорічник Центру Українознавства КНУ ім. Шевченка). Вип. 6, 2011. С. 101–107.
5. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологія, засади. *Україна Модерна*. 2006. Т. 11. С. 7-21.
6. Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920–1930-х рр. (на матеріалах УСРР). Дисертація. Київ. 2019. 250 с.
7. Клопихина В. У истоков отечественной устной истории (опыт работы Истпарта Северного Кавказа по формированию комплекса исторических источников личного происхождения [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/u-istokov-otechestvennoy-ustnoy-istorii-opyt-raboty-istpartov-severnogo-kavkaza-po-formirovaniyu-korpora-istochnikov-lichnogo>
8. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.). Донецьк, 2013. 341 с..
9. Малес Л. Образний ряд усної історії. Феномен фотографії. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. – 2008. Вип. 11-12. С. 77-82.
10. Методичні вказівки для авторських колективів, комісій і редакційних колегій, рецензентів і редакторів томів «Історії міст і сіл УРСР». К. 1965. 20 с.
11. Мишик Ю. А. Трагедія Голодомору у спогадах очевидців [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Golocost.php>

12. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. М., 2003. 267 с.
13. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик. Т.1. К. 269 с.
14. Державний архів Дніпропетровської області.

References

1. Bezdrabko V. Arkhivisty u «Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR»: istoriia napysannia [Archivists and "History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR": the history of writing] (in Ukrainian) [Electronic resource] Access mode: <http://ukrskr.com.ua/arhivisti-y-istoriya>
2. Hrinchenko H. Rebrova I., Romanova I. Usna istoriia u postradianskykh doslidnytskykh praktykakh [Oral history in post-Soviet research practices] (in Ukrainian) [Electronic resource] Access mode: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-rebrova-romanova-oh>; Pastushenko T. Metod usnoi istorii ta usnoistorychni doslidzhennia v Ukraini [The method of oral history and oral history research in Ukraine] (in Ukrainian), [Electronic resource] Access mode: https://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf
3. Kazylevych V. B. Ystoryia SSSR. Uchebnyk dlia 10-ho klassa srednei shkoli [History of the USSR. High School 10th Grade Textbook] (in Russian) / V. B. Kazylevych, S. V. Bakhrushyn, A. M. Pankratova, V. V. Fokht. – М. 1952. 452 s.
4. Kis O. Perezhyty smert, rozkazaty nevyimovne: henderni osoblyvosti zhinochoho dosvidu Holodomoru. Ukrainoznavchyi Almanakh (shchorichnyk Tsentru Ukrainoznavstva KNU im. Shevchenka) [To survive death, to tell the unspeakable: gender features of the women's experience of the Holodomor. Ukrainian Studies Almanac (Yearbook of the Center for Ukrainian Studies of the Shevchenko National University)], (in Ukrainian). Vyp. 6, 2011. S. 101–107.
5. Kis O. Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohiia, zasady. [Oral history: formation, issues, methodology, principles], (in Ukrainian). Ukraina Moderna. 2006. T. 11. S. 7-21.
6. Klymenko O. M. Konstruiuvannia pamiaty «novoi liudyny» u 1920–1930-kh rr. (na materialakh USRR). [Construction of the memory of the "new man" in the 1920s and 1930s (based on the materials of the USSR)], (in Ukrainian). Dysertatsiia. Kyiv. 2019. 250 s.
7. Klopихina V. U istokov otechestvennoy ustnoy istorii (opyit raboty Istparta Severnogo Kavkaza po formirovaniyu kompleksa istoricheskikh istochnikov lichnogo proishozhdeniya [At the origins of Russian oral history (the experience of the Istpart of the North Caucasus in the formation of a complex of historical sources of personal origin)], (in Russian) [Electronic resource] Access mode: <https://cyberleninka.ru/article/n/u-istokov-otechestvennoy-ustnoy-istorii-opyt-raboty-istpartov-severnogo-kavkaza-po-formirovaniyu-korpora-istochnikov-lichnogo>
8. Lysak V. F. Povsiakdennist ukrainskykh selian v umovakh radianskoi diisnosti (1950–1960-ti rr.)). [Everyday life of Ukrainian peasants in the conditions of the Soviet reality (1950-1960)], (in Ukrainian), Donetsk, 2013. 341 s..
9. Males L. Obraznyi riad usnoi istorii. Fenomen fotohrafii. Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichni zbiryk). [Figurative series of oral history. The phenomenon of photography. East-West: Historical and Cultural Collection], (in Ukrainian) – 2008. Vyp. 11-12. S. 77-82.
10. Metodychni vказivky dlia avtorskykh kolektyviv, komisii i redaktsiinykh kolehii, retsenzentiv i redaktoriv tomiv «Istoriia mist i sil URSSR»). [Methodical instructions for author's collectives, commissions and editorial boards, reviewers and editors of volumes "History of cities and villages of the USSR"], (in Ukrainian) K. 1965. 20 s.
11. Mytskyk Yu. A. Trahediiia Holodomoru u spohadakh ochevydtsiv [The tragedy of the Holodomor in the memories of eyewitnesses], (in Ukrainian) [Electronic resource] Access mode: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Golocost.php>
12. Tompson P. Golos proshlogo. Ustnaya istoriya [Voice of the past. Oral history], (in Russian) М., 2003. 267 s.
13. Ukrainskiy holokost. 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhiv [Ukrainian Holocaust. 1932–1933: Testimonies of survivors], (in Ukrainian) / Uporiad. o. Yu. Mytskyk. Т.1. К. 269 s.
14. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region]

УДК 908+719(031)

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-13

**ХАРКІВСЬКИЙ ТОМ
БАГАТОТОМНОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ».
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН.
(остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.)**

Я. В. Ліхолетов

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
glorfindel93@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8130-5057>

Мета. Метою статті є комплексний аналіз стану підготовки Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» з 1980-х рр. – поч. ХХІ ст., та його вплив на сферу пам'яткознавства та пам'яткоохоронної роботи.

Методологія дослідження. У статті досліджено становлення Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», в контексті загальнодержавного енциклопедичного проекту з точки зору принципів історизму, системності, міждисциплінарності, об'єктивності, аналізу та синтезу.

Наукова новизна. В умовах сучасної нормативної системи охорони культурної спадщини, історичних та міждисциплінарних досліджень, важливою складовою частиною заходів з охорони та популяризації в Україні та світі національної культурної спадщини та окремим предметом дослідження стає «Звід пам'яток історії та культури України» – фундаментальне, багатопрофільне, енциклопедичне, науково-довідкове видання, яке охоплює всі відомі на її території нерухомі пам'ятки – археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, що мають історичну, наукову або художню цінність.

Висновки. Проаналізувавши основні нормативні засади, правові акти, розпорядження та накази, завдяки яким було розпочато функціонування Зводу, як в Україні загалом, так і в Харківській області, переваги та недоліки у процесі збору і опрацюванні інформації по пам'яткам, зміни в адміністративно-територіальному устрої та соціально-політичних моментах, а також сучасний досвід та стан підготовки Харківського тому видання, можна зробити висновок, що проект «Звід пам'яток історії та культури України» – це не тільки видання, яке несе в собі нормативно-енциклопедичну навантаженість. Звід є науковою базою для складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини, але має відмінність, оскільки він вміщує максимально вивчену кількість нерухомих об'єктів культурної спадщини, а не тільки ті, які знаходяться під охороною Держави. Цей загальнодержавний проект здатен поліпшити історико-краєзнавчий рух, активізувати екскурсійно-туристичну складову регіону, а також стати основою для створення нових сучасних інформаційних ресурсів у галузі охорони та дослідження пам'яток.

Ключові слова: пам'ятка, звід, Державний реєстр, охорона культурної спадщини, культурне надбання, пам'яткознавство.

Цель. Целью статьи является комплексный анализ состояния подготовки Харьковского тома многотомного энциклопедического издания «Свод памятников истории и культуры Украины» с 1980-х гг. – нач. ХХІ в. и его влияние на сферу памятниковедения и памятникоохранной работы.

Методология исследования. В статье исследовано становление Харьковского тома многотомного энциклопедического издания «Свод памятников истории и культуры Украины», в контексте общегосударственного энциклопедического проекта с точки зрения принципов историзма, системности, междисциплинарности, объективности, анализа и синтеза.

Научная новизна. В условиях современной нормативной системы охраны культурного наследия, исторических и междисциплинарных исследований, важной составной частью мероприятий по охране и популяризации в Украине и мире национального культурного наследия и отдельным предметом исследования становится «Свод памятников истории и культуры Украины» – фундаментальное, многопрофильное, энциклопедическое, научно-справочное издание, которое охватывает все известные на ее территории недвижимые памятники – археологии, истории, архитектуры, градостроительства, монументального искусства, науки и техники, имеющих историческую, научную или художественную ценность.

Выводы. Проанализировав основные нормативные основы, правовые акты, распоряжения и приказы, благодаря которым было запущено функционирование Свода, как в Украине в целом, так и в Харьковской области, преимущества и недостатки в процессе сбора и обработке информации по памятникам, изменения в административно-территориальном устройстве и социально-политических моментах, а также современный опыт и состояние подготовки Харьковского тома издания, можно сделать вывод, что проект «Свод памятников истории и культуры Украины» – это не только издание, которое несет в себе нормативно-энциклопедическую нагрузку. Свод является научной базой для составления Государственного реестра недвижимых объектов историко-культурного наследия, однако имеет отличие, поскольку он содержит максимально изученное количество недвижимых объектов культурного наследия, а не только тех, которые находятся под охраной государства. Этот общегосударственный проект способен улучшить историко-краеведческое движение, активизировать экскурсионно-туристическую составляющую региона, а также стать основой для создания новых современных информационных ресурсов в области охраны и исследования памятников.

Ключевые слова: достопримечательность, свод, Государственный реестр, охрана культурного наследия, культурное достояние, памятниковедение.

Research aim is a comprehensive analysis of the state of preparation of the Kharkiv volume of the multi-volume encyclopedic edition "Collection of monuments of history and culture of Ukraine" from the 1980s – early XXI century and its impact on the field of monument science and monument protection.

Research methodology. The article examines the formation of the Kharkiv volume of the multi-volume encyclopedic edition "Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine" in the context of a nationwide encyclopedic project in terms of the principles of historicism, system, interdisciplinarity, objectivity, analysis and synthesis.

Scientific novelty. In the modern normative system of cultural heritage protection, historical and interdisciplinary research, an important part of measures to protect and promote national cultural heritage in Ukraine and the world and a separate subject of study is "Collection of monuments of history and culture of Ukraine" - fundamental, multidisciplinary, encyclopedic, scientific reference publication, which covers all known in its territory immovable monuments - archeology, history, architecture, urban planning, monumental art, science and technology, which have historical, scientific or artistic value.

Conclusions. Having analyzed the main normative principles, legal acts, orders and directives, due to which the functioning of the Code was started, both in Ukraine in general and in Kharkiv region, advantages and disadvantages in the process of collecting and processing information on monuments, changes in administrative-territorial structure and socio-political moments, as well as current experience and the state of preparation of the Kharkiv volume of the

publication, we can conclude that the project "Collection of monuments of history and culture of Ukraine" is not only a publication that carries a normative and encyclopedic load. The Code is a scientific basis for compiling the State Register of Immovable Objects of Historical and Cultural Heritage, but it differs in that it contains the most studied number of immovable objects of cultural heritage, not only those that are under state protection. This nationwide project is able to improve the historical and local lore movement, intensify the excursion and tourism component of the region, as well as become the basis for the creation of new modern information resources in the field of protection and research of monuments.

Key words: *monument, arch, State Register, protection of cultural heritage, cultural heritage, monument science.*

Важливим показником сучасного розвиненого суспільства є підвищений інтерес та ставлення до культурної спадщини, яка збереглася до наших днів у вигляді різноманітних нерухомих об'єктів чи пам'яток, які мають історичну, археологічну чи суто наукову або ж загальнокультурну й мистецьку цінність. Це пам'ятки – археологічні, архітектурно-містобудівні, історичні, мистецькі, науки і техніки, об'єкти матеріалізованої історії, у яких зафіксовані важливі події з історії держави, окремого регіону, міста, села, конкретної людини. Відтворюючи етапи розвитку суспільства, пам'ятки стають певними віхами історичного поступу народу, свідченням його розвитку, джерелом пізнання, у багатьох випадках – єдиним достовірним джерелом або таким собі документом, який дозволяє відтворити історичний розвиток, духовне життя суспільства чи громадян у різні історичні періоди як загалом у країні, так і в кожному окремому регіоні. Кожна пам'ятка унікальна, вона не підлягає відновленню в результаті втрати своєї індивідуальності, автентичності.

Неупереджений погляд щодо окремих історичних процесів дозволив змінити ставлення до цілої низки моментів, тому на сьогоднішній момент у загальному плані це все набуває особливої актуальності, тому ці всі події обов'язково повинні відображатися у виданнях, які мають енциклопедичну природу.

На сьогодні культурна спадщина посідає значне місце в процесі збереження та гідного висвітлення уявлень про минуле. Саме енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України» активізує пам'яткоохоронну діяльність, наукові дослідження, краєзнавчий рух, є стимулом для ефективного збереження, належного використання та відновлення часто занедбаної культурної спадщини України.

Актуальність теми полягає в тому, що в умовах сучасної нормативної системи охорони культурної спадщини, важливою складовою заходів з охорони та популяризації в Україні та світі національної культурної спадщини стає «Звід пам'яток історії та культури України» – фундаментальне, багатопрофільне, енциклопедичне, науково-довідкове видання, яке охоплює всі відомі на території держави нерухомі пам'ятки – археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, науки і техніки, що мають історичну, наукову або художню цінність. Це один з наймасштабніших проєктів із вивчення й дослідження нерухомих об'єктів історії та культури України, аналогів якому немає у світі, де об'єдналися зусилля державних установ, громадських організацій, великого загалу пам'яткоохоронців України.

У контексті аналізу загальнодержавного доробку теоретико-методологічних аспектів підготовки і функціонування енциклопедії «Звід пам'яток історії та культури України», а також часткового висвітлення питань і проблем, які безпосередньо стосуються Харківського тому видання, слід відзначити, що значний внесок зробили В. Горбик, С. Кот, Г. Денисенко, Л. Федорова та інші. Однак окремих конкретних досліджень по Харківщині на сьогодні немає, тому питання, що стосуються досліджень саме харківського регіону, до цього часу не знаходило більш масштабного висвітлення в науковій літературі, а наявні матеріали мають лиш розрізнений та фрагментарний характер.

Метою статті є аналіз стану підготовки та історія роботи над Харківським томом багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст.

Методологічною основою дослідження – є принципи історизму, системності, міждисциплінарності, об'єктивності, аналізу та синтезу.

В Україні підготовчу роботу зі збору матеріалів та створення видання розпочали у 1972 р. із загальнодержавної паспортизації пам'яток [2, с. 24]. У 1982 р. рішеннями відповідних органів було зроблено один з кроків щодо підготовки енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». 30 вересня 1982 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», яка передбачала низку заходів щодо вирішення актуальних на той час питань, були визначені графіки, кількість томів, обсяги видання, відповідальні органи та особи [11].

Підготовка томів покладалася на обласні (рідше – міські) редколегії, випуск томів республіканського Зводу – на Головну редакційну колегію. Постановою передбачалася також реорганізація редакції «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'яток історії та культури», заходи з виявлення пам'яток, створення протягом 1982-1985 років бібліографічних матеріалів [3. с. 76].

Загалом було заплановано підготувати 28 томів «Зводу» – по тому на кожну область, Крим, містам Києву і Севастополю та українським пам'яткам зарубіжжя.

Науковці вирішували чимало теоретичних і практичних питань під час розробки концепції нового енциклопедичного видання та «Методичних рекомендацій...» до нього, оскільки мав бути затверджений нормативний документ, який врегульовував методику збору матеріалів, опрацювання та написання статей [9].

Згодом відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України було підготовлено збірку, до якої було включено шаблони (зразки) енциклопедичних статей з археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, які унаочнювали безпосередньо теоретичні положення [18].

Для здійснення науково-методичної і практичної допомоги авторській робочій групі в травні 1983 р. за ініціативи академіка П. Тронька до Харкова було направлено велику групу науковців Інституту історії та Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Рильського АН УРСР. Після комплексних обстежень історико-культурної спадщини в м. Харкові було встановлено, що низка об'єктів, пам'ятних місць не стоять на державному обліку та не були досліджені [8, с. 109].

Харківський том енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» планувався першим із самого початку запровадження підготовки, тому встановлювалися конкретні відрізки часу стосовно підготовки анотованих переліків об'єктів культурної спадщини м. Харкова та області, а також словника (переліку назв статей про пам'ятки), попереднього макету, і обговорення всіх напрацювань взимку 1984 р. [16].

У травні 1986 р. було затверджено план доопрацювання тому Зводу пам'яток по Харківській області, у якому впродовж календарного місяця (до кінця червня 1986 р.), за підтримки науковців, управлінців, дослідників мали завершити доопрацювання статей про пам'ятки (історії, археології, архітектури, мистецтва), завершити вступну частину до Харківського тому та здати матеріали до Головної редакційної колегії [13].

У 1988 р. управлінням культури виконкому Харківської обласної ради народних депутатів було затверджено наказ про завершення підготовки Харківського тому Зводу пам'яток історії та культури. У ньому йшлося про завершення вивчення рукопису та розробки конкретного плану доопрацювання недоліків. Згідно з наказом, головою робочої групи Зводу пам'яток було призначено В. Руденка, а виконавцем був Харківський історичний музей під головуванням тодішнього директора А. Цевби [14].

У січні 1989 р. Головою Головної редакційної колегії М. Орликом було підписано постанову про рекомендацію до друку Зводу пам'яток історії та культури Харківської області, у якій було зазначено процеси доопрацювання матеріалів та підготовку редакційного висновку [15].

У 1989 р. ученим секретарем Харківського історичного музею підготовлено звіт щодо підготовки Харківського тому «Звід пам'яток історії та культури України». Головою обласної редакційної колегії (станом на 1989 р.) була заступниця голови облвиконкому – Г. Пономарьова, секретарем – д-р. істор. н. В. Танцюра. Обов'язки щодо доопрацювання матеріалів було передано Т. Борисовій, яка на той час була завідувачкою відділу охорони пам'яток культури Харківського історичного музею та доопрацьовувала словники згідно з тодішніми нормативами [7, с. 1-2].

Для проведення великого обсягу науково-пошукової роботи в Харківській області було створено наукову робочу групу з підготовки тому, до написання залучені профільні спеціалісти, проводилися дослідження історико-культурної спадщини регіону, за результатами яких було підготовлено рукопис статей «Харківщина: події і люди, вкарбовані в літопис краю». Через катастрофічний брак коштів робота над томом була уповільнена, а підготовлена за матеріалами Харківського тому збірка, так і не була видана [4, с. 122].

У незалежній Україні питанням укладання Зводу пам'яток було надане важливе значення, тому підготовку розпочали Постановою Кабінету Міністрів України від 14 березня 1992 р. «Про додаткові заходи щодо забезпечення видання томів «Зводу пам'яток історії та культури України». Робота була продовжена двома Указами Президентів України у 2000 р. «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» та 2007 р. «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» [12, с. 95-96].

У листопаді 2003 р. відділ охорони пам'яток культури Харківського історичного музею було ліквідовано, виокремлено, і на його базі створений комунальний заклад «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».

Для підготовки матеріалів до зводу пам'яток був створений профільний відділ Зводу пам'яток та облікової документації, який функціонує до сьогодні.

Через зміну соціально-політичних моментів, що постійно призводило до перегляду окремих сегментів у Зводі, через брак коштів, рідше – фахівців, збір та опрацювання матеріалів триває вже більше 15 років, але, попри все, процес триває. Профільними спеціалістами опрацьована маса матеріалів, які стосуються різних видів пам'яток. Звертаючись до археологічної спадщини, окрім статей, періодики, різномірної документації, першочергово опрацьовують наукові звіти та доробки археологів – від 40-х рр. ХХ ст. і до наших днів, – предмети в колекціях музеїв. Архітекторами було здійснено виїзди до Куп'янського та Чугуївського районів, м. Люботина Харківської області, де вивчалися найцікавіші, на їхній погляд, об'єкти (дореволюційні будівлі, культова архітектура – тобто все, що має архітектурно-мистецьку цінність), яка зберігається в районі. Мистецькі об'єкти, які ми можемо зустріти у виданнях, підбирали шляхом автентичності та відповідно до характеристик їх композиційних та художніх особливостей.

Історичні об'єкти – найчисленніша маса об'єктів. Вони можуть бути пов'язані з подіями чи особистостями, але найбільш об'ємним блоком є братські могили періоду Другої світової війни, оскільки такі є в кожному районі, селі та громаді, як і просто одиночні могили та пам'ятні знаки. Звичайно, що акцент зроблено на найважливіших подіях, які стосуються Голодоморів, німецько-радянської війни, Антитерористичної операції, тощо. У 2014 році, у зв'язку з російською збройною агресією та початком проведення АТО (з 2018 – ООС), за підтримки Головної редакційної колегії було прийнято рішення писати до Зводу статті про полеглих героїв, а саме: про могили, меморіальні дошки та рідше про пам'ятні знаки на честь воїнів АТО (ООС). У 2017 році було підготовлено лист Головної редколегії про увічнення

Героїв АТО, який було надіслано до обласних (міських) державних адміністрацій та редакційних колегій.

20 листопада 2013 р. у м. Києві відбулася Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України, у якій взяли участь представники наукової робочої групи Харківського тому. Організатором наради виступила Головна редакційна колегія на чолі з академіком НАН України В. Смолієм. Було зазначено, що Харківська область станом на 2013 рік частково передала матеріали тому Зводу по Харківській області до редакційно-видавничого доопрацювання та підготовки до друку. Під час засідання було рекомендовано робочим групам (всім без винятку) посилити роботу з обстеження об'єктів культурної спадщини, узгоджувати матеріали з Головною редакційною колегією, ширше використовувати ЗМІ, тощо [19, с. 151, 153].

У 2015 р. було прийнято рішення підготувати і видати першу збірку суто мистецького напрямку, за матеріалами Зводу «Монументальна Шевченкіана Харківщини». Книга за цільовим призначенням є енциклопедією. Статті за структурою і стилістикою максимально наближені до тих текстів, які будуть входити до Харківського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». У них подано історичний і мистецький опис майже всіх пам'ятників Т. Шевченку, які встановлені в м. Харкові та Харківській області. Книга стала першою в Україні, яка на обласному рівні репрезентувала всі наявні пам'ятники, присвячені Т. Шевченку [10].

У 2016 р. після чергового перегляду та оновлення складу обласної редколегії Харківського тому «Звід пам'яток історії та культури України» (Наказ Управління культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації від 16.11.2016 р. № 216 «Про випуск Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України») було затверджено переліки статей та матеріали по м. Куп'янську та Куп'янському району для подання для до Головної редакційної колегії, а також прийнято рішення висвітлювати матеріали у вигляді порайонних видань (за прикладом Полтавської, Дніпропетровської та Чернігівської областей). Цінність саме Харківського сегменту полягає в тому, що на відміну від вищезгаданих видань, той має внутрішню структуру, яка повністю відповідає методичним рекомендаціям з підготовки Зводу [9], матеріали по об'єктах культурної спадщини оновлювались відповідно до законодавства, соціальних та політичних моментів, а також завдяки сучасним матеріалам моніторингу та інвентаризації пам'яток. Варто зазначити, що, наприклад, у деяких виданнях Полтавської області подають матеріали про пам'ятки природи, які не можуть за критеріями бути об'єктом нерухомої культурної спадщини.

Кожне порайонне видання складається з ґрунтовно дослідженого та великого за обсягом нарису про історико-культурну спадщину презентованого регіону, статей про окремі пам'ятки та об'єкти, які насичено ілюстровані та містять картографічні матеріали, плани, схеми розміщень, а також унікальні об'єкти та місця, які розкривають невідомі сторінки історії регіону або стали елементом розвитку даної місцевості.

У 2018 р. вийшла перша книга із запланованих видань по районах «Звід пам'яток історії та культури: Харківська область. м. Куп'янськ і Куп'янський район» [1]. Містить 140 статей та 200 ілюстрацій. Серед розповсюджених об'єктів (кургани, братські могили, пам'ятні знаки) є унікальні пам'ятки та пам'ятні місця, історичні об'єкти, які пов'язані з діяльністю борців за Українську незалежність на початку ХХ ст., пов'язані з УНР, присвячені сучасним Героям, які полягли захищаючи незалежність України [5, с. 24, 27, 33-39, 51, 58, 91, 104].

У 2019 р. вийшла наступна книга із блоку видань, запланованих обласною редакційною колегією Харківського тому «Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. м. Чугуїв і Чугуївський р-н», що складається з окремих історичних нарисів про м. Чугуїв та Чугуївський район, у яких вже проводиться аналіз появи та збереження об'єктів історико-культурної спадщини Чугуївщини, з окремих розділів про пам'ятки, у яких відображено 264 статті про об'єкти культурної спадщини, а також близько 440 ілюстрацій. Серед поширених об'єктів культурної спадщини в опублікованих матеріалах висвітлено інформацію про

збережені військові поселення Чугуївщини 19 ст., що стали містоутворювальним елементом, об'єкти церковної старовини, тощо [6, с. 21-58, 72, 83, 93, 134, 138].

У 2020 р. було оновлено персональний склад Харківської обласної редакційної колегії, до якої, окрім посадових осіб, було залучено представників наукових та громадських установ (Інститут археології НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харківська державна академія дизайну та мистецтв, Український інститут національної пам'яті, Харківський міський центр захисту історико-культурної спадщини ГО «УТОПК», ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», ОКЗ «Харківська обласна універсальна наукова бібліотека»).

На початку 2021 р. опубліковано третю книгу із порайонних видань Харківської області «Звід пам'яток історії та культури України: м. Люботин, м. Первомайський і Первомайський р-н».

На сьогодні існує ряд проблем, з-поміж яких окреслюється й головна (станом на 2021 р.) – відсутність загальнодержавного нормативного документа, який би регулював діяльність обласних редакційних колегій, наукових робочих груп, а також унормовував різноманітні питання, у тому числі – фінансові.

У 2019 р. було проведено парламентські слухання на тему, яка стосувалась різних питань пам'яткохоронної сфери, у тому числі й підготовки Зводу. 14 травня 2019 р. було прийнято Постанову Верховної Ради України Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», у якій є два пункти, які стосуються підготовки Зводу, але взагалі не унормовують та не врегульовують різноманітних питань, зокрема фінансових та інших, які б могли забезпечити повноцінне виконання робіт з підготовки матеріалів до відповідних томів [17].

Оскільки існують проблеми з фінансуванням наукових робочих груп (моніторинг, вивчення об'єктів, виїзди і фотофіксація), то часто все відбувається навпаки: автори користуються готовим Реєстром для пошуку інформації, а не пошуком нових об'єктів. Інший момент полягає в тому, що зараз не виплачують авторські гонорари, і основний масив інформації опрацьовує (доопрацьовує) наукова робоча група, яка за весь період існування відділу, котрий займається підготовкою Зводу, не складалась більше ніж з 2-4 чоловік і яка фактично має бути науковими редакторами, відповідно до інструкцій, а не авторами енциклопедичних статей.

Іншим складним завданням для опрацювання матеріалів по Харківській області стала адміністративно-територіальна реформа (2020 р.). Зменшилася кількість районів, але, відповідно, збільшилася кількість територіальних громад у їх складі. Тепер постає питання про зміну формату видання. Оскільки територіально райони збільшені, то деякі порайонні видання будуть складатися з кількох книг – через збільшення інформації.

Варто зазначити, що деякі з означених проблем часто вирішують через налагодження роботи з представниками органів місцевого самоврядування, відділами культури, музеями, бібліотеками, які допомагають з науково-пошуковими роботами, краєзнавчими дослідженнями та виявленням нових об'єктів культурної спадщини.

Отже, енциклопедичне видання «Звід пам'яток історії та культури України» охоплює всі нерухомі об'єкти культурної спадщини, які мають історичну, наукову, мистецьку, суспільну цінність, активізує вивчення і дослідження історико-культурної спадщини як регіону, так і України загалом.

З кінця 1980-х рр. Харківська область була флагманом з підготовки Зводу, тут оперативно вирішували питання зі збору й опрацювання матеріалів. Виконано значний обсяг роботи, яка не дійшла до широкого загалу науковців та читачів. Однак на сьогодні з початку підготовки перших порайонних томів Харківського тому постійно відбувається вдосконалення теоретичних, методичних та практичних засад відбору об'єктів, методик написання статей, розв'язання важливих проблем, які заважають повноцінно досліджувати культурне надбання тощо.

«Звід пам'яток історії та культури України» започатковувався не тільки як видання, яке несе в собі науково-енциклопедичну навантаженість. Він повинен бути відповідною базою для укладання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини. Але є певна відмінність, оскільки він вміщує максимально вивчену кількість нерухомих об'єктів культурної спадщини, а не тільки ті, які перебувають під охороною Держави. На сьогодні залишається відкритим питання стосовно нового Указу Президента, або будь-якого іншого нормативного акту, який би унормовував завдання підготовки видання.

Аналізоване енциклопедичне видання – основна наукова база для укладання Державного реєстру нерухомих пам'яток України, засіб для створення на його основі автоматизованої системи обробки даних. Воно має велике значення для поліпшення системи збереження об'єктів культурної спадщини, стимулювання краєзнавчого руху, активізації екскурсійно-туристичної складової регіону.

Робота над цим загальнодержавним проектом, який є частиною загальноукраїнських енциклопедичних студій, стимулює дослідження та пошуки й систематизацію пам'яток, уточнює методичні положення, стає стимулом для розробки концептуальних засад та створення потужних інформаційних ресурсів у сфері пам'яткознавства та пам'яткоохоронної роботи, оскільки аналогів Зводу у світі немає, а збереження об'єктів культурної спадщини та висвітлення відповідної інформації в енциклопедичних виданнях є платформою для формування нового культурно-історичного ландшафту як країни в цілому, так і Харківського регіону зокрема.

Література

1. Видано першу книгу Харківського тому «Зводу пам'яток історії та культури України». URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/96528> (дата звернення: 10.01.2021).
2. Воронова Л. М. З історії пам'яткоохоронної справи на Харківщині в другій половині ХХ ст. *Вісник ХДАК*. 2011. № 33. С. 21–29.
3. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ, Інститут історії України НАН України, 2012. 192 с.
4. Денисенко Г. Підготовка "Зводу пам'яток історії та культури України": наукові напрацювання та перспективи. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 118–125.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. м. Куп'янськ і Куп'янський район. Енциклопедичне видання / Упоряд. В. Г. Марьонкіна, Я. В. Ліхолетов. Харків : Курсор, 2018. 156 с.
6. Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. м. Чугуїв і Чугуївський район. Енциклопедичне видання / Упоряд. Л. М. Колесникова, Я. В. Ліхолетов. Харків : Видавництво «Точка», 2019. 224 с.
7. Ивах О. Д. Организация работы по подготовке к изданию тома Свода памятников истории и культуры Харьковской области. Харьков : Харьковский исторический музей, 1989. 8 с.
8. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Київ : Інститут історії України, 2015. 486 с.
9. Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. Київ, 1993. 114 с.
10. Монументальна шевченкіана Харківщини: За матеріалами до Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» / Упоряд. В. Г. Марьонкіна. Харків : Раритети України, 2015. 100 с.
11. О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР: Постановление Совета Министров Украинской ССР № 453 от 3 сентября 1982 г. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-82-%D0%BF#Text> (дата звернення: 11.01.2021).

12. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. – 336 с.
13. Поточний архів відділу зводу пам'яток та облікової документації ОКЗ «ХНМЦОКС» / План доработки и окончательного завершения тома Свода памятников истории и культуры народов СССР по Харьковской области, мая 1986 г.
14. Поточний архів відділу зводу пам'яток та облікової документації ОКЗ «ХНМЦОКС» / О завершении подготовки тома Свода памятников истории и культуры к сдаче Главной редколлегии: наказ Управління культури виконкому Харківської обласної ради народних депутатів від 21 липня 1988 р. № 451.
15. Поточний архів відділу зводу пам'яток та облікової документації ОКЗ «ХНМЦОКС» / Постановление о рекомендации к печати тома Свода памятников истории и культуры Харьковской области от 24 января 1989 г.
16. Поточний архів Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України / Розпорядження № 1344 від 25.07.1983 р. «О выполнении постановлений Главной редакционной коллегии Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР». С. 1–3.
17. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні»: *Постанова Верховної Ради України* від 14.05.2019 р. № 2716-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2716-19#Text> (дата звернення: 12. 01. 2021).
18. Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. Київ: Національна академія наук України, 1994. 131 с.
19. Федорова Л. Всеукраїнська нарада з питань підготовки Зводу пам'яток історії та культури України. *Краєзнавство*. 2014. № 1. С. 151–155.

References

1. Vydano pershu knyhu Kharkivskoho tomu «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy» [The first book of the Kharkiv volume "Collection of monuments of history and culture of Ukraine" was published] (in Ukrainian). URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/96528> (accessed 10 January 2021).
2. Voronova L. M. Z istorii pamiatokookhoronnoi spravy na Kharkivshchyni v druhii polovyni XX st. [From the history of monument protection in the Kharkiv region in the second half of the XX century] (in Ukrainian). *Visnyk KhDAK*. 2011. № 33. S. 21–29.
3. Horbyk V. O., Denysenko H. H. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy u doslidzhenni i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektyvy. [Collection of monuments of history and culture of Ukraine in the study and protection of cultural heritage: experience, problems, prospects] (in Ukrainian). Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. 192 s.
4. Denysenko H. Pidhotovka "Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy": naukovi napratsiuвання ta perspektyvy [Preparation of the "Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine": scientific developments and prospects] (in Ukrainian). *Kraieznavstvo*. 2012. № 3. S. 118–125.
5. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Kharkivska oblast. m. Kupiansk i Kupianskyi raion. Entsyklopedychne vydannia [Collection of monuments of history and culture of Ukraine: Kharkiv region. Kupiansk and Kupiansky district. Encyclopedic edition] (in Ukrainian). Kharkiv : Cursor, 2018. 156 s.
6. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Kharkivska oblast. m. Chuhuiv i Chuhuivskyi raion. Entsyklopedychne vydannia [Collection of monuments of history and culture of Ukraine: Kharkiv region. Chuhuiv and Chuhuiv district. Encyclopedic edition] (in Ukrainian). Kharkiv : Vydavnytstvo «Tochka», 2019. 224 s.
7. Ivakh O. D. Organizatsiya raboty po podgotovke k izdaniyu toma Svoda pamyatnikov istorii i kultury Kharkovskoy oblasti [Organization of work on preparation for the publication of the volume of the Code of Historical and Cultural Monuments of the Kharkiv Region] (in Russian). Kharkov : Kharkovskiyi ystorycheskyi muzei, 1989. 8 s.

8. *Kulturna spadshchyna v konteksti «Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»* [Cultural heritage in the context of the "Collection of monuments of history and culture of Ukraine"] (in Ukrainian). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 2015. 486 s.
9. *Metodychni rekomendatsii po pidhotovtsi materialiv Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* [Methodical recommendations on preparation of materials of the Collection of monuments of history and culture of Ukraine] (in Ukrainian). Kyiv, 1993. 114 s.
10. *Monumentalna shevchenkiana Kharkivshchyny: Za materialamy do Kharkivskoho tomu bahatotomnoho entsyklopedychnoho vydannia «Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy»* [Monumental Shevchenko of Kharkiv Region: Based on the materials of the Kharkiv volume of the multi-volume encyclopedic edition "Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine"] (in Ukrainian). Kharkiv : Rarytety Ukrainy, 2015. 100 s.
11. *O merakh po obespecheniyu izdaniya tomov Svoda pamyatnikov istorii i kultury narodov SSSR po Ukrainy SSR: Postanovleniye Soveta Ministrov Ukrainy SSR № 453 ot 3 sentyabrya 1982 g.* [On measures to ensure the publication of volumes of the Code of Historical and Cultural Monuments of the Peoples of the USSR in the Ukrainian SSR: Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR No. 453 of September 3, 1982] (in Russian) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-82-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 11.01.2021).
12. *Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka* [Memory Studios in Ukraine: Theory and Practice] (in Ukrainian). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – 336 s.
13. *Potochnyi arkhiv viddilu zvodu pamiatok ta oblikovoi dokumentatsii OKZ «KhNMTsOKS» / Plan dorabotki i okonchatelnogo zaversheniya toma Svoda pamyatnikov istorii i kultury narodov SSSR po Kharkovskoy oblasti. maya 1986 g.* [The plan for the revision and final completion of the volume of the Code of historical and cultural monuments of the peoples of the USSR in the Kharkov region, May 1986.] (in Russian).
14. *Potochnyi arkhiv viddilu zvodu pamiatok ta oblikovoi dokumentatsii OKZ «KhNMTsOKS» / O zavershenii pidgotovki toma Svoda pamyatnikov istorii i kultury k sdache Glavnoy redkollegii: nakaz Upravlinnia kultury vykonkomu Kharkivskoi oblasnoi rady narodnykh deputativ vid 21 lypnia 1988 r. № 451.* [On the completion of the preparation of the volume of the Collection of Historical and Cultural Monuments for the delivery of the Main Editorial Board: Order of the Department of Culture of the Executive Committee of the Kharkiv Regional Council of People's Deputies of July 21, 1988 № 451] (in Russian and Ukrainian)
15. *Potochnyi arkhiv viddilu zvodu pamiatok ta oblikovoi dokumentatsii OKZ «KhNMTsOKS» / Postanovleniye o rekomendatsii k pechati toma Svoda pamyatnikov istorii i kultury Kharkovskoy oblasti ot 24 yanvarya 1989 g.* [Resolution on the recommendation for publication of the volume of the Code of Historical and Cultural Monuments of the Kharkiv Region of January 24, 1989] (in Russian).
16. *Potochnyi arkhiv Tsentru doslidzhen istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy / Rozporiadzhennia № 1344 vid 25.07.1983 r. «O vypolnenii postanovleniy Glavnoy redaktsionnoy kollegii Svoda pamyatnikov istorii i kultury narodov SSSR po Ukrainy SSR»* [Order № 1344 of July 25, 1983 «On the implementation of the decisions of the Chief Editorial Board of the Collection of Historical and Cultural Monuments of the Peoples of the USSR in the Ukrainian SSR»] (in Russian). S. 1–3.
17. *Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: "Stan, problemy ta perspektyvy okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini" : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 14.05.2019 r. № 2716-VIII.* [On the Recommendations of the Parliamentary Hearings on the topic: "Status, problems and prospects of cultural heritage protection in Ukraine": Of the Council of Ukraine dated May 14, 2019] (in Ukrainian). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2716-19#Text> (data zvernennia: 12. 01. 2021).
18. *Typovi statti dlia Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* [Typical articles for the Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine] (in Ukrainian). Kyiv : Natsionalna akademii nauk Ukrainy, 1994. 131 s.
19. *Fedorova L. Vseukrainska narada z pytan pidhotovky Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* [All-Ukrainian meeting on the preparation of the Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine] (in Ukrainian). Kraieznavstvo. 2014. № 1. S. 151–155.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

DOI: 10.26565/2227-6505-2020-31-14

**V ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ:
ДО 165-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО»**

Аксьонова Н. В.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
aksyonova@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>

Вовк О. І.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
o.vovk.88@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

6 листопада 2020 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулася V Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 165-річчя від дня народження Д. І. Яворницького». Зважаючи на санітарно-епідеміологічну ситуацію, спричинену пандемією COVID-19, конференція відбулася в онлайн-форматі. Однак це не завадило учасникам виголосити цікаві доповіді й активно взяти участь у їх обговоренні.

Цього року співорганізаторами конференції виступили наукові та освітні інституції з Харкова та Дніпра. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна був представлений філософським факультетом (зокрема, кафедрою українознавства), Центром українських студій імені Д. І. Багалія та Центром краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька. Від Дніпра до команди організаторів плідно долучилися представники Меморіального будинку-музею Д. І. Яворницького.

Рис. 1. Програма і сертифікат учасника Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 165-річчя від дня народження Д. І. Яворницького»

За традицією конференція відкрилася пленарним засіданням, під час якого учасників привітали представники оргкомітету: зокрема завідувач кафедри українознавства Дмитро Чорний; переказав свої вітання і декан філософського факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна Іван Карпенко. Після цього було заслухано декілька доповідей. Так, доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Ольга Ковалевська прочитала доповідь на тему «*”Я намалюю гетьмана Хмельницького, ... а не Мазену”*»: З історії співпраці І. Рєпіна та Д. Яворницького», в якій розкрила низку цікавих аспектів творчої співпраці двох видатних слобожан. Кандидат історичних наук, викладач Комунального закладу «Харківський вищий коледж мистецтв» Ірина Скирда зацентувала увагу на ролі Д. І. Яворницького в організації та проведенні Археологічних з'їздів у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та визначила основні етапи польових археологічних досліджень ювіляра.

Особливу увагу викликала доповідь Аліни Колесніченко – директорки Борисівської загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів імені Д. І. Яворницького. Вона розповіла про те, яким чином нині увічнюється пам'ять про видатного українського історика, археолога, етнографа, літератора, громадського діяча на його «малій батьківщині» – у селі Борисівка Харківського району Харківської області.

Прикметно, що до початку конференції її учасники поклали квіти до пам'ятників та меморіальних дошок на честь Д. І. Яворницького у Дніпрі, Харкові та Борисівці. Відповідні фото- та відеоматеріали були презентовані учасникам на пленарному засіданні конференції, зокрема відео щодо покладання квітів до меморіальної дошки Дмитра Яворницького в Харкові: <https://youtu.be/JxdGVSABPVI>.

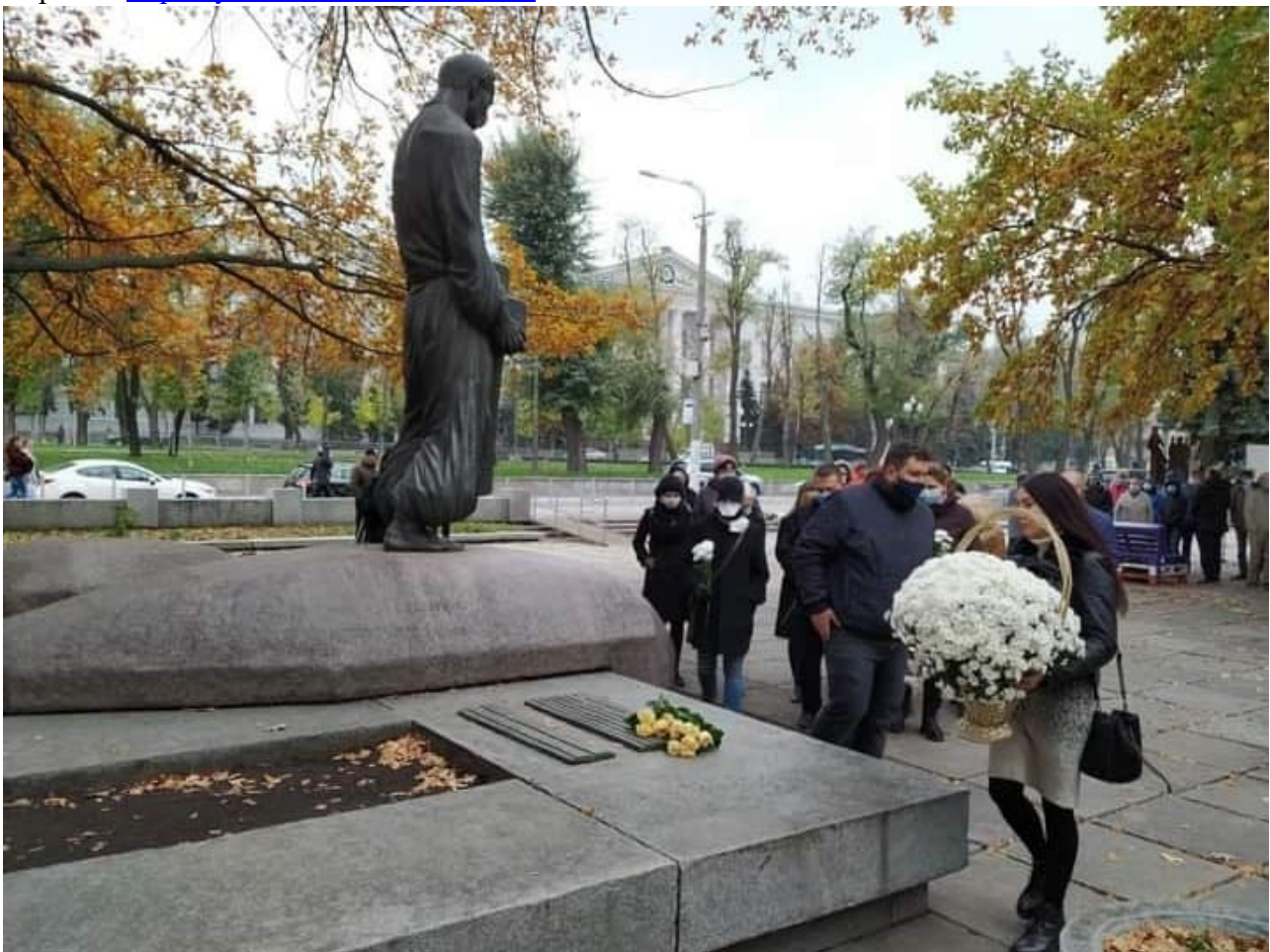

Рис. 2. Покладання квітів від імені учасників V Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 165-річчя від дня народження Д. І. Яворницького» до пам'ятника Дмитру Яворницького на могилі у м. Дніпро.

Усі доповіді викликали жваву дискусію та обговорення, з якими можна познайомитися на відео пленарного засідання: <https://youtu.be/tSwE8H6CuLA>

Також відбулася презентація декількох видань, які розкривають нові сторінки історії запорізького козацтва та висвітлюють маловідомі аспекти творчого доробку Д. І. Яворницького. Серед них – монографія І. С. Стороженка «Скільки саме було Запорозьких Січей за всю історію українського козацтва?» (Дніпро, 2020); «Яворницький Дмитро. Вечірні зори: з поетичного доробку», 3-тє доповнене видання (Дніпро, 2020); перевидання альбому Д. І. Яворницького «З української старовини» з ілюстраціями С. І. Васильківського та М. С. Самокиша (Харків, 2020).

Рис. 3. Квіти від імені учасників V Всеукраїнської наукової конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 165-річчя від дня народження Д. І. Яворницького» біля погруддя Дмитра Яворницького на батьківщині в селі Борисівка.

Після закінчення пленарного засідання учасникам було запропоновано взяти участь у роботі секцій «Роль особистості в історії класичного університету та музею» і «Біографістика: теоретичні та прикладні студії». У представлених доповідях висвітлювалися епізоди з біографії не лише Д. І. Яворницького, але й інших українських та європейських інтелектуалів, науковців, митців (І. Я. Франка, В. Г. Кричевського, П. Д. Мартиновича, М. С. Стеллецького, А. Г. Л. Геєрена тощо), а також торкалися актуальних теоретико-методологічних проблем біографічних студій. Всього у конференції взяли участь понад 40 учасників з усіх куточків України. Географі цьогорічної конференції була вельми вражаюча – до пленарного засідання приєдналися учасники із Харкова та Харківської області, Дніпра, Києва, Ужгорода, Луцька, Одеси, Сум, Полтави, Бережан (Тернопільська обл.).

Всеукраїнська наукова конференція з питань біографістики, яка вже вп'яте відбулася в Каразінському університеті, засвідчила великий інтерес до цього дослідницького напрямку з боку вітчизняних дослідників. Тож можна засвідчити, що цьогорічний захід, який уже став традиційним, явив собою зразок гідного увічнення пам'яті про «батька запорізького козацтва» Дмитра Івановича Яворницького і засвідчив, що пам'ять про нього свято зберігається не лише у стінах його Alma Mater та в селах і містах, де минали роки його життя, а й на всій території нашої держави.